

HUNGAROLÓGIAI ÉVKÖNYV
PÉCS, 2014

HUNGAROLÓGIAI ÉVKÖNYV 2014

**XV. évfolyam
1. szám**

PTE BTK * Pécs, 2014

Hungarológiai Évkönyv 15 (2014)

A magyar egyetemek hungarológiai műhelyeinek kiadványsorozata

ISSN 1585-9673 (Nyomtatott)

HU ISSN 2063-7543 (Online)

A DIGITALIZÁLT SZÁMOK ELEKTRONIKUS ELÉRHETŐSÉGE:

<http://epa.oszk.hu/02200/02287>

Szerkesztőbizottság

Lengyel Zsolt (Pannon Egyetem)

Maticsák Sándor (Debreceni Egyetem)

Nádor Orsolya (Károli Gáspár Református Egyetem)

Szili Katalin (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Szőnyi György Endre (Szegedi Tudományegyetem)

Szűcs Tibor (Pécsi Tudományegyetem)

Tverdota György (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Szerkesztők

Baumann Tímea – Nádor Orsolya – Szűcs Tibor

A szerkesztőség címe:

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Nyelvtudományi Tanszék

Hungarológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Szeminárium

H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Tel. / fax: (36-72) 503-600/24335

E-mail: szucs.tibor@pte.hu

<http://www.nyelvtud.btk.pte.hu/>

TARTALOM

3

I. NYELVTAN – NYELVOKTATÁS / NYELVTANULÁS – NYELVTUDÁS	7
Dóla Mónika: Lexikon és grammatika kapcsolatáról – különös tekintettel az idegennyelv- tanulásra	8
Kajdi Alexandra: A rövidtávú memóriával kapcsolatos kérdések magyar anyanyelvi beszélők és a magyart idegen nyelvként tanuló fiatal felnőttek esetében.....	30
Molnár Mária: A nyelvi norma a magyar nyelvtudományban.....	41
Szűcs Tibor: A deklamáció jelentősége a költői és zenei szövegek kiejtésfejlesztő feldolgozásában.....	55
II. IRODALOM.....	66
Kelemen Mária: Ahová elérkezhetünk. Melyik felekezeten át vezet az út a boldogsághoz?67	
Kovács Renáta: Magas kultúra a magyar mint idegen nyelv órán: az irodalmi szövegek felhasználásának lehetőségei	70
Szűcs Tibor: Telített nyelvi-irodalmi motiváltságú szövegek a műelemzés és a fordításstilisztika tükrében	84
III. TUDOMÁNYTÖRTÉNET	96
Manfred Stern: „Aus nichts habe ich eine neue, andere Welt geschaffen“ Ein geflügeltes Wort des ungarischen Mathematikers János Bolyai	97
Szili Katalin: Az „első magyar” beszélgetéskönyvről (Hajdanvolt egyetemességünk nyomában...).....	120
IV. HUNGAROLÓGIA EURÓPÁBAN.....	127
Brandt Györgyi: A berlini egyetem hungarológiai könyvtárának létrehozása a két világháború között	128
Marthy Annamária: Magyar nyelvoktatás Helsinkiben	141
Nádor Orsolya: Nyelvtörténet – funkciók és kultúráközvetítés. Zágrábi tapasztalatok	145
Contents	152
A 15. szám szerzői	153
Útmutató	154
ECL.....	155

I. NYELVTAN – NYELVOKTATÁS / NYELVTANULÁS – NYELVTUDÁS

Dóla Mónika

Lexikon és grammatika kapcsolatáról – különös tekintettel az idegennyelv-tanulásra

„Nézsonra járt, nyalkás brigyók
turboltak, purrtak a zepén,
nyamlongott mind a pírtyók,
bröftyent a mamsi plény.”

(L. Carroll: *A Gruffacsór*; ford.: Tótfalusi I. In:
Alice Tükörszágban)

1. Bevezetés

Nyelvtan és szókincs – az idegennyelv-tanítás egyszerűnek és nyilvánvalónak tűnő alapfogalmai. De valóban elfogadható-e axiómaként az az állítás, hogy a nyelvi rendszer ebből a két, jól elkülönülő, egymástól akár függetlenül létező komponensből szerveződik? Pontosan mit jelölnek ezek a fogalmak, és hol húzódik a határ szavak (elemek) és szabályok között? A jelen tanulmány olyan újabb keletű nyelvészeti modellek és kutatási eredmények segítségével igyekszik értelmezni grammatika és lexikon kapcsolatát, amelyek nem feltétlenül utasítják el a két rendszer létezését, de legalábbis vitatják éles elkülönülésüket, elkülöníthetőségüket, és a tradicionális értelemben vett szabályok és elemek közé egy jelentős kiterjedésű határterületet posztulálnak (elsősorban Jackendoff nyelvtana, Sinclair idiómáelve, Biber korpuszeredményei, valamint Goldberg és Croft konstrukciós nyelvtana alapján).

A kérdésfeltevés nem öncélú; egyrészt előszoba egy korpuszalapú kutatáshoz, másrészt abban a hitben fogam, hogy a magyar mint idegen nyelvi tanulók kommunikatív kompetenciája akkor fejlődik a leghatékonyabban, ha minél több olyan többmorfémás elemsort elsajátítanak, amelyek ezen a határterületen helyezkednek el. Az ide tartozó elemsorok jelentős része lexikailag teljesen vagy részben kötött, fix lexikai elemeik mellett paradigmaticusan variálható grammatikai elemeket (pl. inflexió) is tartalmaznak, továbbá jellemzően egészes kommunikatív funkcióval rendelkeznek, jelentésük és/vagy funkciójuk konvencionális, adott beszédhelyzetekben gyakori használatra tettek szert. Az ilyen, a nyelvtanuló számára rendkívül hasznos elemsorok szavak (lexikon), szabályok (grammatika) és tettek (pragmatika) metszéspontjában állnak, s mint ilyenek, egyszerre fontosak a nyelvtudásban és a nyelvtanulásban a lingvisztikai és a pragmalingvisztikai kompetencia szempontjából.

2. *Grammatika versus lexikon?*

Lewis Carroll *Gruffacsór (Jabberwocky)* című nonszensz-versében (ld. mottó) úgy tűnik¹, a grammatika működhet a lexika, illetve a szemantika nélkül is. A szavak „nemlétezése” vagy „értelmetlensége” ellenére meg tudjuk ítélni, hogy a mondat grammatikailag jól formált, és el tudjuk dönteni, hogy az egyes szóalakok milyen szófajúak (pl. N, V, Adj), illetve hogy milyen szintaktikai viszonyban állnak egymással (pl. NP VP), azaz tudjuk például, hogy *valamilyen valamik valamit csináltak valahol*. Ennek megfelelően a nyelvészeti hagyomány szintén a nyelvi rendszer két elkülönülő pólusaként értelmezi a grammatikát és a lexikont (pl. Bloomfield 1933 – hiv. Jackendoff 2007a, 5; Nattinger–DeCarrico 1992, 1). Ahogyan Sinclair fogalmaz:

„általában kétféle mintával szokás számolni, ha arról van szó, milyen eszközökkel teremt jelentést a nyelv [ezek a grammatika és a lexika]. [...] [E]z az alapvető megkülönböztetés mindig fennáll két olyan komponens között, amelyek közül az egyik előállítja a szervező-dés mintázatait, a másik pedig elemeket produkál, hogy azok kitöltsék a mintázatok üres helyeit; az elemek többnyire egyesével választódnak ki, kevés tekintettel az őket körülvevő szövegre”² (Sinclair 2000, 191; ford. a szerző).

Az egyes nyelvészek és kutatók hagyományosan hol ennek, hol annak a komponensnek vagy mintának tulajdonítottak nagyobb jelentőséget; az elmúlt évtizedekben leginkább a szintaxisközpontúság volt jellemző. Újabban azonban még a generatív paradigmán belül is megjelentek olyan elméletek, amelyekben a lexikon kilépett marginális helyzetéből. Ezek közül a jelen tanulmányban Ray Jackendoff modelljét tárgyalom röviden (Jackendoff 2002, 2007a; Culicover–Jackendoff 2005).

Jackendoff újragondolja azokat a generatív „alapfeltevéseket, melyek szerint a nyelvtan alapvetően a szintaxison alapul, [...] a lexikai elemeket beillesztjük a szintaxisba, [...] a szemantika nem játszik szerepet a szintaxisban, [...] a fonológia csak valamiféle alacsony szintű eszköz, amelyet a szintaxis után alkalmazunk, [...] a grammatika pedig a redundancia teljes elkerülésére törekszik”³ (Andor 2001, 6). Jackendoff ehelyett bevezet egy úgynevezett Párhuzamos Architektúra (*Parallel Architecture*) és egy ún. Egyszerűbb Szintaxis (*Simpler Syntax*) modellt, és kiterjeszti/újragondolja a lexikon fogalmát.

A Párhuzamos Architektúra (PA) egy olyan keretet kíván nyújtani, amelyben egyesíthető lehet a nyelv struktúrájáról klasszikus generatív alapokon kialakított elmélet a nyelvfeldolgozásról az utóbbi időben kialakult elméletekkel (Jackendoff 2007a, 2). A nyelvi képesség a PA-modell szerint háromosztatú (az 1. ábrán szemléltetett módon). A nyelvi reprezentáció moduláris, és három független, egymással párhuzamos kombinatoriális komponensből áll (fonológia, szintaxis, konceptuális szemantika). Ezek a rendszerek „beszélnek” egymással: az őket összekötő úgynevezett interfész-komponensek biztosítják a három rendszer struktúrái közti relációkat (*mapping*) (Andor 2001, 8-9); ún. interfész-elvek vagy interfész-szabályok

¹ Chomsky mára már klasszikussá vált mondata szintén azt a feltevést példázza, hogy a pusztán formai szabályokból álló szintaxis autonóm komponensként létezik: „Színtelen zöld eszmék alszanak dühösen” (*Colorless green ideas sleep furiously*) (Chomsky 1957, 1968/1995, 17). Chomsky (1965) feltételezése szerint az autonóm szintaxishoz csak a kimenetnél csatlakozik a szemantikai komponens (148-163). Ez pedig azt jelenti, hogy a grammatikai forma független a jelentéstől, illetve hogy a szabályok és a szavak függetlenek egymástól.

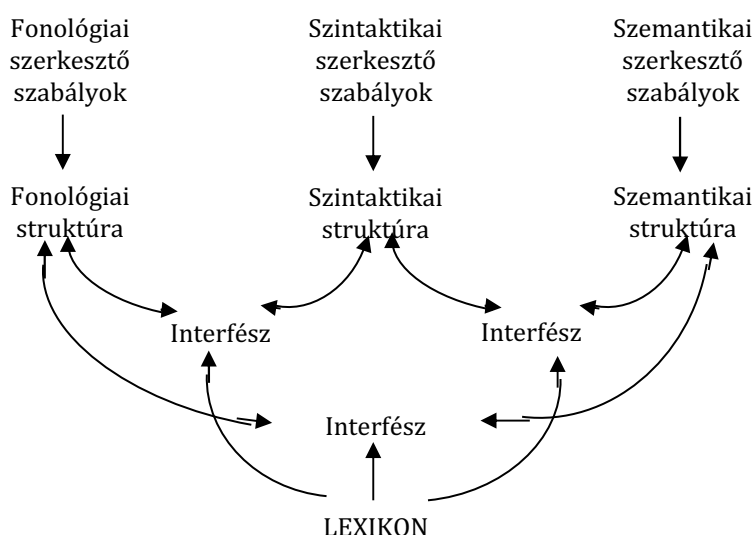
² Eredeti: „two types of pattern [...] are mainly recognised as the means whereby language creates meaning [grammar and lexis]. [...] [T]here is always this basic distinction, of a component which produces patterns of organization and a component which produces items that fill places in the patterns; the items tend to be chosen individually, and with little reference to the surrounding text” (Sinclair 2000, 191).

³ Eredeti: “the assumption that the grammar is based primarily is syntax, [...] the lexical items are inserted into the syntax, [...] semantics does not play a role in syntax, [...] phonology is just some sort of low level apparatus that you apply after syntax, [...] and also [...] that the grammar is maximally non-redundant” (Andor 2001, 6).

érvényesítik a kapcsolatot a szintaktikai struktúra darabjai és a fonológiai, valamint a konceptuális struktúra darabjai között (Jackendoff 2007a, 5-8).

A PA-ban központi szerepet játszik a fonológia és a jelentés között közvetítő szint, a szintaxis, amelyet az Egyszerűbb Szintaxis (ESz) modell ír le. Az ESz-hipotézis értelmében „a legjobb magyarázó érvényű szintaxiselmélet az, amelyikben minimális forma szükségeltetik a fonológia és a jelentés közötti közvetítéséhez”⁴ (Culicover–Jackendoff 2005, 5; ford. a szerző), és amelyben „a szintaktikai szerkezet csak annyira bonyolult, amennyire az szükséges az értelmezés létrehozásához”⁵ (Culicover–Jackendoff 2006, 413; ford. a szerző). Az ESz-ben nem szintaktikai levezetések (*derivation*), hanem megszorítások (*constraints*) alapján működik a nyelvtan⁶ (Jackendoff 2007a, 8-9). A nyelvtani tudás egyrészt grammatikai információkat tartalmaz (úm. pl. szintaktikai kategória, idő, mód, szám, személy stb.), másrészt különféle (a hierarchikus és a lineáris elrendezésre vonatkozó, valamint interfész-) elveket vagy szabályokat, amelyek megszorításokat gyakorolnak a lehetséges szintaktikai struktúrákra, illetve engedélyezik/korlátozzák az egyes szerkezeteket és a szerkezetdarabkák összeszerkesztését (*ibid.*).

1. ábra: Párhuzamos Architektúra (Jackendoff 2013, 72; 5.1-es ábra alapján)

A PA modelljében a 'szó' (lexikai egység) maga is mint interfész – mint a fonológiai, a szintaktikai és a szemantikai struktúra közötti interfész – fogalmazódik meg: egy lexikai egység nem más, mint egy hosszú távú asszociáció egy fonológiaistruktúra-darab, egy szintaktikaistruktúra-darab és egy jelentésdarab között (Jackendoff 2007a, 9). Egy lexikai elem tulajdonképpen úgy működik, mint egy, mind a három komponenst átszelő interfész-ely, amely meghatározhat vagy engedélyezhet egy kapcsolatot három struktúradarab között, és – mint ilyen – aktív szerepet játszik a mondat megszerkesztésében (Jackendoff 2007b, 14-17).⁷ A fentiek következtében a PA-ban a lexikon egészen másfajta értelmezést nyer, mint a

⁴ Eredeti: "The most explanatory syntactic theory is one that imputes the minimum structure necessary to mediate between phonology and meaning" (Culicover – Jackendoff, 2005, 5).

⁵ Eredeti: "Syntactic structure is only as complex as it needs to be to establish interpretation" (Culicover–Jackendoff, 2006, 413).

⁶ Az ESz ebben a tekintetben hasonlít a lexikai-funkcionális grammatikához, a fejvezérelt frázisstruktúra-nyelvtanhoz vagy a konstrukciós grammatikához.

⁷ Culicover–Jackendoff (2005) szerint a morfológia tkp. a PA-nak a szó (szóalak) szintje alatti kiterjesztéseként jelenhet meg szintén hármas felosztásban – úm. morfofonológia, morfoszintaxis és morfoszemantika. Itt is lehetne idioszinkratikus, szemi-produktív és produktív egységekről beszélni. A produktív végződéseket lexikai elemként lehetne kezelni, amelyek – mint az önálló szavak – interfészt képeznének a morfofonológia és a

chomskyánus nyelvtenban. Az utóbbiban ugyanis a lexikon egy, a szintaxistól teljesen függetlenül létező, nagyjából homogén, 'nyelvi atomokat' (szótöveket és morfémákat, valamint esetleg a 'renitens' kivételeket) tartalmazó doboz-, raktár- vagy szótárféle valami, ahonnan kikeressük az egyes elemeket, beillesztjük őket a szintaktikai struktúrába, majd a megfelelő komponensek leolvassák a fonológiai és a szemantikai jegyeiket (Jackendoff, 2007a, 4-5). Jackendoff átértelmezi a lexikon természetét, és azt mondja, az nem elemek tárházát jelenti, hanem azokra a rövidebb vagy hosszabb, idioszinkratikusabb vagy produktívabb nyelvi struktúrákra és struktúradarabokra utal, amelyek a hosszú távú memóriában raktározódnak el (Jackendoff 2007a, 9; Andor 2001, 11) – úgy, mint egy fonológiai-, egy szintaktikai- és egy szemantikaistruktúra-darab közt létesített, elraktározott asszociáció. A tárolt elemek nem csak olyanok lehetnek, amelyeket nem lehet szabály útján létrehozni, hanem ide tartozhat mindenféle méretű, komplexitású és jellegű szerkezet⁸ is a toldalékoktól az idiómákon át egész mondatokig, sőt, hosszabb szövegekig is – amelyek többi nyelvi egységből állnak, és mondattani-lag szabályosak és produktívak (Jackendoff 2002, 153).

A PA-ban a lexikon fogalmának valódi kiterjesztését az jelenti, hogy a modell a lexikon részének tekinti „a fregei kompozicionalitáson túl semmiféle inherens jelentéssel nem rendelkező szintaktikaistruktúra-darabkákat”⁹ (Culicover–Jackendoff 2006, 416) is: a fentebb említett elveket/szabályokat¹⁰ ugyanúgy a hosszú távú memóriában elraktározott elemeknek tekintti, mint a lexikai egységeket. A modell tehát nem különíti el egymástól szigorúan a 'szavakat' és a 'szabályokat':¹¹ a lexikon nemcsak (egyszerű és komplex) lexikai egységeket tartalmaz, hanem az összes olyan szabályt is, amely engedélyezi az egyes nyelvi egységek szintaktikai kombinál(hatóság)ását (Culicover–Jackendoff 2006, 416). 'Szavak' és 'szabályok' megkülönböztetésnek legfeljebb a produktivitás/általános érvényűség tekintetében van értelme (Culicover–Jackendoff 2006, 416).¹²

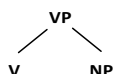
A PA tehát a lexikont és a grammatikát nem két, egymástól független rendszerként modelálja, inkább egyazon kontinuum más-más pontjaként. A 'szavakat' és a 'szabályokat' a modell ugyanúgy kezeli: olyan nyelvi szerkezetekként vagy szerkezetdarabkként, amelyek a hosszú távú memóriában raktározódnak el (Jackendoff 2007a, 2). A különbség csupán annyi, hogy míg „a «szavak» idioszinkratikus interfész-szabályok, a «szabályok» általános interfész-szabályoknak tekinthetők, illetve egyszerűen olyan feltételeknek, amelyek egyik vagy másik

morfoszintaxis struktúradarabjai, illetve a morfoszemantika struktúradarabjai között. A Párhuzamos Architektúra teljességében tehát úgy épülne fel, hogy van egy hármas felosztás három generatív komponensbe (fonológia, szintaxis, szemantika), van egy, ezeket „vertikálisan” átszelő felosztás frazális és szóalakon belüli vagy morfológiai komponensekre (kissé eltérő elvekkel), valamint vannak interfész-elvek a különböző komponensek között. És a lexikon ezek mindegyikét átszeli.

⁸ Di Sciullo és Williams (1987) lisztémának nevezik azokat az egyszerűbb vagy összetettebb lexikai egységeket, amelyeket listázni kell, illetve amelyeket a hosszú távú memóriában kell tárolni: ezek lehetnek rendhagyó szóalakok, szabályos tövek, szabályosan toldalékolt szóalakok, szabályos toldalékok, idiómák vagy idiomatikus konstrukciók stb. (Andor 2001, 11).

⁹ Eredeti: "pieces of syntactic structure that have no inherent meaning beyond Fregean composition" (Culicover–Jackendoff 2006, 416).

¹⁰ Ilyen volna például a következő szintaktikaistruktúra-darab is (Culicover–Jackendoff 2006, 416):

¹¹ Az ESz ebben a tekintetben rokonítható például a fejvezérelt frázisstruktúra-nyelvtannal vagy a konstrukciós grammatikával, hiszen azok szintén kontinuumot feltételeznek az idioszinkratikus 'szavaktól' az általános 'szabályokig' (Culicover–Jackendoff 2006, 416).

¹² A nyelv legtöbb mondata úgy jön létre, hogy a hosszú távú memóriában elraktározott mindenféle-fajta egységet vagy szerkezetdarabkát (idioszinkratikus elemsort vagy (szemi-) produktívan kitölthető variábilis keretet) online üzemmódban, kreatív módon összeszereljük a munkamemóriában (vö. pl. Jackendoff 2008, 27; Jackendoff 2007a, 11-14).

komponensben engedélyeznek vagy korlátoznak lehetséges struktúrákat”¹³ (Jackendoff 2007a, 11).

Lexikon és grammatika kapcsolatát ismét máshogy modellálják a funkionalista megközelítések, amelyek szerint a nyelv feladata az, hogy jelentéseket fejezzen ki. Ezek az elméletek egyenrangú, egymást kölcsönösen kiegészítő, egy kontinuum mentén elhelyezkedő rendszerekként tekintenek a szókészletre és a nyelvtanra, amelyek együttesen, egymással összefonódva vesznek részt a jelentésalkotásban (Balaskó 2010, e-nyelvmagazin.hu). Ez az elgondolás elsősorban a használati alapú nyelvszemlélet, illetve a korpuszkutatások keretében fogalmazódik meg. Az egyes modellek és módszerek természetesen számos kérdésben képviselnek eltérő álláspontot, lényeges pontokban azonban megegyeznek. Nem tartják például élesen különválaszthatónak a ’szavakat’ (lexika és lexikon értelemben) és a ’szabályokat’ (grammatika) – a PA-hoz hasonlóan –, ugyanakkor nem tartják egymástól független komponensnek a szemantikát és a szintaxist sem, illetve nem feltételeznek egy köztes szintaktikai szintet a fonológia és a konceptuális szint/szemantika között (Andor 2005, 16-17). Ezekben az elméletekben a jelentés a szerkezetben lakozik; nincs szükség közvetítőre forma és jelentés között (Wray 2008, 76). Visszatérve az idézett Carroll-vershez, a használati alapú megközelítés úgy látja, hogy a „grammatika-lexikon dichotómia igazolható lehet olyan mondatokban, amelyeket az illusztrálására találtak ki, de összeomlik, amikor valós nyelvi adatokat tanulmányozunk” (Römer 2009, 142).

Újabban tehát megkérdőjeleződött a lexikon és a grammatika merev megkülönböztetése, elkülönítése és rangsorolása. Egyrészt az élőnyelv nem mindig annyira kreatív, mint amennyire azt például a nyelvtan generatív modellje sugallná: a bejósolt sokféleséggel és szabad variációval szemben a beszélők megnyilvánulásai (szerkezeti felépítésükben és jelentésükben, használatukban egyaránt) gyakran rutinszerűek, ismétlődő jellegűek. Másrészt az élőnyelvben nem találkozhatni nyelvtannal szavak nélkül (vagy fordítva), ha pedig ez így van a beszélők/hallgatók által használt nyelvben, akkor így kell lennie az ezt a nyelvet modellálni kívánó elméletben is. Különösen nagy jelentősége van a kérdésnek a mai kommunikatív szemléletű idegennyelv-oktatásban és idegennyelvtudás-mérésben, hiszen azok a nyelvnek a megértésben és a produkcióban való használatára helyezik a hangsúlyt, ahol a forma, a jelentés és a funkció egyaránt fontos. Harmadrészt sokszor még a nyelvi elemzés és leírás szintjén is nehéz elkülöníteni egymástól a lexikont és a grammatikát. Jól példázzák ezt a nyelv – korábban periférikusnak, ma sokkal inkább centrálisnak tartott – idiomatikus egységei, amelyekkel klaszszikusan a lexikológia, a frazeológia és a lexikográfia foglalkozik.

Az idiómák felől indulva a továbbiakban olyan használati alapú megközelítéseket és fogalmakat ismertetek röviden, amelyek nem lexikon és grammatika éles különválasztására épülnek, hanem inkább e két nyelvi minta határterületén vizsgálódnak.

3. *Idiómák, idiomatikus kifejezések, az idiómaelv*

A hagyományos megközelítés az idiómákat nyelven belüli, elsősorban formai alapon kutatta és kísérelte meg definiálni és csoportosítani. Hagyományos értelemben egy többszavas elemsor idiomaticitásának a feltétele a non-kompozicionalitás: vagyis az, hogy a kifejezés egészes jelentését nem lehet megjósolni, kikövetkeztetni vagy kiszámítani az őt alkotó elemek önálló lexikális jelentéseinek összeadásával a grammatikai megszerkesztettség alapján (pl. Gibbs–Nayak–Cutting 1989; O. Nagy 1966). A Chomsky-féle generatív nyelvtanban éppen azért kerülnek a nyelv ’perifériájára’ az idiómák, mert a szintaxis számára elemezhetetlenek: a szintaxisban ugyanis láthatatlan bármilyen kapcsolat egy idióma speciális idiomatikus jelentése (pl. *meghal*), valamint az elemek különálló jelentése (*fel, dob, a, talp*) és szintaktikai

¹³ Eredeti: ”«Words» are idiosyncratic interface rules; «rules» may be general interface rules, or they may be simply stipulations of possible structure in one component or another” (Jackendoff 2007a, 11).

összeszerkesztettsége (*feldobja a talpát*) között. Mivel a hagyományos generatív nyelvtan szerint az idiómák nem arról adnak számot, amilyenek a modell látja a nyelvet (szabálynak, produktívnak, kreatívnak), azokat marginális jelentőségű, egyedi esetekként kezeli. Az idiómákat a klasszikus generatív modell tehát idioszinkratikus jelenségeknek, megkövült zárványoknak tekinti, amelyek belső szerkezete láthatatlan a nyelvtan számára, amelyek között semmiféle kapcsolat nincs, és amelyeket ezért egyszerűen csak fel kell sorolni a lexikonban (ám ott sem számottevő az arányuk) (vö. Chomsky 1986, 147-151).

A hagyományos lexikológia és lexikográfia a nyelv frazeológiáján belül foglalkozik az idiómák (más szóval állandósult szókapcsolatok) kérdésével (Fedosov 2004, 214; Földes 1997; Hadrovics 1995; Szűcs 1999, 164-169, 178, 190; Tolcsvai Nagy – Kugler 2000). A frazeológiai egységek közé a szövegekben gyakran együtt előforduló, grammatikailag és szemantikailag többé-kevésbé összeforrott, kötött vagy rögzült kifejezéseket sorolják, amelyek valahol a szó és a mondat szintje között helyezkednek el, jelentésük nem vagy csak részben vezethető le alkotórészeik jelentéséből, és lexikailag-szemantikailag stabilak (*ibid*) (pl. *egy követ fűjnek*).

Gibbs (1995) ezen kívül megjegyzi, hogy a hagyományos álláspont az idiómákat „halott metaforáknak” tekinti: olyan kifejezéseknek, amelyek eredetüket tekintve metaforikusak, de metaforikus-kreatív jellegüket elveszítették az idők során, és a beszélők ma már csak mint kiüresedett, szokványos kifejezésmódokat használják őket (p. 98). Az idiómák ezen nézet szerint ugyan konvencionális, nem-szószerinti interpretációval társulnak, de ez a jelentésük/használatuk viszonylag könnyen körülírható, elmagyarázható – még akkor is, ha nem tudjuk, miért jelentik azt, amit jelentenek (*ibid*) (ld. pl. *egy követ fűjnek* ~ ’akkor mondjuk, ha két ember titokban egyetért, szövetkezik’).

A gyakran együtt előforduló, szemantikailag egy egységet alkotó, „átvittén értendő” állandó szókapcsolatok összeforrottságának másik fontos mutatója az invariabilitás (inflexibilitás): vagyis az, hogy az idiómákat alkotó elemeket nem lehet másra cserélni, és a köztük lévő mondattani viszonyok nem alakíthatóak át (Ittész, 2002). Az idiómák tehát tipikusan nem vagy kevés lexikai és grammatikai változtatást engednek meg nem-szószerinti jelentésük megtartása mellett, azaz invariábilisak (*ibid*) – vö. pl. *két követ fűjnek, egy kavicsot fűjnek, egy kő van fűjva, (?) nem fűjtak egy követ, (?) fűjjunk egy követ*, stb. Az idiómákra ezek szerint tehát valamiféle formabeli kötöttség és jelentésbeli eltolódás jellemző a bennük szereplő elemek tulajdonságaihoz képest.

A formai alapú vizsgálatok ugyanakkor rámutatnak, hogy az egyes, idiómaként tárgyalt frazeológiai egységek a kompozicionalitás (transzparencia) és a variabilitás (flexibilitás) különböző fokain állnak: egy kontinuum mentén helyezkednek el, melynek pontjai átfedésben vannak egymással (ld. a fent említett munkák). Míg vannak olyan elemtöbbségek, amelyekben – legalábbis a naiv beszélő számára – semmiféle kapcsolat nem fedezhető fel az alkotóelemek önálló és összeadott jelentése, valamint az idióma egészes, konvencionális jelentése közt (pl. *falra hányt borsó*), másokban áttetszőbbnek tűnik az egészes jelentés (pl. *lépre csal*).¹⁴ Míg egyes elemsorok ellenállnak mindenféle lexikai-grammatikai módosításnak (pl. *kinek a pap, kinek a papné*), mások megengednek bizonyos formabeli módosításokat (pl. *fittyet hány*).

Kiterjesztve a kutatást a kontinuum kevésbé kompozicionális és kötött szerkezetei felé, a kutatók olyan többszavas egységeket is idiómaszerűnek vélnek, amelyek ugyan transzparensbbek és variábilisabbak, mint a klasszikus idiómák, mégsem különíthetők el azoktól élesen (pl. Balogh 2004, 15; Földes 1997; Gombocz 1926/1997, 190; Hegedűs 2004, 247; Mel’čuk 1998; Pinker 2000, 290; Szűcs 1999, 97; Tolcsvai Nagy – Kugler 2000). Mel’čuk (1998) például a szemantikai frazémákat három részre osztja: „teljes értékű” (*full*) idiómákra, „szemi-frazémákra” vagy más néven kollokációkra, valamint „kvázi-idiómákra” (p. 29-30). Balogh (2004) szintén úgy véli, hogy a kollokációk félúton vannak az állandósult

¹⁴ Ezt támasztja alá Grant–Bauer (2004) hármas felosztása is: 1) szoros értelemben vett idiómák (*core idioms*): non-kompozicionálisak és nonfiguratívak; 2) figuratív idiómák (*figuratives*): non-kompozicionálisak és figuratívak; 3) EGYSZERES idiómák (*ONCEs*): egy non-kompozicionális elem, lehet figuratív is).

és az alkalmi szókapcsolatok között (p. 15). Nattinger–DeCarrico (1992, 33) és Szűcs (1999, 97) szerint vannak olyan szerkezetek, amelyek noha áttetszőek, mégis ellenállnak bizonyos formabeli módosításoknak, így hasonlatosak a frazeologizmusokhoz; Tolcsvai Nagy és Kugler (2000) ugyanakkor megjegyzik, hogy a frazémák egy része több formai változatot megenged. Földes (1997) a kollokációk szemantikai, Crystal (1998) azok szintaktikai vezéreltségére és nyelv-, illetve beszélőközösség-specifikus jellegére hívja fel a figyelmet (p. 138). Utóbbi megemlíti továbbá, hogy minél gyakrabban használ egy beszélőközösség bizonyos szavakat tipikusan együtt, annál inkább idiomatikusnak érzi az adott kifejezést, illetve hogy az ilyen elemsorokat egészen, memoriterként kell megtanulniuk a beszélőknek (*ibid.*).

A formai alapú vizsgálatok tehát azt az eredményt hozták, hogy az idióma kritériumának tartott non-kompozicionalitás valójában fokozati kérdés – csakúgy, mint a variabilitás. Mind-ebből logikusan következik, hogy maga az idiomatikuság vagy idiómaszerűség is fokozati jellegű kell, hogy legyen: minél kisebb mértékben kompozicionális és invariábilis egy jelenségység, annál inkább idiomatikusabbnak tekinthető.

Hasonló eredményre jutottak az újabb (használati alapú) kutatások is. Nunberg és munkatársai (1994) például azt állítják, hogy az idióma nem határozható meg egységesen; ők hat kritériumot állítanak fel az idiómák jellemzésére, és úgy vélik, ezek közül csak az első kritérium igaz mindegyik idiómára:

- 1) konvencionális (ezért jelentése nem számítható ki az alkotóelemekből);
- 2) invariábilis (szintaktikailag rögzült);
- 3) figuratív (pl. metafora vagy metonímia van benne);
- 4) proveriális (vissza-visszatérő, fontos társas helyzetről szól);
- 5) informális (köznapi regiszterek);
- 6) érzelmi viszonyulás (valamilyen érzelmi alapú értékelést tartalmaz) (p. 492-493).

Kövecses–Szabó (1996) az idiómák elemzhetősége mellett érvel: azt állítják, hogy az idiómáknak vannak kompozicionális vonatkozásai is; számos idióma jelentése legalább részben motivált – metafora, metonímia vagy valamilyen konvencionális tudás útján. Ezzel összhangban Nunbergék (1994) arra hívják fel a figyelmet, hogy a non-kompozicionalitás és a konvencionáltság két különböző fogalom, és megkülönböztetik egymástól az idiomatikus frázisokat, ahol az idiomatikus jelentés nem vezethető le az alkotótagok jelentése alapján (pl. *kick the bucket*), valamint az idiomatikus össze kombinált kifejezéseket,¹⁵ ahol az idiomatikus jelentés egyes részei beazonosíthatóak az alkotótagokon (pl. *spill the beans*) (p. 497). (A magyar leíró nyelvészet vonatkozó terminusait az 1. táblázat szemlélteti.)

¹⁵ Gibbs és munkatársai szintén nem elemezhető és elemezhető idiómákról beszélnek: míg az előbbieken nincs nyilvánvaló kapcsolat a szavak és az egészesleg figuratív jelentés közt, az utóbbiakban felfedezhető kapcsolat a részek jelentései és az egészesleg figuratív jelentés között (Gibbs–Nayak–Cutting, 1989).

1. táblázat: Többszavas elemsorok (terminusok a magyar leíró nyelvészetből)

Aforizma	Idiomatikus egység	Példabeszéd
Alkalmi szókapcsolat	Idióma	Politikai jelszó
Állandósult (kötött) szókapcsolat	Jelentéstepadásos szerkezet	Proverbium
Beszédfordulat	Képes beszéd/kifejezés	Sírfelirat, pólófelirat, graffiti
Beszédmű	Kollokáció	Szitkozódás, átkozódás
Figura etymologica-alakzat	Konvencionális szójárás	Szállóige, bölcs mondás, idézet
Frazeológiai egység/kapcsolat	Körülírás	Szó értékű nyelvi elem
Frazeologizmus	Köszönés	Szójárás
Frazéma	Közhely, klisé	Szokványos
Frázis	Közmondás	kifejezőmód
Funkcióigés szerkezet, terpeszkedő kifejezés	Lexikális fokozás	Szólás, szóláshasonlat, szólásmondás
Helyzetmondat	Maxima	Udvariassági formula
	Megszólítás	
	Metaforikus kifejezés	
	Mondóka, rigmus,	
	ritmikus kifejezés	

Azzal a feltevessel együtt, hogy az idiomatikus jelleg sokkal több elemtöbbest érint, mint ahogy azt korábban feltételezték, egyrészt szélesebb értelmezést nyert az 'idióma' és az 'idiomatikus kifejezés' fogalma, másrészt felértékelődött a nyelv idiomatikus jellege (*idiomaticity*). Míg korábban kakukktójságnak számított, ma számos kutató a nyelv egyik központi jelenségének tekinti az idiomatikus jellegét. Ebben nagy szerepet játszott a korpusz-nyelvészet megjelenése, ami új alapokra helyezte az idiomatikus kifejezések meghatározását és kutatását.

Az úgynevezett idiómaelv¹⁶ (*idiom principle*) szerint a beszélők szövegeiket nem (kizárólagosan vagy elsődlegesen) egymorfémás, illetve egyszavas egységekből, hanem hosszabb lexikai egységekből, félig-kész, részben előre-gyártott elemsorokból¹⁷ építik (Sinclair 1991, 110).¹⁸ Ezek a morféma- vagy szókapcsolatok sokszor egyedüli, kizárólagos választási lehetőséget jelentenek a nyelvhasználó számára (azaz grammatikailag-lexikailag-szemantikailag kötöttek, nem szabad kombinációk) – még akkor is, ha nyelvtanilag és jelentés tanilag szegmentálhatónak és elemezhetőnek tűnnek (*ibid.*).¹⁹ A szóval kötőszóban például a *–val* nem ugyanaz az instrumentális esetrag, ami például az *autóval* vagy az *Évával* szóalakokban áll, és a szó sem a szótári jelentésével szerepel; inkább arról van szó, hogy a szóval mint egész az egyelemű *így* diskurzusjelölőhöz hasonlatos.²⁰ A *(vmilyen) okból kifolyólag* metaforikus-idiomatikus kifejezésre is igaz, hogy az előre-kész elemsor mint egész jelentése ('(vmi) miatt') és funkciója (diskurzusjelölő) meghatározza a részek tulajdonságait, illetve hogy az alkotóelemek az elemsorban mint egészben értelmezendők, abban veszik fel jelentésüket (vö. Römer 2009, 143).²¹ Nem arról van szó tehát, hogy a részek jelentésének összeadásával kelet-

¹⁶ Az *idiom principle*-t magyarul 'frazológiai elv' elnevezés alatt is említik (pl. Balaskó 2010).

¹⁷ Ez a gondolat összecseng a funkcionalista szemlélet 'nyelvi kifejezés' fogalmával: a funkcionalista nyelvészet kétségbe vonja az atomisztikus, szó- (vagy morféma-) alapú és kompozicionális megközelítés létjogosultságát, és egy olyan holisztikus megközelítés híve, amelyben hosszabb lexikális egységek, a nyelv frazeológiája, illetve a szavak, szóalakok, szókapcsolatok kombinációi hordozzák a jelentést (pl. Langacker 1987/1991; Stubbs 2001; Evans 2009).

¹⁸ Az idiómaelv ellentéte (vagy ha úgy tetszik, párja, kiegészítője) az úgynevezett szabad választás elve (*open choice principle*). E szerint bizonyos szövegrészekben az üreshely-kitöltő modellel (*slot-and-filler model*) jön létre a jelentés – úgy, hogy minden befejezett egység (szóalak, szókapcsolat, mondat) után szabad hely következik, amely nagyszámú komplex választási lehetőséget ajánl fel, illetve amely ezek alapján a helyi korlátoknak és a nyelvi helyességnek megfelelő módon a lexikonból szabadon kitölthető (Sinclair 1991, 109).

¹⁹ Eredeti: "[A] language user has available to him or her a large number of semi-preconstructed phrases that constitute single choices, even though they might appear to be analysable into segments" (Sinclair 1991, 110).

²⁰ Vö. Sinclair példájával (*of course*) (Sinclair 1991, 111).

²¹ Balázs Géza szerint az „állandósult szókapcsolatok tagjai között nyelvtani, szintagmatikus viszony van, szerepük azonban nem nyelvtani, hanem képzetkeltő jellegű, a közlés során nem az egyén alkotja meg őket, hanem

kezik egy egész (addíció), hanem inkább arról, hogy a részek az egészben nyerik el jelentésüket és tulajdonságaikat; az elemsor mint egyetlen egész tulajdonságává lesznek.

Végeredményben tehát kiszélesedett a frazeológia területe, és kibővült az idióma fogalma. A leíró nyelvészeti és korpusznyelvészeti kutatások kimutatták, hogy a hagyományosan, szűken értelmezett idiómáknál és idiomatikus frazémáknál kifejezések jóval szélesebb körére igaz, hogy a diskurzusban tipikusan együttesen fordulnak elő, és hozzájuk mint elemkombinációkhoz egészes jelentés és funkció rendelődik. Ezek az elemkombinációk „kosszelekció, más szóval [rendszeres, habituális] együttes kiválasztás eredményeként jönnek létre, és kibővített jelentésegységet alkotnak” (Balaskó 2010, web). Nemcsak a szerkezetileg befejezett frazeológiai egységek (pl. szólások és közmondások) tartoznak ide, hanem számos, szerkezetileg befejezetlen (pl. inflexiók toldaléko(ka)t igénylő vagy szintaktikailag variálható) elemsor is, amelyek emiatt nem tekinthetők teljesen lexikalizált frazeológiai egységnek, csupán félig-kész keretnek.

Ezekre a kombinációkra jellemző, hogy alkotótagjaik a diskurzusban rendszeresen, szokászerűen együtt szerepelnek – visszatérő, ismerős, megjósolható elemsorként, előnyben részesített, szokványos kifejezésmódként. A gyakran együttesen kiválasztódó elemek egy fokozatos, szerkezeti-jelentésbeli összeforrási-összetapadási folyamaton mennek keresztül, amelynek során kialakul egy jelentésegység, amelyben az elemek gyakran elvesztik önálló, független jelentésüket; az elemsor egy olyan egészes jelentéssel, illetve funkcióval társul, amely gyakran nem vagy csak részben/nehezen állítható elő a részek jelentésének összeadásával (idiomatikus lesz).

A kibővített jelentésegységek nemcsak a természetes diskurzus, hanem az emberi kogníció alapvető építőkövei és szervezőelemei. Gibbs (2007) megfogalmazásában az idiómák és más frazeológiai egységek „nem pusztán nyelvi díszek [...], hanem szerves részei annak a nyelvnek, amely megkönnyíti a társas interakciót, elősegíti a szövegkoherenciát, és – nem utolsósorban – az emberi gondolkodás alapvető mintáit tükrözik”²² (p. 697; ford. a szerző); az idiómák „maradandó metaforikus és metonimikus konceptuális struktúrákhoz kötődnek”²³ (p. 698; ford. a szerző).

A mindenkori (felnőtt, anyanyelvi) beszélő rengeteg elemkombinációt használ nagy relatív gyakorisággal, rutinszerűen, adott egészes jelentésekkel, szerepekben és célokkal. Mivel ezeket a kibővített jelentésegységeket a beszélő mindennap használja, azok kiüresedett, megszokott, közömbös elemsorokká vál(hat)nak számára; nem tűnnek fel neki, elsiklik felettük. Az idegen nyelvi tanuló azonban többnyire (véltetőleg) észreveszi ezeket a kifejezéseket, mert számára azok nem hétköznapiak, nem maguktól értetődőek.

Emiatt és a fenti eredmények tükrében minden olyan nyelvi kifejezés idiomatikusnak tekinthető, amely az idiómaelv működésével társítható, s amelynek egészes jelentése, funkciója és működése legalábbis nehezen számítható ki vagy jósolható meg csupán alulról felfelé építkezve, a részek jelentéséből és tulajdonságaiból kiindulva. Jó teszt lehet erre a fordítás: minden, amit (a kötelező átváltási műveleteket leszámítva) nem lehet szó szerint lefordítani idegen nyelv(ek)re úgy, hogy a kapott elemsorhoz ugyanaz a jelentés és/vagy használati érték társuljon, mint az eredetiben, idiomatikusnak tekinthető. Hasonlóképpen a magyar mint idegen nyelv (MINY) tanításában is minden olyan nyelvi kifejezés, amit a tanulónak egészben kell megtanulnia – csakúgy, mint az olyan lexémákat, mint pl. a *nap*, a *felhő*, vagy a *napsütés* –, idiomatikusként kezelendő.

A MINY-ben régóta köztudott, hogy a klasszikus idiómák eltérő bánásmódot igényelnek. Ehelyütt én inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy ezt a bánásmódot ki kell terjeszteni to-

csupán a kész elemeket alkalmazza, «idézi» vagy «átalakítja» (www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/balazsgeza.rtf).

²² Eredeti: “[...] are not mere linguistic ornaments [...], but are an integral part of the language that eases social interaction, enhances textual coherence, and, quite importantly, reflect [sic!] fundamental patterns of human thought” (Gibbs 2007, 697).

²³ Eredeti: “[...] linked to enduring metaphorical and metonymic conceptual structures” (Gibbs 2007, 698).

vábbi, az idiómaelv alapján szerveződő kibővített jelentésegységekre is, sőt, egyéb, még a liberálisabb értelmezés szerint sem idiomatikus elemsorokra is. Egészleges, lexikai-grammatikai, szemantikai és kontextuális bánásmódot igényelnek – a non-kompozicionalitás, invariabilitás és idioszinkratikus jellegű elemsorok mellett – az idiomatikus kifejezések is: az olyan, az idiómaelv alapján szerveződő többmorfémás, illetve többszavas lexikai-frazeológiai egységek, amelyek elemei a diskurzusban rendszeresen együttesen fordulnak elő, és amelyekhez olyan egészes jelentés és funkció társul, amely gyakran nem vagy csak részben/nehezen számítható ki a részek jelentésének összeadásával. Ezek az elemkombinációk egyfelől ismerős, szokványos kifejezésmódok, amelyeket a beszélők előnyben részesítenek adott jelentések és funkciók kifejezésére egyéb, lehetséges elemkombinációkhoz képest, másfelől pedig olyan félkész, részben előre-gyártott, szerkezetileg-szemantikailag részben kötött elemsorok, amelyek egyes elemei nagy valószínűséggel megjósolhatók, illetve amelyek idiomatikusága (szokványossága) megítélhető.²⁴

Zárásképpen, egyre többen hangsúlyozzák, hogy a nyelv a használatban nem annyira kreatív, mint azt korábban feltételezték; a nyelv jelentős része szokásszerű és megjósolható: frazeológus, idiomatikus, klisészerű vagy formulaszerű (vö. pl. Bolinger 1976, 2; Fillmore 1976, 24; Hanks 1996, 85; Wray 1999, 215). A korpuszadatok mindenesetre azt látszanak igazolni, hogy a beszélők nagymértékben élnek konvencionális, szokványos, rutinszerű mintákkal az élőnyelvben. Ezek az idiomatikus, formulaszerű elemsorok a MINY-ben egyáltalán nem triviálisak vagy maguktól értetődőek: egy optimális MINY-kontextusban tudni kell, hogy a magyar nyelvű kommunikációban milyen helyzetben hogyan szokták kifejezni magukat a beszélők, és ezeket a kifejezéseket mint kész vagy félkész kereteket kell tanítani a tanulóknak (igény szerinti elemzés mellett).

4. Szótöbbségek, kollokációk, lexikai csoportok

A számítógépes korpuszok megjelenésével és a korpusznyelvészet fellendülésével lehetővé vált az írott/beszélt nyelvben gyakran előforduló, az idiómaelv alapján szerveződő (szokványos, visszatérő, félig kész, de nem feltétlenül non-kompozicionális) kibővített jelentésegységek statisztikai alapú vizsgálata. A morfológiailag előelemzett szövegkorpuszokban a gyakran együtt előforduló szó párok²⁵ (*bigramok*), szóhármakok (*trigramok*) vagy – összefoglaló néven – szótöbbségek (*n-gramok*) beazonosítása formalizálható kritériumok (statisztikai mutatók) alapján történik, az alosztályok elkülönítésére pedig nyelvtani és szemantikai (illetve pragmatikai) kritériumokat lehet alkalmazni (vö. Reményi 2010, 67-68).

A korpuszelemzéssel vizsgálható szótöbbségek két nagy alosztálya²⁶ Biber szerint (Andor 2010, 311-312) a kollokációk és a lexikai csoportok (*lexical bundles*).²⁷

²⁴ Hasonló véleményen van Langacker is: „a nyelvi kifejezések [...] konceptuális tartalom hozzáféréseinek félig-strukturált eszközei [...] Úgy vélem, hogy [...] [a]mi valóban rendkívül fontos, de tipikusan mégis kimarad [ti. a szótárakból vagy a nyelvkönyvekből – megjegyzés a szerzőtől] [...], az annak a bemutatása, hogy normális módon hogyan fejeződnek ki egy nyelvben a dolgok [...] Azután, hogy az ember az összes szabályt megtanulta egy nyelvtankönyvből és elsajátította az alapszókincset, mégis szembetalálja magát a következő problémával. Ha van valami közölnivalója, elvileg több tucatnyi, több száz, sőt, végtelenül sok módja van annak, ahogy kifejezheti mondanivalóját az adott nyelven—s mind egyenlő mértékben elfogadható grammatikailag az alapszókincs használata mellett. Mégis az a helyzet, hogy a beszélők általában egy bizonyos módon fejezik ki magukat az összes számukra rendelkezésre álló lehetőség közül. Tehát a problémát az jelenti, hogy tudjuk-e, hogy hogyan kell normális módon kifejezni magunkat az adott nyelven (Andor 2005, 20-21).

²⁵ A 'szó' itt lemmát jelent.

²⁶ Ezek mellett szerepelnek még a szoros értelemben vett (szerkezetileg teljes, non-kompozicionális és invariábilis) idiómák, amelyek kutatására azonban nem a korpuszvizsgálat a legalkalmasabb, mivel azok egyrészt nem gyakoriak, másrészt pedig nem formalizálható a beazonosításuk (szemantikai alapon történik).

²⁷ Korpuszszempontból a szótöbbségek egy másik lehetséges csoportját alkotják a szabad kombinációk, vagyis az alkalmilag, ritkán egymás mellé kerülő, szemantikailag szó szerint értendő szótöbbségek. Ezeket – mivel nem

A szoros értelemben vett kollokáció olyan, nagy gyakorisággal előforduló szótöbbses (lemmák gyakori együttes előfordulása), amelyben egy szintaktikai egységbe tartozó két vagy három, lexikális kategóriájú lexéma (főnév, melléknév, ige vagy határozószó) társul egymással (v.ö. Andor *i.m.*, Reményi *i.m.*) – sokszor előre kitalálható módon (pl. *zűmmögő méh*). A szoros értelemben vett kollokációkutatást az érdekli, hogy egy adott, lexikális kategóriájú lemmával milyen más, szintén lexikális kategóriájú lemma (vagy lemmák) fordul(nak) elő tipikusan (pl. *szám* (N)+(V): *számot ad, számon kér; ádáz* (A)+(N): *ádáz ellenség; ádáz* (Adv)+(V): *ádázul harcol*).

A kollokációk vizsgálatára konkordanciákat, (relatív) gyakoriságot és az MI-együtthatót használják, amelyek tükrében a kollokáció két (esetleg három), lexikális kategóriába tartozó lemma közti kapcsolatra vonatkoztatható.²⁸ Reményi (2010) továbbá megjegyzi, hogy az így kinyert szótöbbsesek körét szemantikai-grammatikai elemzés útján tovább kell szűkíteni (p. 68-69). Elsősorban a klasszikus idiómákat kell kiszűrni²⁹ (az állandó szókapcsolatokat az egynyelvű szótárak is szerepeltetik), majd a fennmaradó, nem idiomatikus, „de valamilyen hozzáadott jelentés-momentummal azért rendelkező szótöbbsesek közül érdemes különválasztani azokat, melyekben a potenciális szinonimák közül többnyire csak egy alcsoport társulhat [nem triviális módon] a szótöbbses másik/többi tagjához” (Reményi 2010, 69). Ezekre az jellemző, hogy a csomópontjukhoz (ahhoz a lemmához, amin az elemzés folyik – pl. *szítok*) nem megjósolható módon kapcsolódik a kollokáltjuk: a más, szabad kombinációkban egymással felcserélhető szinonimák közül (pl. *porcukrot szór/hint*) csak az egyik kapcsolódhat a csomópontponthoz (ú.m. *szítkot szór*, és nem *szítkot hint*). A nyelvoktatásban ugyanakkor az ebből a szempontból kompozicionálisnak, triviálisnak vagy szabadabbnak tűnő gyakori kollokációkat (pl. *tévét néz*) is érdemes figyelembe venni, hiszen azok egyáltalán nem biztos, hogy triviálisak a MINY-tanuló számára. Sőt, nagyon valószínű, hogy azokat praktikus okokból (ú.m. a gyakori használat vagy a benne foglalt nyelvtan miatt – pl. *tévét néz*: tárgyrag, névelő hiánya, csupasz NP+VP szórend) egészen, egyetlen kifejezésként memorizálja a tanuló.

A kollokációkkal ellentétben a lexikai csoportok³⁰ (LCS) kutatása azzal foglalkozik, hogy egy adott, lexikális kategóriájú szóalakkal milyen funkcionális kategóriájú elemek (nyelvtől függően önálló szavak vagy kötött morfémák – az angolban pl. szavak)³¹ fordulnak elő tipikusan (Andor 2010, 311). Az LCS nem nyelvészeti eszközökkel, hanem pusztán gyakorisági alapon definiált fogalom: „szavak³² leggyakrabban visszatérő sorozatai”³³ (Andor 2010, 312; ford. a szerző).

tekinthetők sem visszatérő és szokványos, sem félig-kész, sem idiomatikus kifejezéseknek – a jelen tanulmányban nem tárgyaljuk.

²⁸ A konkordancia az adott lemma „megadható nagyságú környezetében (*n* szónyi kollokációs ablakon belül) megadható lemma [...] vagy megadható szófajú, nem specifikált szó összes [előfordulása] megadható nagyságú szöveggörnyezetben” (Reményi 2012, 70). A gyakoriság „a szótöbbses tagjainak közös gyakorisága ($f(x,y)$) a korpuszban”; a relatív gyakoriság pedig „a szótöbbsesnek a korpusz összes szövegszavához képest megadott gyakorisága ($f(x,y)/N$)” (Reményi 2012, 81). Az MI-együttható (vagy a kölcsönös információ együtthatója) „az a mutató, amely a szótöbbses relatív gyakoriságát a szótöbbses két (vagy több) tagjának a kollokáción kívüli relatív gyakoriságának arányában adja meg [...]”

$$MI = \log \frac{f(x,y)/N}{f(x)/N * f(y)/N} \text{ " (ibid).}$$

²⁹ Ti. az „idiomaticitás (vagyis a kompozicionalitás hiánya [...]), valamint két másik jellemző tulajdonság (a tagok behelyettesíthetőségének és a szintaktikai változtatásnak a tilalma) segítségével” (Reményi 2010, 68). Megjegyzendő, hogy ez az elkülönítés egyáltalán nem könnyű és egyértelmű.

³⁰ Ti. a 'lexical bundle' Jablonkai Réka (2009) fordításában.

³¹ A magyarban a funkcionális kategóriájú elemek közé tartoznának például a névelők, a tagadósók, a segédigék, a kérdő partikula és az inflexiók toldalékok is (Kenesei 2000, 105-107).

³² A szó itt valószínűleg szövegszót jelent. Az angol nyelvű korpuszokban, mivel nem agglutináló vagy poliszintetikus nyelvről van szó, például a prepozíciók is szövegszavaknak (szavaknak) számítanak.

³³ Eredeti: "most common, recurrent sequences of words" (Andor 2010, 312).

A lexikai csoport hosszának megállapítása elemzésenként változó: tipikusan három- vagy négy-, esetleg öt- vagy hatszavas szósorokat vizsgálnak (vö. Biber és mtsai. 2004a, 376). Az LCS-k tehát „három vagy többszavas sorozatok, amelyek statisztikai tendenciát mutatnak az együttes előfordulásra”³⁴ (Biber és mtsai. 1999, 183; ford. a szerző). 2004-es tanulmányukban Biber és munkatársai (saját megfogalmazásuk szerint „konzervatív módon”) olyan négyszavas LCS-ket vizsgáltak, amelyek legalább negyvenszer előfordultak a 2 009 400 szövegszavas korpuszukban (Biber és mtsai. 2004a, 376). Létezik azonban ennél szigorúbb meghatározás is: „lexikai csoport az olyan négyszavas lexikai egység, amely legalább negyvenszer fordul elő egymillió szövegszóban”³⁵ (Biber–Barbieri, 2007 –hivatkozva Jablonkai 2009, 16). Egy LCS-nek továbbá – az idioszinkratikus nyelvhasználat eseteit kiküszöbölendő – legalább öt különböző szövegben szerepelnie kell³⁶ (Biber és mtsai. *i.m.*, Jablonkai *i.m.*)

Biber szerint a lexikai csoportok nyelvtani elemzése és az adatok értelmezése arra utal, hogy az LCS-k sem idiómáknak, sem pedig (kibővített) kollokációknak nem tekinthetők, hanem egy teljesen új kategóriát jelentenek (Andor 2010, 312). Lexikális és funkcionális kategóriájú szavak olyan kombinációi, amelyek szerkezetileg tipikusan nem teljesek (ezért a leíró nyelvészet nem ismeri őket), hanem két frázison (összetevős szerkezeten) vagy tagmondaton ívelnek át (*ibid.*):³⁷ gyakran egy frázis (csoport) vagy tagmondat elejéből és egy annak alárendelt, az alá tartozó összetevő vagy szerkezet első szavából állnak (Biber és mtsai. 2004a, 399).

Az LCS-k óriási szerepet játszanak a diskurzus építésében: ők „az írott és beszélt szöveg építőkövei[...], hiszen ezek adják meg a szöveg nyelvi keretét a közlendő tartalomhoz” (Jablonkai 2009, 14). „Ezek a szósorok strukturális ’kereteknek’ tekinthetők, amelyeket egy ’üres hely’ követ. A keret egyfajta diskurzushorgonyként működik az üres helyre kerülő ’új’ információ számára, amely közli a hallgatóval/olvasóval, hogyan értelmezze az információt a véleményre/attitűdre, a szövegszerveződésre vagy a referenciára való tekintettel”³⁸ (Biber és mtsai. 2004a, 399; ford. a szerző).

Úgy tűnik, szoros kapcsolat van a lexikai csoportok szerkezeti felépítése és a szövegben betöltött funkciója között (Biber és mtsai. 2004a, 397–398). Az alárendelés-alapú (pl. ’that’-es vagy ’WH’-s mellékmondatrészletet tartalmazó) LCS-k tipikusan véleményt, attitűdöt (*stance*) fejeznek ki (Biber és mtsai. 2004a, 397–398) – hasonlóak lehetnek a magyarban például a *hogy*-os mondatok: *azt hiszem, hogy*. Az NP/PP-alapú (főnévi és előljárós szerkezetet tartalmazó) LCS-k többnyire referenciális funkciót látnak el (*ibid.*) – a magyarban példa lehetne erre: *az egyik leg-*. A VP-alapú LCS-k (igei csoportot tartalmazó szerkezetek) pedig az előbbieken kívül diskurzusszervezőként is fontos szerepet játszanak (*ibid.*) – pl. *most nézzük meg*. Biberék másik fontos észrevétele, hogy ez a megoszlás főként a regisztereknek köszönhető: a kötetlen szóbeli társalgásban például gyakran fejezzük ki véleményünket, attitűdjeinket VP- és alárendelés-alapú lexikai csoportokkal, míg a tudományos szövegekben elsősorban NP/PP-alapú lexikai csoportok hajtják végre a referenciális utalásokat (Biber és mtsai. 2004a, 398). (Biberék részletes kategorizációját a 2. táblázat mutatja.)

Fontos kérdés lehet, hogy hogyan adaptálható a lexikai csoport angol nyelvre kifejlesztett definíciója (és profilja) a magyarra (a lexikai csoportokat még nem kutatták a magyar nyelv-

³⁴ Eredeti: “sequences of three or more words that show a statistical tendency to co-occur” (Biber–Conrad 1999, 183).

³⁵ A szövegszó olyan betűcsoport, amelyet mindkét oldalán szóköz határol (ill. jobb oldalán írásjel állhat).

³⁶ Ennek a megszorításnak nem volt nagy hatása a gyakorlatban, hiszen a legalább negyvenszer előforduló LCS-k a szövegekben jócskán elszórtan jelentek meg (még a legritkébbak is húsz különböző szövegben) (Biber és mtsai. 2004a, 376).

³⁷ Biberék példái között szerepel például: *I don’t know what, do you want to, a little bit about, at the end of the, and things like that* (Biber és mtsai. 2004a).

³⁸ Eredeti: “These sequences of words can be regarded as ‘structural frames’, followed by a ‘slot’. The frame functions as a kind of discourse anchor for the ‘new’ information in the slot, telling the listener/reader how to interpret that information with respect to stance, discourse organization, or referential status” (Biber és mtsai. 2004a, 399).

ben). Több lehetséges út is kínálkozik. A legegyszerűbben kivitelezhető megoldásnak az tűnik, ha megtartjuk az LCS eredeti definícióját, és szövegszavakban gondolkozunk: ebben az esetben az, ami egy lexikai csoport lehet az angolban (pl. *I don't know, a lot of times*), a magyarban nem feltétlenül az (*nem tudom, sokszor/számos esetben*). Elképzelhető, hogy emiatt a magyarban az LCS hosszát nem három vagy több, hanem kettő vagy több szövegszóban kellene meghatározni. A másik lehetséges megoldás az lehet, hogy az LCS definíciójának csak a két alapvető szempontját tartjuk meg (a hossz és az előfordulás gyakorisága), de módosítjuk a keresés alapegységét (szövegszó), és – az agglutináló jellegnek megfelelően – bevonjuk az inflexiós toldalékokat is. Így egyrészt volnának olyan elemeink, amelyek lexikális kategóriájú lexémák relatív szótövei³⁹ lennének, és volnának egyéb, nem lexikális kategóriájú elemeink,⁴⁰ és ezeknek a leggyakoribb három-, négy- vagy esetleg többtagú sorozatait kellene keresnünk. Akárhogy is döntünk azonban, mindenképpen számolnunk kell a toldalékolásból származó különbségekkel (pl. az *I would like to* vs. *szeretnék ...-ni* esetében a személyes névmás helyett személyrag áll, a segédige helyett módjel, és a vonzat nem folyamatosan, hanem keretesen kapcsolódik). Ebből kifolyólag az LCS-k köre és osztályozása előreláthatólag egészen más képet fog festeni a magyarban, mint az angolban.

A MINY-ben emellett figyelembe kell venni azt is, hogy az LCS-knek az anyanyelvi korpuszok alapján megállapított gyakorisága leginkább a tanításban és a szövegértés mérésében lehet irányadó; a tanulás és az idegennyelv-tudás természetének megértéséhez a gyakori szótöbbségeket speciális MINY-tanulói korpuszokon kell kutatni, és a gyakoriságon túl további szempontokat is be kell vonni a vizsgálatba.

³⁹ Ti. főnév, ige, melléknév, határozószó (Kenesei 2000, 105-107), valamint ide sorolhatnánk az igeneveket és a képzett szavak relatív szótöveit is. Mindenképpen számolni kell azokkal a toldalékokkal, amelyeknél problémás a képző vagy inflexiós toldalék státusz megítélése (pl. a –hAt, a leg–, a –kor vagy a –(j)A stb. kapcsán).

⁴⁰ Ti. névelők, segédigék, tagadószók, partikulák, számnevek, névmások, mondathatározók, mondatbevezetők, kötőszók, igekötők, névutók és inflexiós toldalékok (vö. Kenesei 2000) – kivéve a számjelet.

2. táblázat: A lexikai csoportok kategorizációja (Jablonkai 2009, 17-19. 3. és 4. táblázat nyomán)⁴¹

A LEXIKAI CSOPORTOK (LCS) TÍPUSAI	
I. Nyelvtani szerkezetük szerint	Példa (négyszavas LCS-k)
IGEI CSOPORTOT (VP) TARTALMAZÓ LCS	
(köötőszó+) 1. v. 2. sz. névmás + VP-részlet (köötőszó+) 3. sz. névmás + VP-részlet diskurzusjelölő + VP-részlet VP (nem passzív igével) VP (passzív igével) eldöntendőkérdés-részlet kiegészítendőkérdés-részlet	<i>well I don't know it's going to be I mean I don't have a lot of is based on do you want to what do you think</i>
ALÁRENDELŐI ÖSSZETETT MONDAT RÉSZLETÉT TARTALMAZÓ LCS	
1. vagy 2. sz. névmást tartalmazó főmondat + mellékmondatrészlet 'WH'-s mellékmondatrészlet 'if'-es mellékmondatrészlet 'to'-s mellékmondatrészlet 'that'-es mellékmondatrészlet	<i>I don't know if what's going to happen if we look at to be able to that there is a</i>
FŐNÉVI (NP) ÉS ELŐLJÁRÓS (PP) SZERKEZETET TARTALMAZÓ LCS	
NP 'of'-os csoportrészzel NP hátravetettmódosító-részlettel Egyéb, NP-t tartalmazó kifejezések PP-t tartalmazó kifejezések Összehasonlító kifejezések	<i>one of the things a little bit about or something like that at the end of as far as the</i>
II. A szövegben betöltött szerepük szerint	Példa (négyszavas LCS-k)
VÉLEMÉNYT ÉS ATTITÜDÖT KIFEJEZŐ LCS	
episztemikus hozzáállás kifejezése attitűd/modalitás kifejezése vágyat, óhajt kifejező kötelezettséget/utasítást kifejező szándékot/jóslást kifejező képességet kifejező	<i>I don't know what you want to go you don't have to I was going to can be used to</i>
DISKURZUSSZERVEZŐ LCS	
témaindító/témát megjelölő témakifejtő/témát magyarázó	<i>let's have a look to do with the</i>
REFERENCIÁLIS LCS	
azonosító/fókusz meghatározó pontatlanságot kifejező jellemző tulajdonságokat meghatározó mennyiséget meghatározó kézzel fogható kereteket meghatározó nem kézzel fogható kereteket meghatározó hely-/idő-/szövegreferencia helyreferencia időreferencia szövegdeixis multifunkcionális referencia	<i>is one of the and things like that a lot of times in the form of in the case of in the United States at the same time as shown in figure at the end of</i>

⁴¹ Jablonkai táblázatait Biber és mtsai. (2004a, 381, 384-388) alapján készült.

5. Lexikalizálódott grammatikai konstrukciók, félkész keretek

Ha tágabb keretben kívánjuk értelmezni a korpuszelemzések adatait, felmerül a kérdés, hogy miért vannak gyakori szótöbbségek, és hogy hogyan írhatók le egy (lexikai-grammatikai) modellben a különféle nyelvi mintázatok. A HANyE égisze alatt többféle, a nyelvi mintázatokkal kiemelten foglalkozó nyelvtan napvilágot látott; a jelen tanulmányban ezek közül a konstrukciós grammatikát (KxG) (annak is a Goldberg-féle és a Croft-féle változatát)⁴² tárgyaljuk. A KxG ugyan nem tartja egymástól élesen elválaszthatónak a lexikát és a grammatikát (Croft, 2001, 16), illetve vizsgálódásaiban integrálja a kettőt, a grammatikai megjelenítést mégis a forma részének tekinti, elemzéseiben pedig grammatikai kategóriákkal és relációkkal is operál (Andor 2005, 14-16); ezzel a megközelítéssel pedig a MINY is szimpatizál. A másik, fontosabb ok, amiért ez a modell ígéretes lehet a jelen szempontból, a KxG kérdésfeltevésében rejlik: „[M]it kell tudniuk egy adott nyelv beszélőinek, és mi az, amit ’ki tudnak találni’ ez alapján a tudás alapján ahhoz, hogy sikeresen használhassák a nyelvüket[?]”⁴³ (Fried, constructiongrammar.org; ford. a szerző.) Ez a kérdésfeltevés olyan elvek bemutatását helyezi kilátásba, amelyekkel leírható lehet a tudás, amellyel a (MINY-) beszélőnek rendelkeznie kell ahhoz, hogy használni tudja a szótöbbséget.

A KxG a korábban a nyelv „perifériájának” tekintett jelenségek (pl. idióma) tanulmányozásából nőtte ki magát egy olyan „átfogó kutatási paradigmává, amelynek nyíltan megfogalmazott célja, hogy – szemben a formális generatív nyelvtanokkal – a nyelv egészét lefedje, nem csak annak *a priori* meghatározott «mag» részeit”⁴⁴ (Fried–Nikiforidou 2009, 1; ford. a szerző). A későbbi konstrukciós nyelvészek legfontosabb kiinduló megfigyelése az volt, hogy két vagy több forma együttes előfordulása sok esetben nem jósolható meg általános elvek alapján, és hogy ezek az együttes előfordulások gyakran eredményeznek olyan egységeket, amelyek tulajdonságaira nem adnak magyarázatot az általános elvek, illetve amelyek jelentése más vagy több, mint az egyes részek elszigetelt jelentéseinek összege (*ibid*). Körvonalazódott az elgondolás, hogy a nyelv alapegysége (vö. Goldberg 1995, 4) és a nyelvreírás alaptárgya (vö. Andor 2005, 15) nem más, mint formának és jelentésnek egy-egy ilyenfajta párosítása; létrejött a konstrukció fogalma, és megszületett a konstrukciós grammatika.

A KxG alapfeltevése, hogy „a nyelv olyan, többé-kevésbé összetett mintázatok – KONSTRUKCIÓK – kínálata, amelyek konvencionalizált és bizonyos vonatkozásokban non-kompozicionális módon integrálják a formát és a jelentést”⁴⁵ (Fried, constructiongrammar.org; ford. a szerző). A rövid meghatározás szerint a konstrukciók „forma és funkció konvencionalizált párosításai”⁴⁶ (Goldberg 2006, 3; ford. a szerző), vagy még rövidebben „forma-jelentés párok” (pl. Goldberg 2003, 219; Andor 2005, 15).

A konstrukcionista megközelítések a következő elveket osztják (Goldberg 2003, 219):

- Minden nyelvi szint úgy értendő, hogy ott a forma szemantikai vagy diskurzusfunkcióval párosul.
- Kiemelt jelentőségűek az eseményekkel és állapotokkal kapcsolatos fogalomalkotás árnyalatnyi finomságú szempontjai.

⁴² Noha a Goldberg-féle konstrukciós nyelvtan és a Croft-féle radikális konstrukciós grammatika nem teljesen ugyanaz (vö. Croft 2001, 14-62, főleg 58-59), a jelen tanulmányban egységesen KxG-ként utalok rájuk, és elsősorban azokat az elveket tárgyalom, amelyek közősek a két modellben.

⁴³ Eredeti: “what do speakers of a given language have to know and what can they ‘figure out’ on the basis of that knowledge, in order for them to use their language successfully?” (Fried, constructiongrammar.org).

⁴⁴ Eredeti: „a wholesome, comprehensive research paradigm, which, in contrast to formal generative grammars, is explicitly aimed at covering language as a whole, not just its a priori determined «core» parts” (Fried–Nikiforidou 2009, 1).

⁴⁵ Eredeti: “language is a repertoire of more or less complex patterns – CONSTRUCTIONS – that integrate form and meaning in conventionalized and in some aspects non-compositional ways” (Fried, constructiongrammar.org).

⁴⁶ Eredeti: “conventionalized pairings of form and function” (Goldberg 2006, 3).

- A szintaxisban nincsen 'zsákbamacska' – azaz nem posztulálunk mögöttes szerkezetet és fonológiai üres elemeket.
- A konstrukciókat input alapján, általános kognitív mechanizmusokkal tanuljuk (konstruáljuk); a különböző nyelvekben eltérő konstrukciók várhatók.
- A különböző nyelvek közti általánosítások (generalizációk) általános kognitív megszorításokkal és az érintett konstrukciók funkcióival magyarázhatók.
- Az egy adott nyelven belüli konstrukciók közti általánosítások olyan öröklődési hálózatokkal ragadhatók meg, amelyeket már korábban is alkalmaztak a nem-nyelvi tudás megragadására.
- Nyelvtudásunk teljessége megragadható egy úgynevezett 'konstrukt-i-konnal': konstrukciók hálózatával.

Hogyan néz ki egy konstrukció a gyakorlatban, és hogyan lehet beazonosítani?

„Bármely szerkezeti minta konstrukciónak tekinthető, ha formájával vagy jelentésével kapcsolatban van valami, ami szigorú értelemben nem jósolható meg az alkotórészeik tulajdonságaiból vagy más konstrukciókból. Egy konstrukció léte tehát akkor állapítható meg egy grammatikában, ha kimutatható róla, hogy a jelentése és/vagy a formája nem származtatható kompozicionálisan az adott nyelvben létező más konstrukciókból. [...] [A] konstrukciók egyértelmű esetei a morfémák, mivel azok forma és jelentés semmi másból nem megjósolható párosításai [...] A fenti definícióból következik, hogy a lexikont nem lehet élesen különválasztani a grammatika többi részétől”⁴⁷ (Goldberg 1995, 4; ford. a szerző).

Ennek értelemben konstrukciónak tekinthetők a morfémák (pl. *-ing*), az egymorfémás szavak (pl. *avocado*, *and*), a többmorfémás szavak (pl. *daredevil*), a lexikailag teljesen és részben kitöltött idiómák (pl. *going great guns*, *jog /someone's/ memory*), a lexikailag részben kitöltött, valamint a teljesen általános és produktív frazális szerkezetek is (pl. *the Xer*, *the Yer*; *SUBJ [V OBJ₁ OBJ₂]*) (Goldberg 2003, 220). Ezen kívül számos konstrukcionista megközelítés érvel amellett, hogy teljes mértékben megjósolható, azaz szemantikailag transzparens és kompozicionális mintázatok is konstrukciónak minősülhetnek – feltéve, ha elég nagy gyakorisággal fordulnak elő⁴⁸ (Goldberg 2006, 12-13).

A konstrukciók tehát lehetnek rövidebbek, egyszerűbbek és hosszabbak, összetettebbek, lehetnek idiomatikusabbak és transzparensőbbek, lehetnek lexikailag rögzítettebbek és sematikusabbak, idioszinkratikusabbak és általánosabbak. Bármilyen is legyen azonban a formai oldaluk, a konstrukciók közös vonása, hogy jelentésüket egységükben hordozzák; az nem a bennük található elemek jelentéseinek összeadódásával keletkezik (Fried–Nikiforidou 2009, 1). A konstrukciók beazonosításában éppen ezért a finom, részletes értelmezés (*construal*) és a felszíni forma⁴⁹ szempontjai játszanak szerepet (Goldberg 2003, 223).⁵⁰

⁴⁷ Eredeti: "Constructions are taken to be the basic units of language. Phrasal patterns are considered constructions if something about their form or meaning is not strictly predictable from the properties of their component parts or from other constructions. That is, a construction is posited in the grammar if it can be shown that its meaning and/or its form is not compositionally derived from other constructions in the language [...] [M]orphemes are clear instances of constructions in that they are pairings of meaning and form that are not predictable from anything else [...] It is a consequence of this definition that the lexicon is not neatly differentiated from the rest of grammar (Goldberg 1995, 4).

⁴⁸ Egyre több konstrukcionista elemzés használ fel korpuszokat, ld. pl. Croft 2009 vagy Goldberg–Auwera 2012.

⁴⁹ A felszíni forma leírása más-más konstrukciók esetében más-más jellemzők megadásával történhet. Vegyük például az egyik klasszikust, az ún. 'ditranzitív' (kettős tárgyat tartalmazó) konstrukciót:

Sem: intend-CAUSE-RECEIVE	(agt	rec(secondary topic)	theme)
		⋮	
verb	(		)
Syn:	Subj	Obj1	Obj2

Forma és jelentés relációja tehát minden nyelvi szinten megvalósul – a morféimáktól az összetevős szerkezetekig vagy a mondatokig, sőt, akár a diskurzus nagyobb darabjaiig is (Fried–Nikiforidou 2009, 1-2). Ennek egyik következménye, hogy bármilyen típusú is egy konstrukció, azt a nyelv és a nyelvtudás ugyanannyira fontos részének kell tekinteni, mint bármely másik típust. A másik következmény, hogy – mivel a jelentést maga a konstrukció hordozza, nem pedig annak egyes részei külön-külön – minden nyelvi dimenzió (a fonológia, a (morfo)szintaxis, a szemantika/konceptualizáció és a pragmatika) egyenrangú szereplőként vesz részt a nyelvi kifejezés alakításában. Ebből pedig az következik, hogy a nyelvreírásban figyelembe kell venni az adott konstrukció minden lehetséges vetületét (*ibid.*).

Hogyan kell leírni egy konstrukciót? Más szóval milyen információkat kell tudnia egy beszélőnek ahhoz, hogy használni tudjon (megértse és a produkciójában alkalmazzon) egy adott konstrukciót? A konstrukciós megközelítés szerint ismerni kell a formát és a jelentést, valamint a kettő relációját. Ez az elemzés síkjára levetítve azt jelenti, hogy le kell írni a formai oldalt és a jelentésoldalt, valamint azt, hogy ez a két oldal hogyan kapcsolódik össze. A formai oldalhoz tartozik a konstrukció morfoszintaktikai szerkezete (pl. toldalékolás, szórend, vonzatkeret) és jellegzetes fonológiai tulajdonságai (pl. prozódia, intonáció) (Fried–Nikiforidou 2009, 2). A jelentésoldal leírása tág: az adott formával asszociált szemantikai információkon túl⁵¹ idetartoznak a konstrukcióhoz konvencionálisan társított különféle pragmatikai és szocio-interakcionális jellegű információk is (*ibid.*). Az olyan, a MINY-ben különösen hasznosnak ítélt kifejezések leírása kapcsán, mint amilyen pl. *a jó napot kívánok* vagy *a végül, de nem utolsó sorban*, különösen ajánlott nemcsak a formai oldalt figyelembe venni, hanem az adott kifejezésnek a diskurzusban betöltött funkcióját is (pl. beszédaktus, diskurzusjelölés) vagy azt, hogy az adott kifejezés milyen regiszterrel, milyen beszédhelyzettel, illetve milyen szociokulturális vagy szocio-interakcionális értékekkel társul konvencionálisan.

A fenti meglátások végeredményben a nyelv, a nyelvtudás és a nyelvtanulás következő értelmezéséhez vezették el a konstrukciós nyelvészeket:

„a grammatika konstrukciók leltárának tekinthető [...] A konstrukciók [...] közös tulajdonságaiknál fogva összekapcsolódó mintázathálózatokká szerveződnek. Egy beszélő produktív mintázatokra vonatkozó tudása semmiféle különleges kognitív apparátust nem igényel, és lényegét tekintve nem különbözik az idiomatikusabb mintázatokra vonatkozó tudásától

A ditranzitív konstrukció esetében felszíni formán a konstrukció szemantikáját (a predikátum és az argumentumok thematikus szerepei), az információszerkezet egyes tulajdonságait (pl. a recipiens mint másodlagos topik) és a konstrukcióban az egyes szerepekhez kötődő grammatikai kategóriákat (pl. V), illetve relációkat (pl. alany, tárgy) kell érteni (Goldberg 2006, 20-21).

⁵⁰ A 49. lábjegyzetben említett 'ditranzitív' konstrukcióról (SUBJ [V OBJ1 OBJ2]) például elmondható, hogy az a maga egészében kelti az adás vagy az átvitel fogalmát – még akkor is, hanem szerepel benne az *ad* (*give*) szó. A kissé más felszíni formával rendelkező mondatok kissé eltérő jelentéssel párosulnak. Az A) *Liza bought Zach a book* (ditranzitív) és a B) *Liza bought a book for Zach* mondatokban ugyanazok a szavak találhatók, de nem ugyanaz a konstrukció. A B) mondat jelentése kicsit más, mint az A)-é; megenged ugyanis egy olyan interpretációt is, mely szerint Liza Zach helyett megvett egy könyvet valaki másnak a számára. Az A) és a B) példamondat azt igazolja, hogy nem maguk a szavak hordozzák a jelentést, hanem az egész konstrukció. Egy adott mondat értelmezése úgy megy végbe, hogy az adott konstrukció (pl. a ditranzitív konstrukció) által hordozott fogalmat (adás/átvitel) kombináljuk az adott lexikai elem jelentésével (pl. vesz; *buy*) (pl. Goldberg 2003, 221).

⁵¹ Fontos érintkezési pont van itt a KxG és a keretszemantika (pl. Fillmore 1976) között, sőt, Croft (2009) szerint a keretszemantika és a KxG „kiegészítik egymást” („complement each other”) (p. 7). A keretszemantika egy olyan elmélet a megértésről, valamint a fogalmak agybeli reprezentációjáról és szerveződéséről, amely szerint az emberi tapasztalat egymáshoz kapcsolódó fogalmak „kereteit” biztosítja az elme számára, és egy-egy fogalom megértéséhez (*construal*) a teljes vonatkozó keretet (tapasztalatokat, hiedelmeket, élményeket) fel kell idézni, majd ahhoz mint egészhez kell viszonyítani az adott fogalmat (*ibid.*) (lásd bővebben Andor 1985). Croft példája szerint a *flesh* és a *meat* lexikai jelentése látszólag ugyanaz, ám más-más kerettel társulnak: az első jelentésének helyes értelmezéséhez az emberi vagy állati TEST, a másodikéhoz pedig az ENNIVALÓ keretre vagy doménre van szükség (Croft 2009, 8). A KxG-ben a jelentésoldalon fontos szerepet jut a fent leírt, fillmore-féle 'megértés szemantikájának' (*semantics of understanding*) és azon következményének, hogy a szemantika és a pragmatika nem választható el egymástól élesen (Fried–Nikiforidou 2009, 3)

sem; egy nyelv tudása az adott nyelv konstrukcióinak és a köztük lévő kapcsolatoknak a tudását jelenti”⁵² (Fried–Nikiforidou 2009, 1-2; ford. a szerző).

A konstrukciós megközelítések szerint a konstrukciók a mentális lexikonban listázódnak; a hosszú távú memóriában egy egységként raktározódnak el (Goldberg 1995, 4; 2006, 18); vagyis a konstrukciók „tárolt forma–jelentés párok”⁵³ (Goldberg 2003, 219). A nyelvhasználat során a konstrukciókat ténylegesen megjelenő kifejezésekkel vagy ’konstruktumokká’ kombináljuk; egy konstruktumban számos konstrukció fellelhető lehet (Goldberg 2003, 222).⁵⁴ A nyelvi kreativitás azt jelenti, hogy a mentális lexikonban tárolt forma–jelentés párokat egymással szabadon kombináljuk – azzal a feltétellel, hogy az adott konstrukciók nincsenek összeütközésben egymással (Goldberg 2003, 222).

A KxG elemzési szempontjai a MINY-ben is hasznosíthatóak lehetnek: ha egy többmorfémás elemsorról kimutatható, hogy konstrukció, akkor arról feltételezhető, hogy érdemes szorgalmazni egészes tárolását a diákok mentális lexikonában. Különösen az olyan formák kapcsán tűnik kézenfekvőnek a holisztikus tanítás-tanulás, amelyek lexikailag legalább részben kitöltöttek vagy kötöttek – nevezzük ezeket lexikalizálódott grammatikai konstrukcióknak vagy (fél-) kész kereteknek (ld. 3. táblázat).

3. táblázat: *Lexikalizálódott grammatikai konstrukciók, keretek*

Konstrukciók	Példák (a TIR-ek köréből)
Lexikalizálódott, intézményesült, konvencionális többmorfémás szóalak	<i>nyugodtan; szerintem; tessék</i>
Lexikailag kitöltött idiomatikus kifejezés ⁵⁵	<i>Jó napot kívánok!</i>
Lexikailag részben kitöltött idiomatikus kifejezés	<i>Van/Nincs kedved ...-ni?</i>
Lexikailag részben kitöltött absztrakt mondattani szerkezet	<i>(ígekövető) tudna+INFL ...-ni?</i>
Transzpárens, kompozicionális és elemezhető, de nagyon gyakori, megjósolható morfémasorozat	<i>köszönöm; azt hiszem</i>

⁵² Eredeti: ”grammar is seen as an inventory of constructions [...] Constructions are [...] organized into networks of patterns that are related through common properties. A speaker’s knowledge of the productive patterns does not require any special cognitive apparatus nor is it substantially different from the knowledge of the more idiomatic ones; knowing a language means knowing its constructions and their relations” (Fried–Nikiforidou 2009, 1-2).

⁵³ Eredeti: ”stored pairings of form and function” (Goldberg 2003, 219).

⁵⁴ A *What did Liza buy the child?* mondatban például a következő konstrukciók kombinálódnak: 1) szavak (pl. a *Liza*- vagy a *did*-konstrukció); 2) a ditranzitív konstrukció; 3) a kérdés-konstrukció; 4) az alany–segédige inverzió konstrukció; 5) a VP-konstrukció és 6) az NP-konstrukció (Goldberg 2003, 222).

⁵⁵ A korábbiak értelmében minden olyan kifejezés idiomatikusnak tekinthető, amely az idiómaelv működésével társítható, s amelynek egészes jelentése, funkciója és működése legalábbis nehezen számítható ki vagy jósolható meg csupán alulról felfelé építkezve, a részek jelentéséből és tulajdonságaiból kiindulva. Ebben az értelemben idiomatikus például a *jó napot kívánok* kifejezés, illetve a lexikailag kitöltött [JÓ REGGELT/NAPOT/ESTÉT (KÍVÁNOK)] konstrukció.

6. *Következtetések a magyarra mint idegen nyelvre vonatkozóan*

A korábbiakban említett megközelítések, noha más-más módszerekkel és eszközökkel dolgoznak, így más-más jellemzőkön keresztül ragadják meg a nyelv más-más típusú, hosszabb-rövidebb, de valamilyen szempontból összetartozó egységeit, abban megegyeznek, hogy a lexikont és a grammatikát szorosan egymásba fonottnak, a formát és a jelentést egymástól elválaszthatatlannak tartják, a jelentés alapegységének pedig nem az elszigetelt szót, hanem valami annál nagyobb egységet tartanak. Az egyes megközelítések azonban eltérést mutatnak abban a tekintetben, hogy egyetlen rendszert ismernek-e el (és ezzel együtt egyetlen hálózat-eltű mechanizmust feltételeznek a nyelvfeldolgozásban), vagy pedig két végpontként értelmezik-e a lexikont és a grammatikát (és két feldolgozó mechanizmust feltételeznek) – ez utóbbiak ugyanis nem zárják ki a szabályok működését.

A magyar mint idegen nyelv oktatásában, amely pragmatikus alapon működik, vagyis ahol egy elmélet próbája annak gyakorlati alkalmazhatósága, a fenti kérdés a következő formában fogalmazható meg: Van-e *értelme*, és ha igen, *mi értelme van* különválasztani a lexikát és a grammatikát (mind a MINY leírásában, mind annak oktatásában)? A jelen tanulmány végső soron amellett foglal állást, hogy van értelme szétválasztani a 'szavakat' és a 'szabályokat' a MINY-ben. Ahhoz ugyanis, hogy valaki kompetens legyen egy adott nyelven, rendelkeznie kell azzal a lingvisztikai képességgel (is), amely lehetővé teszi a nyelvi kreativitást: ezt pedig a lexikai elemek grammatikai vagy szabályalapon történő szabad kombinációja jelenti. Másrészt a tipikus MINY-tanuló, aki felnőtt fejjel iskolai körülmények között tanulja a magyar nyelvet, szintén elvár egy ilyenfajta distinkciót, illetve a tananyag efféle rendszerezését. Ha pedig a diák számára hiteles és bizalomgerjesztő az, amit és ahogyan tanul, attitűdje és motivációja várhatólag pozitívan alakul; a pozitív hozzáállású, motivált tanuló pedig jobban tanul. Mindezek tetejébe a nyelvtanuló ráadásaként számos olyan hasznos (félig) kész kifejezés birtokába is juthat, amelyet helyesen, helyénvaló módon és könnyedén használhat a mindennapi kommunikációban; ezáltal pedig sikerélményei lehetnek, és pozitívan alakulhat az önképe.

Mindemellett azonban szükséges újraértelmezni a szabály/elem megkülönböztetést a MINY-ben: a hagyományos felfogás helyett (atomisztikus, listaszerű szókészlet és autonóm, összetett kombinatorikus szabályrendszer) ajánlatos egy kontinuum két végpontjaként értelmezni a kiterjesztett (hosszabb jelentésegységeket is magában foglaló) lexikont és a grammatikai szabályokat. A leírásban és az oktatásban be lehet mutatni a két végpontot: lehet tanítani egyelemű lexikális egységeket (pl. *-on, -ben, a, van, polc, szekrény, kulcs, rend*) és kombinatorikus szabályokat (pl. *A kulcs a polcon van; Rend van a szekrényben*). Emellett azonban nagyon fontos megmutatni azokat a hosszabb jelentésegységeket is, amelyek a skála köztebb pontjain helyezkednek el (pl. *Hol van (X)? (X) Ott van (vhol); Rendben van*). A tanulók figyelmét fel kell hívni azokra a többmorfémás elemsorokra, amelyeket együttesen szokás használni a magyarban adott jelentések kifejezésére és funkciók betöltésére, és ezeket az elemsorokat több szempontból is körül kell járni: Mit mivel együtt érdemes megtanulni, és miért? Mikor, hogyan lehet használni (formai és funkcionális értelemben egyaránt) az adott kifejezést? Stb.

A tanárral és a tananyaggal szemben ott áll a tanuló is; az ő oldaláról így vetődik fel ugyanez a kérdés: Mi az, amit *muszáj*, mi az, amit *érdemes*, és mi az, amit *felesleges* egyben megtanulni, egyben tárolni? Ha innen közelítjük meg a kérdést, találhatunk olyan egységeket (pl. rendhagyó alakokat és idiómákat), amelyeket muszáj lesz egyben megtanulni, de lesznek olyan mondatok, szószerkezetek és szóalakok is, amelyek szabályalkalmazással szabadon előállíthatók (pl. birtoklásmondat). Jócskán fogunk azonban olyan egységekre is bukkanni, amelyek valahol a két véglet között helyezkednek el: ezek sokszor szabályos és kompozicionális kifejezések lesznek, de konvencionálisak – olyanok, amelyek nagyon gyakoriak a mindennapi társas interakció egy-egy adott helyzetében, és amelyeket ezért a MINY-

tanulónak is érdemes lesz egészben megtanulnia. A különféle készen kapott kifejezések és félkész keretek nagyon hasznosak lehetnek a MINY-beszélők számára, bármelyik nyelvtudási szinten. A lexikon-grammatika kérdést tehát abban a reményben közelítjük meg úgy, hogy két rendszer létezését feltételezzük – azzal a kitételrel, hogy a kettő közt jelentős kiterjedésű interfésszel kell számolnunk –, hogy így lesz a leghatékonyabban fejleszthető a MINY-tanulók kommunikatív kompetenciája.

Konklúzióként levonható, hogy minden nyelvnek van egy olyan terjedelmes szegmense, amely a tradicionális értelemben vett lexikon és grammatika között pozicionálható. Ebbe az interfészbe számos olyan többmorfémás elemsor beletartozik, amely egészes kommunikatív funkcióval rendelkezik, jelentése és funkciója konvencionális, adott beszédhelyzetekben gyakori használatra tett szert, lexikailag teljesen vagy részben kötött, és fix lexikai eleme(i) mellett paradigmátikusán variálható grammatikai elemeket (pl. inflexió) is tartalmaz. Ezek az elemsorok szavak (lexikon), szabályok (grammatika) és tettek (pragmatika) metszéspontjában állnak, s mint ilyenek, egyszerre fontosak a nyelvtudásban és a nyelvtanulásban a lingvisztikai és a pragmalingvisztikai kompetencia szempontjából.

Ezek, a határterületen elhelyezkedő többmorfémás elemsorok mindenképpen igénylik, hogy kiterjesszük a MINY-ben hagyományosan igencsak szűken értelmezett lexikon fogalmát, és hogy a 'nyelvi atomok', az idiómák és a kivételek mellett számos kompozicionális és szabályos többmorfémás elemsort se csupán vagy elsődlegesen a nyelvtan szempontjai szerint tárgyaljunk és tanítsunk. Hogy ezek valóságos tanulása a MINY-beszélők részéről adott körülmények között hogyan zajlik, kutatást igényel. Meglehet, hogy a hosszabb elemsorok feldolgozása mindig kompozicionálisan, azaz a generatív-kombinatorikus komponensek igénybevételével történik, ám az is lehetséges, hogy a feldolgozást ennél dinamikusabb erők vezérlik: az analitikus/holisztikus feldolgozás kérdése elképzelhető egy olyan emergens választási lehetőségként is, amely az adott beszélő adott körülményeinek és igényeinek függvényében alakul (Wray 2008, 75). A MINY módszertanába könnyedén beilleszthető lehetne egy olyan eljárás, amely a fenti szempontok szerint egybetartozó többmorfémás elemsorokat egyfelől a lexikonba rendelné (azaz egészben tanítaná), másfelől lehetővé tenné, hogy a tanulók képesek legyenek az elemsorokat kreatívan, szabadon kombinálni új közleményeik megalkotására. A grammatikát nem kell „elfelejteni” – a szabályok továbbra is működnek, a szabály-elem szembenállás fennmarad, csak a határokat és a két üzemmód egymáshoz való viszonyát szükséges újraértelmezni. Ez a "csak" azonban óriási különbséget jelent: nemcsak hitelesebb képet nyerhetünk arról, milyen és hogyan működik a (magyar mint idegen) nyelv a használatban, hanem egy olyan új szemponttal gazdagíthatjuk és támogathatjuk a magyartanítást, amiből a MINY-tanuló rengeteget profitálhat.

IRODALOM

- Andor József 1985. On the psychological relevance of frames. *Quaderni di Semantica* 6/2. *Special Issue on Frame Semantics* 1985/6/2: 212-221.
- Andor József 2001. The architecture of the language faculty revisited: an interview with Ray Jackendoff. In: Riordan, T. – Hollósy, B. (szerk.): *Studies in Linguistics V: A Supplement to the Hungarian Journal of English and American Studies*. University of Debrecen, Debrecen. 5-19.
- Andor József 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések: Intrejú Ronald Langackerrel. In: Kiefer F. – Kertész A. – Pelyvás P. (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13-42.
- Andor József 2010. What corpora can do, what can you do with corpora: An interview with Douglas Biber. In: Hegedűs, I. – Martsa, S. (szerk.): *CrosSections. Vol. 1: Selected Papers in Linguistics from the 9th HUSSE Conference*. University of Pécs, Pécs. 307-317.
- Balaskó Mária 2010. Amikor a nyelv hálózatai metszik egymást: kibővített jelentésegységek. In: *E-nyelv magazin* (hozzáférés: 2012-05-20) <http://e-nyelvmagazin.hu/2010/03/12/amikor-a-nyelv-halozatai-metszik-egymast-kibovitett-jelentesegysegek/>
- Balogh Péter 2004. Variabilitás a kollokációk használatában. In: Geccső T. (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Tinta, Budapest: 14-17.

- Balázs Géza: *A magyar frazémák szövegtipológiája*. www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/balazsgeza.rtf (hozzáférés: 2013-01-08)
- Biber, Douglas – Conrad, Susan – Cortes, Vivian 2004. If you look at...: Lexical bundles in university teaching and textbooks. *Applied Linguistics* 25: 371-405.
- Biber, Douglas – Johansson, Stig – Leech, Geoffrey – Conrad, Susan – Finnegan, Edward 1999. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow, Pearson Education Limited
- Bolinger, Dwight 1976. Meaning and Memory. *Forum Linguisticum* 1: 1-14.
- Carroll, Lewis 1980. *Alice Tükörországban*. Ford. Révbíró Tamás. A versbetéteket (így az idézett *Gruffacsór* című verset is) Tótfalusi István fordította. Budapest, Móra
- Chomsky, Noam 1957, 1968/1995. *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*. Budapest, Osiris/Századvég
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MIT Press
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language. Its Nature, Origin and Use*. New York, Praeger
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford, Oxford University Press
- Croft, William 2009. Connecting frames and constructions. A case study of *eat* and *feed*. *Constructions and Frames* 1/1: 7-28.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris
- Culicover, Peter W. – Jackendoff, Ray 2005. *Simpler Syntax*. Oxford, Oxford University Press
- Culicover, Peter W. – Jackendoff, Ray 2006. The Simpler Syntax Hypothesis. *TRENDS in Cognitive Sciences* 10/9: 413-418.
- Evans, Vyvyan 2009. *How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction*. Oxford, Oxford University Press
- Fedosov, Oleg 2004. Állandósult szókapcsolatok és variabilitás. In: Geckső T. (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Tinta, Budapest: 96-102.
- Fillmore, Charles J. 1976. The need for a frame semantics within linguistics. In: Karlgren, H. (szerk.): *Statistical Methods in Linguistics*. Skriptor, Stockholm: 5-29.
- Földes Csaba 1997. *Linguistisches Wörterbuch Deutsch-Ungarisch*. Szeged, Generália
- Fried, Mirjam: constructiongrammar.org (hozzáférés: 2012-04-20)
- Fried, Mirjam – Nikiforidou, Kiki 2009. From the editors. *Constructions and Frames* 1/1: 1-6.
- Gibbs, Raymond W. – Nayak, Nandini P. – Cutting, Cooper J. 1989. How to kick the bucket and not decompose: Analyzability and idiom processing. *Journal of Memory & Language* 28: 576-593.
- Gibbs, Raymond W. 1995. Idiomaticity and Human Cognition. In: Everaert, M. – van der Linden, E.-J. – Schenk, A. – Schreuder, R. (szerk.): *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ: 97-116.
- Gibbs, Raymond W. 2007. Idioms and Formulaic Language. In: Geeraerts, D. – Cucykens, H. (szerk.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford: 697-725.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. [Chicago, University of Chicago Press](http://www.chicagoup.edu/press/)
- Goldberg, Adele E. 2003. Constructions: A New Theoretical Approach to Language. *Trends in Cognitive Science* 7/5: 219-224.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at Work: The Nature of Generalizations in Language*. Oxford, Oxford University Press
- Goldberg, Adele E. – Auwera, Johan van der 2012. This is to count as a construction. *Folia Linguistica* 46/1: 109-132.
- Gombocz Zoltán 1926/1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Grant, Lynn – Laurie Bauer 2004. Criteria for re-defining idioms: Are we barking up the wrong tree? *Applied Linguistics*, 25/1: 38-61.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Hanks, William F. 1996. *Language and communicative practices. Critical essays in Anthropology*. Boulder, CO, Westview Press
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest, Tinta
- Ittész Nóra 2002. Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata. In: Csengery K. – Ittész N. (szerk.): *Mutatóványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest: 13-98.
- Jackendoff, Ray 2002. *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford, Oxford University Press
- Jackendoff, Ray 2007a. A Parallel Architecture perspective on language processing. *Brain Research* 1146: 2-22.
- Jackendoff, Ray 2007b. A Whole Lot of Challenges for Linguistics. *Journal of English Linguistics* 35/3: 253-262.
- Jackendoff, Ray 2008. Construction after construction and its theoretical challenges. *Language* 84/1: 8-28.

- Jackendoff, Ray 2013. Constructions in the Parallel Architecture. In: Hoffmann, T. – Trousdale, G. (szerk.): *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford University Press, Oxford: 70-92.
- Jablonkai Réka 2009. Lexikai csoportok az angol sajtónyelvben és EU szaknyelvben. In: Váradi Tamás (szerk.): *III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest: 13-27.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 75-136.
- Kövecses Zoltán – Szabó Péter 1996. Idioms: A view from cognitive semantics. *Applied Linguistics* 17/3: 326–355.
- Langacker, Ronald W. 1987, 1991. *Foundations of Cognitive Grammar I-II*. Stanford, Stanford University Press
- Mel'čuk, Igor A. 1998. Collocations and Lexical Functions. In: Cowie, A. P. (szerk.): *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*. Clarendon Press, Oxford: 23-53.
- Nattinger, James – De Carrico, Jeanette S. 1992. *Lexical phrases and language teaching*. Oxford, Oxford University Press
- Nunberg, Geoffrey – Sag, Ivan – Wasow, Thomas 1994. Idioms. *Language* 70/3: 491–538.
- O. Nagy Gábor 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, Gondolat
- Reményi Andrea Ágnes 2010. Kollokációk korpuszalapú vizsgálata. *Fordítástudomány* XII/2: 67–95.
- Römer, Ute 2009. The inseparability of lexis and grammar: Corpus linguistic perspectives. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 7: 141–163.
- Sinclair, John 1991. *Corpus, concordance, collocation*. Oxford, Oxford University Press
- Sinclair, John 2000: Lexical Grammar. *Naujoji Metodologija* 24: 191-203.
<http://donelaitis.vdu.lt/publikacijos/sinclair.pdf> (hozzáférés: 2012-02-14)
- Stubbs, Michael 2001. *Words and Phrases. Corpus Studies of Lexical Semantics*. Oxford, Blackwell
- Szűcs Tibor 1999. *Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában*. Pécsi Nyelvészeti Tanulmányok 4. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Szűcs Tibor 2005. Kontrasztok a nyelvtan és a szókincs együttesében. *THL2* 1: 7-21.
- Szűcs Tibor 2012. Szempontok a nyelvkönyvszövegek életszerű változatosságához (A nyelv- és kultúraközvetítés pragmatikai hangsúlyairól). *Hungarológiai Évkönyv* 13: 244-252.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Kugler Nóra 2000. *Nyelvi fogalmak kieszótára A-ZS*. Budapest, Korona Kiadó
- Wray, Alison 1999. Formulaic Language in Learners and Native Speakers. *Language Teaching* 32: 213-231.
- Wray, Alison 2008. *Formulaic Language: Pushing the Boundaries*. Oxford, Oxford University Press

Dóla, Mónika

On the relationship between the grammar proper and the lexicon – with special attention to language learning

Grammar and *lexis* are two, seemingly simple and self-evident terms in foreign language teaching. But can we truly accept as an axiom the proposition that the linguistic system consists of the above two separate components that exist independently of each other? What exactly do these notions refer to, and where is the borderline between words (items) and rules? This paper is an attempt to interpret the relationship between the lexicon and the grammar proper with the help of recent linguistic models and research findings which do not outright reject the existence of the two systems but which at least question their separateness or separability, and which postulate an extensive interface between the traditional categories of items and rules (primarily based on Jackendoff's grammar, Sinclair's idiom principle, the corpus findings of Biber et al., and Goldberg's and Croft's construction grammar).

Rather than being an end in itself, the discussion serves to pave (part of) the way for a corpus-based research paper, and it is written out of the belief that the communicative competence of speakers of Hungarian as a foreign language can best develop if the learners acquire a rich repertoire of multi-morpheme sequences lying at the intersection of grammar and lexis. Many of the sequences in question are (partly or totally) fixed lexically, and contain – in addition to the fixed lexical elements – paradigmatically variable grammatical elements (e.g. inflection). Furthermore, many of the sequences typically render some holistic communicative function, they are associated with a conventional meaning and/or function, and they acquire frequent use in given speech situations. These extremely useful sequences lie at the intersection of words (lexicon), rules (grammar) and acts (pragmatics), and as such, they are important for both linguistic and pragmalinguistic competence in language learning and language proficiency.

Kajdi Alexandra

A rövidtávú memóriával kapcsolatos kérdések magyar anyanyelvi beszélők és a magyart idegen nyelvként tanuló fiatal felnőttek esetében

Bevezetés

A kétnyelvűség-kutatást¹ hagyományosan több alkalmazott nyelvészeti terület is magáénak vallja, többek között a szociolingvisztika (Hamers–Blanc 2000, 6–24., Bartha 1999), a pszicholingvisztika (Pavlenko 2009), és az idegennyelv-oktatás (Ellis 1994, Grass – Selinker 1994). A kognitív nyelvészet – bár kezdetektől fogva megjelenik benne az összehasonlítás iránti igény (vö. Lakoff és Kövecses fogalmimetafora-kutatásai) – csupán az elmúlt két évtizedben kezdett behatóbban foglalkozni a két-és többnyelvűség kérdéskörével. A szakirodalomban a funkcionális-kognitív szemléletmód elsősorban keretet jelent, amelyből kiindulva a kutatók a főleg a pszicholingvisztika módszertanából kölcsönzött kísérletek eredményeit értelmezik, a következtetések gyakorlati alkalmazhatóságát is szem előtt tartva (Pütz – Sicola 2010). Mind a kognitív, mind a hagyományos, formalista nyelvészeti kutatások egyik visszatérő kérdése a mentális lexikon szervezettségét érinti. Magyarországon kétnyelvűek esetében Navracsecs pszicholingvisztikai munkássága jelenthet kiindulópontot (2011), míg az egynyelvű mentális lexikon feltérképezésében Pléh Csaba és munkatársai (2001) értek el jelentős eredményeket. Ugyanakkor ez idáig kevés olyan kutatás született, amely a tárolás témakörét magyar anyanyelvi beszélőknél és magyart idegen nyelvként tanulóknál a kognitív paradigmán belül vizsgálta volna meg, s az eredményeket összehasonlította volna.

Irodalmi áttekintés

A mentális lexikon fogalma elterjedt a szakirodalomban, ennek ellenére mibenléte eltérő módon értelmeződik attól függően, hogy a kutató milyen nyelvfelfogást vall magáénak. Hagyományosan a mentális lexikont a szemantikával hozták összefüggésbe (Meara 1983-as szóasszociációs teszttel kétnyelvűeken végzett vizsgálata). A mentális lexikon – „*the human word-store*” – egyik átfogó leírását adja Aitchinson 1993-ban megjelent munkájában, melynek célja felvázolni a mentális lexikon rendszerezettségét és működését (1993, 27). A szerző a mentális lexikont a londoni metróhálózat térképéhez hasonlítja: hálózatszerűen épül fel, csomópontokkal; az egyes elemek között kapcsolatok vannak, melyek elsősorban szemantikai alapúak.

A nyelv a kognitív nyelvészek szerint is hálózatszerű (vö. Tuggy 2007, 82–116, Schmid 2007, 117–138). Ez a hálózat állandóan változik, új elemek kerülhetnek bele vagy kerülhetnek ki belőle, új kapcsolatok jöhetnek létre vagy éppen szűnhetnek meg. Az egyik központi fogalom a séma²: a séma fölérendelt fogalom, amely több specifikus fogalom közös vonásainak megragadásából jön létre. Utóbbiakat a séma elaborációinak vagy instanciációinak tartjuk. A sematikus kapcsolatok úgy keletkeznek, hogy a beszélők mentális struktúrákat hasonlítanak össze, és érzékelik a közöttük lévő hasonlóságokat. Az ismételt használat során – ahogy a mentális összehasonlítások és a sematikusságra vonatkozó ítéletek ismétlődnek – az

¹ Jelen tanulmányban a kétnyelvűség szó az egynyelvűség ellentétéként használatos, abban az esetben is, ha a kísérleti személy több nyelvet is birtokol, nem elfeledve, hogy a viszonyrendszer más 3 vagy több nyelv esetében (Filatova 2010: 85–99).

² A sémáról bővebben olvasható Bybee munkásságában (2006: 711–733).

egyes szerkezetek bevéssődnek az elmébe és kognitív vagy nyelvi egységekké válhatnak (konvencionalizálódnak). Használati gyakoriságuk tehát korrelál a bevésettségük mértékével és aktiválhatóságukkal, szalienciájukkal is³. A kognitív nyelvészek szerint tehát ezek a sémák rendelkeznek hálózatszervező funkcióval⁴.

Az eddigiekből is következik, hogy hagyományosan a kognitív nyelvészek az egységes tárolás mellett szoktak érvelni. A nyelv holisztikus felfogása szerint a nyelvi tudás mindegyik részén azonos típusú szerveződések vannak (*Generalisation Commitment*), tehát a nyelvtan nem vizsgálható a szókincstől elkülönítve, azaz a grammatikai forma nem választható el a jelentéstől, sőt – ahogy Talmy is írta (1988, 165–206) – az egységek szemantikáján múlik, milyen nyelvtani szerkezetekben jelenhetnek meg (pl. a kötöttségen és a megszámlálhatóságon). Ha a szabályokat elutasítva sémákról beszélünk, akkor nem lehet mereven kettébontani a tárolást. Langacker felfogásában – ahogy az elme működési területei között hasonlóság van, azzal analóg módon – a lexikon, a szintaxis és a morfológia egy kontinuum részeként képzelendő el. A szimbolikusság alapelve kimondja, hogy a nyelv minden szintjén szimbolikus egységek találhatók, amelyek kétoldalú – fonológiai és szemantikai – egységek, ahol a két oldal köti egymást, és amelyek összekapcsolódva konstrukciókat alkotnak (Langacker 2009, 1–2). Tehát minden szó, akár toldalékolt, akár nem, akár rendhagyóan toldalékolt, akár nem, a mentális lexikonban tárolódik és fonológiai és szemantikai alapú asszociációkat hoz létre.

Ezzel a holisztikus-kognitív felfogással szemben helyezkednek el az elkülönült, kettős tárolás mellett érvelők (a két nézőpont érvrendszeréről kiváló áttekintést nyújt Lukács et. al. 2014, 231–239). A szakirodalomban az egyik legelterjedtebb hivatkozási modell Pinker és Price nevéhez fűződik (1991). Az angol nyelv alapján kidolgozott elmélet szerint két független nyelvi rendszerről lehet beszélni: a zárt, szimbolikus szabályokat tartalmazó nyelvtanról, amely komputáció útján hozza létre az új alakokat, és a mentális szótárról, amelyben mint egy listában a szavak össze vannak kötve (pl. szemantikai, fonológiai alapon). Tárolásukat és előhívásukat asszociatív - statisztikai elvek segítik. A modell a toldalékolt alakok létrehozását a mentális nyelvtan hatáskörébe utalja, ugyanakkor feltételezi, hogy a különféle rendhagyó alakok (pl. tőváltozatok, idiómák) a mentális lexikonban tárolódnak egészlegesen.

A kettős modellel szorosan összefügg Ullman munkássága is, aki elsősorban neurolingvisztikai szempontból vizsgálja a tárolás problémakörét (2004). Ullman megkülönbözteti a procedurális és deklaratív memóriarendszereket. A procedurális memóriarendszer – amely elsődlegesen a frontális/bazális ganglionok ideghálóján alapszik – felelős az új motoros és kognitív készségek és szokások tanulásáért és a régiak vezérléséért, illetve az implicit memóriáért. A deklaratív memóriarendszer – amely elsősorban a középső temporális lebeny szerkezetein alapszik – szerepei közé tartozik a tudatos tanulás, a reprezentáció, az epizodikus és tárgyi tudás és az információ asszociatív és kontextuális összekapcsolása. Ullman a mentális nyelvtant a procedurális memóriához rendeli, míg a mentális lexikont a deklaratív memóriával hozza összefüggésbe. A kísérleti eredmények azt bizonyítják, hogy a két memóriarendszer nem különül el egymástól, vannak közöttük neurológiai kapcsolatok.

A magyar szakirodalomban a mentális lexikon vizsgálatakor a tendencia szerint elfogadottabb a kettős tárolás elképzelése, mint a kognitív-holista modellé. Mind Navracsics (2007, 2011), mind Lukács és Pléh (2011), mind Németh (2006) Pinkerék munkásságából kiindulva vizsgálta a kettős tárolás kérdéskörét a magyar nyelvben. Pléh Csaba és munkatársai több kísérlet után arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar nyelvben a lexikon egyik része a töveket és egyes képzett, illetve a leggyakoribb ragozott szavak jelentését tartalmazza, míg a másik része a nyelvtani elemeket, igeekötőket, toldalékokat, ugyanakkor történik morfológiai

³ Minél gyakoribb egy szerkezet, annál jobban bevéssődik, annál könnyebben érhető el mentálisan és aktiválható.

⁴ Ez harmonizál a kognitív nyelvészek kiindulópontjával: a nyelvet ökörendszernek tekintik, mely összhangban áll az emberi elme természetes működésével, azaz, a nyelvi tudás esetében ugyanazok a kognitív műveletek játszanak szerepet, melyek a világ megismerésében is (*Cognitive Commitment*): alkalmazkodóképesség, absztrakció, sematizáció, kategorizáció, memoriális korlátok (Ladányi – Tolcsvai 2008: 25).

dekompozíció a feldolgozás során (2011). Egy másik vizsgálat eredménye az volt, hogy az előfeszítési hatások a szótövekhez kötődnek (2011). Utóbbi gondolat volt az egyik kiindulópontja egy nagyszabású kutatássorozatnak, amelyet Németh Dezső és munkatársai végeztek (az eredmények olvashatóak a 2004-es a *Szegedi Pszichológiai Tanulmányokban* és a 2006-os *Magyar Pszichológiai Szemlében* is). A rövidtávú memória és a morfológiai komplexitás kapcsolatát vizsgálva jutottak arra az eredményre, hogy elsősorban a toldalék nélküli szavakat jegyzi meg a kísérleti személyek, azután a képzett alakokat, míg az adatközlők legkevésbé a ragozott alakokat tudják visszamondani (emellett más változókat is néztek, például a szó valódiságát és szótagszámát is). Tehát a memória egyértelműen a szavak jelentéstartalmával áll összefüggésben.

A rövid szakirodalmi áttekintés után a következő kiindulási elvek nyújtják jelen kutatás alapját:

- A nyelvben nem szabályok, hanem sémák működnek.
- Minden nyelvi egység, így a toldalékok is jelentéssel bírnak (megváltozik az új konstrukció szemantikája), bár eltérő mértékben.
- Létezik valamilyen szintű kettős tárolás a magyar nyelvben, ám ez nem jelent merev elkülönítést: inkább egy skálaként kell felfogni a nyelvtant és a lexikont, amelyet valóban támogatnak memóriarendszerek, de szerepük szintén nem választható szét.
- A rövidtávú memória szorosan összefügg a morfémák szemantikai tartalmával.

A hivatkozott irodalom elsősorban egynyelvű beszélőkkel folytatott kísérleteken alapul. Természetesen végeztek vizsgálatokat két- és többnyelvű adatközlői csoportokon is arra vonatkozóan is, van-e különbség a tárolás tekintetében az első nyelv és a később elsajátított nyelvek között (például nyelvtanulókat vizsgált Gor 2007, 368–398., Kırkıcı 2010, 67–85., emigrált felnőtteket vizsgált Keijzer 2010, 227–243., kétnyelvű afáziasokon végzett kutatásokat mutat be Lorenzen és Murray 2008, 299–317.) A kapott eredmények alapján nem lehet egyértelműen kijelenteni, van-e kategoriális különbség, és ha van, annak milyen jellemzői vannak az adott nyelvet anyanyelvként és idegen nyelvként beszélők esetében.

Kutatási cél, kérdések, hipotézisek

Jelen tanulmány célja a rövidtávú memória és a tárolás néhány összefüggésének feltárása magyar anyanyelvi beszélők és a magyart idegen nyelvként tanuló fiatal felnőttek esetében. A kérdések: van-e összefüggés a memorizált egységek száma és aközött, hogy az adatközlő anyanyelvéből vagy egy általa tanult idegen nyelvből származnak-e a szavak? Befolyásolja-e az adatközlőt az emlékezett szó tövének gyakorisági mutatója? Van-e kapcsolat a szavak morfológiai komplexitása és megjegyezhetősége között? A kutatás hipotézisei az alábbiak:

1) Magas nyelvi szinten lévő tanulóknál nem lesz különbség a helyesen felismert szóalakok száma között, ha összevetjük eredményeiket az anyanyelvi beszélőkéivel.

2) A magyar anyanyelvűeket befolyásolja a szótó gyakorisága: a gyakoribb tövű szavakra jobban emlékeznek; ilyen hatás nem mutatható ki a nyelvtanulóknál.

3) Mind a magyar, mind a külföldi adatközlőknél számít a morfológiai összetettség: a szótövekre jobban emlékeznek, mint a jellel ellátott szavakra, de utóbbiak esetében is jobb eredmény várható, mint a ragozott szavaknál⁵.

⁵ A szóképzéssel a téma szerteágazósága és Németh Dezsőék alapos kutatása miatt jelen munka nem foglalkozik.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A kutatás egy számítógépes programon alapult, amely kifejezetten erre a vizsgálatra lett kifejlesztve.⁶ A vizsgálat elsődleges anyagát egy 30 tételből álló szólista alkotta. Ebből 18 szó került a későbbiekben elemzésre: a többi 12 szó célja az elterelés volt (pl. hogy a kísérleti személyeknek ne tűnjön fel, hogy mind a 18 szó pontosan 2 szótagú). A 18 szó gondosan lett kiválogatva az alábbi szempontok alapján.

- Toldalékonkénti kiegyenlítettség: 6 szótő, 6 jellel ellátott és 6 raggal ellátott szó szerepelt összesen.
- Szógyakoriság: 9 gyakori és 9 ritka szó szerepelt⁷, toldalékfajtánként tehát 3-3; a szempont a szavak tövének a gyakorisága az MNSz2. egyszerű keresője szerint (21000 találat fölött gyakorinak, 6000 találat alatt ritkának minősítettem a szót⁸).
- Szóhosszúság: minden szóalak egyforma hosszúságú, 2 szótagos volt: így 2 szótagos szótővekekkel és 1 szótagos toldalékolt alakokkal találkoztak az adatközlők.
- Szabályosság: kizárólag olyan szótővek szerepeltek, amelyekben nem történik változás a toldalékolás hatására⁹.
- Konkrétság: a vizsgálati szavak többsége konkrét főnév volt, valamilyen tárgy, kivéve a mellékneveket, amelyek a középfok jele miatt voltak szükségesek.
- Fonológiai struktúra: a szóalakok mindegyike CVC kezdetű volt.

Emellett szempont volt, hogy a kiválasztott jelek és ragok gyakori suffixumok legyenek, amelyeket a külföldi diákok is bizonyosan készség szinten ismernek és használnak. Ezek: a többes szám jele, a középfok jele, az E/1-es birtokos személyjel, a tárgyrag, az inessivusi helyjelölő *-ban/-ben* rag és az instrumentalis *-val/-vel* rag.

A kísérletben 20¹⁰ személy vett részt: 10 fiatal (18 és 30 év közötti) magyar anyanyelvű felnőtt és 10 magyarul több éve tanuló, B2-es szint környékén lévő diák. A biztos érthetőség végett a programban az instrukciók mind magyar, mind angol nyelven megjelentek a képernyőn. Az adatközlőknek - akik úgy tudták, egy memóriateszten vesznek részt - először 1 perc állt a rendelkezésükre, hogy a 30 szóból álló listát alaposan elolvassák (a szavak sorrendje véletlenszerűen, adatközlőként változott). Ezután kaptak 3 irreleváns kérdést, amelynek célja a laptop érintőpadja használatának begyakorlása és a 7 másodperces időkeret átérzése volt. Ezután szintén 7-7 másodperc alatt kellett kiválasztaniuk a képernyőn (véletlenszerű sorrendben) megjelenő szóalakok közül azt, hogy melyiket látták a korábbi fázisban (pl. *ház* – *ház-ban*). Ekkor már csak a 18 vizsgált szóval találkoztak. Összesen tehát 360 adat képezte az elemzés tárgyát.

⁶ A program létrehozásáért köszönettel tartozom Sinka Bálint informatikusnak.

⁷ A szólista összeállításánál magyar mint idegen nyelv tankönyvek szószedeteit használtam kiindulópontul.

⁸ A *toll* szótőre bő 6000 találatot adott ki a rendszer, de a homonimitás miatt felkerült a listára.

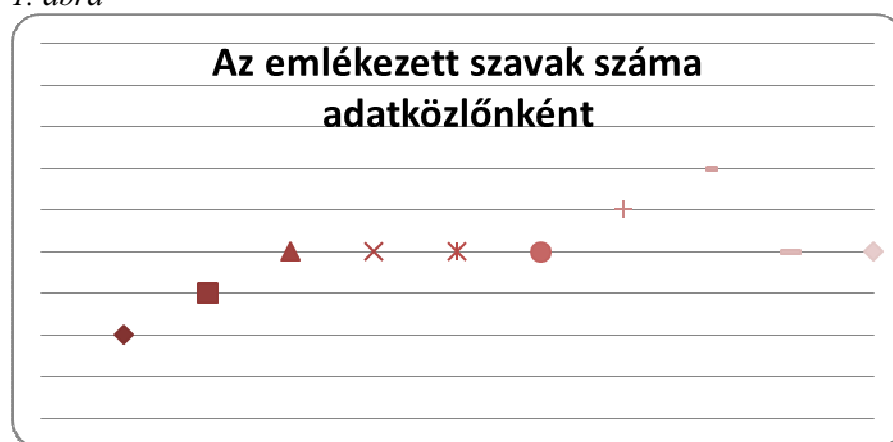
⁹ Bár a *víz-víz* alak a hangzórövidülő típusba tartozik, a listában a *vízzel* alak szerepelt, amelynek a töve változatlan marad.

¹⁰ Eredetileg 11-11 adatközlő vett részt a kísérletben, de 1 magyar és 1 külföldi személy eredményeit ki kellett zárni, mivel a matematikai átlagot sem érték el a feladatban (mindketten 6-6 szóra emlékeztek, és szinte kivétel nélkül a toldalék nélküli szóalakokat választották ki a listán). Ez ugyanakkor megerősíti azt a hipotézist, mely szerint a szótő szemantikája révén erősebb lenyomatot hagy a memóriában.

Eredmények

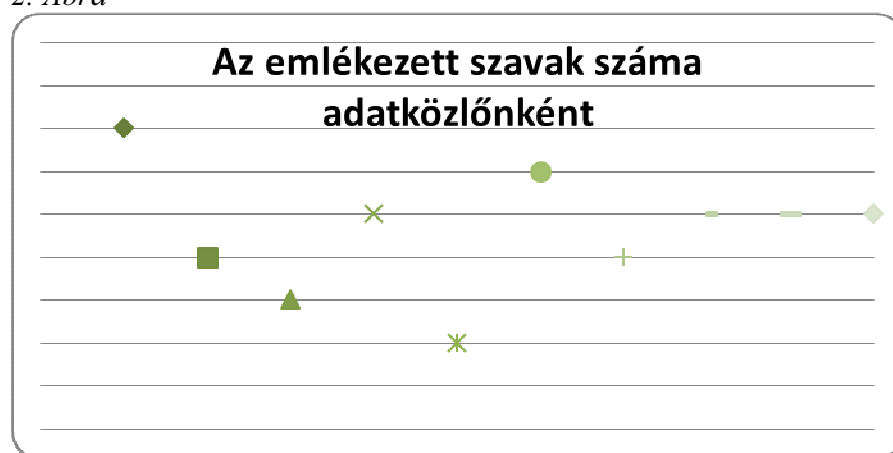
Egy 2 tétel közötti választásra épülő vizsgálat akkor nevezhető sikeresnek, azaz abban az esetben lehet értékelni az eredményeket, amikor a kísérleti személyek a matematikai valószínűségen túlmutatóan helyes válaszokat adnak. A 30 tételes szólista és az 1 perc rendelkezésre álló időkeret azt volt hivatott elérni, hogy az adatközlők jegyezzenek meg szavakat, de ne legyenek képesek az összes alak memorizálására. Így ha a helyesen kiválasztott tételek száma 8 és 18 között van, akkor valószínűsíthető, hogy működött a rövidtávú emlékezet (ha ez olykor nem is tudatosult a személyekben). Az első grafikonon (1. ábra) a magyar anyanyelvű beszélők eredményeit mutatja, míg a második grafikonon (2. ábra) a nem magyar anyanyelvű adatközlők eredményei láthatóak.¹¹

1. ábra

Magyar adatközlők

2. Ábra

Külföldi adatközlők

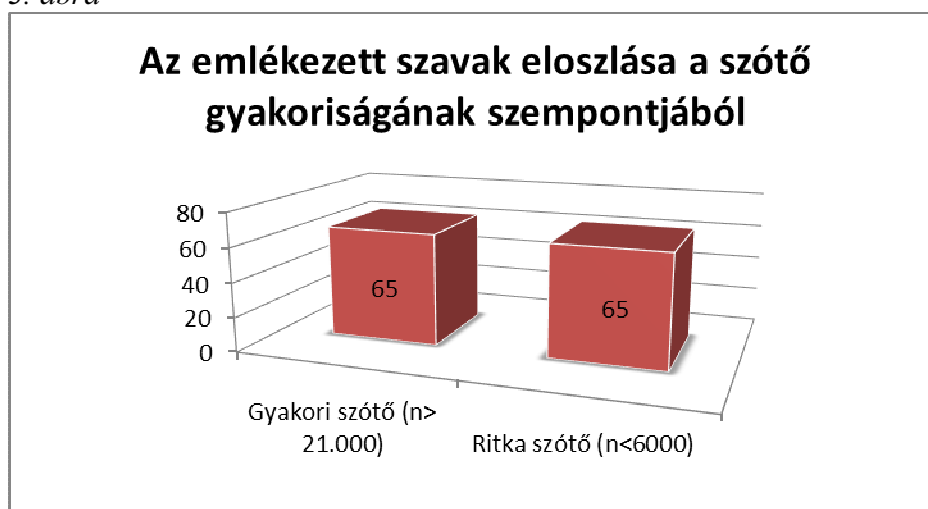
Az 1. ábrán látható, hogy a magyar adatközlők által emlékezett szavak száma 11 és 15 oszlik el. Összességében 130 szóra emlékeztek, ez 13-as személyenkénti átlagot jelent. A külföldi diákok teljesítménye közel azonos az előbbi csoporttal: legalább 11, legfeljebb 16 szóra emlékeztek. Összességében 136 szóra emlékeztek, e szerint egy személy átlagosan 13,6 szóalakot választott ki helyesen. Az első hipotézis szerint mivel a magyart idegen nyelvként tanuló diákok a nyelvtudás magas szintjén állnak, az emlékezett szavak száma nem fog elma-

¹¹ A prezentáció sorrendje a további grafikonok esetében is így lesz.

radni a magyar adatközlők teljesítményétől. Ez a hipotézis az eredmények alapján beigazolódt: közel ugyanannyi szóra emlékezett mindkét csoport, sőt a külföldi diákok – vélhetően azért, hogy magyarnyelv-tudásukat bizonyítsák – jobban koncentráltak és picivel jobban is teljesítettek (bár a különbség nem szignifikáns).

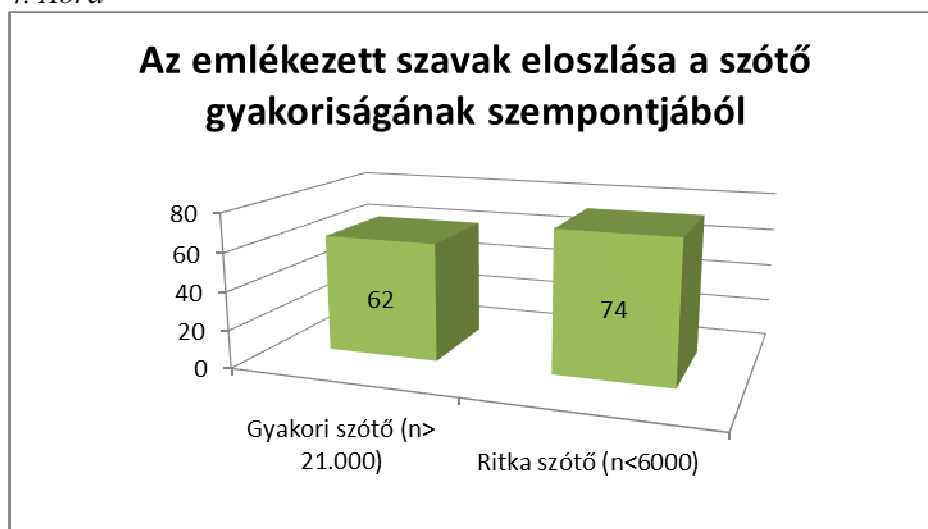
A második hipotézis a szótó gyakoriságára vonatkozott. A kutatás vélelmezte, hogy a gyakoribb tövű szavakra a magyarországi beszélők nagyobb arányban emlékeznek, mint a ritkább szótövekre, míg a szógyakoriság nem bír befolyással a külföldi – nem magyar nyelvi környezetben élő – adatközlők esetében. A 3. ábra mutatja, hogy a hipotézisnek ellentmondó eredményeket adtak a magyar kísérleti személyek: pontosan ugyanakkora arányban emlékeztek a gyakori szótóval rendelkező szavakra, mint a ritkákra.

3. ábra

Magyar adatközlők

4. Ábra

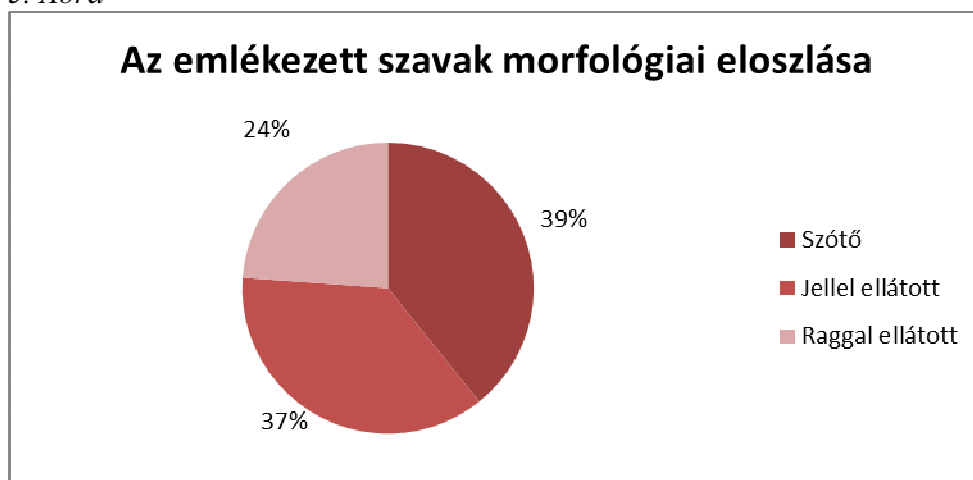
Külföldi adatközlők

A külföldi adatközlők (4. ábra) szintén közel azonos számban emlékeztek a szavakra a szótógyakoriságtól függetlenül: 62 gyakori szótóvű (46%) és 74 ritka szótóvű (54%) szót választottak ki helyesen. A különbség a ritka szótóval rendelkező szavak javára talán annak tudható be, hogy kevesebb magyar nyelvű környezetből szerzett – nem tudatos – statisztikai adat állt a külföldi személyek rendelkezésére, azaz ők kevésbé tudják megítélni egy adott szótó gyakoriságát, mivel korlátozottan férnek hozzá magyar nyelvi inputhoz. Érdekes lenne a ké-

sőbbiekben szótőgyakoriság mellett szóalak-gyakoriságot is nézni, mivel az egyes alakok előfordulási aránya korrelálhat bevésettségük mértékével a mentális lexikonban.

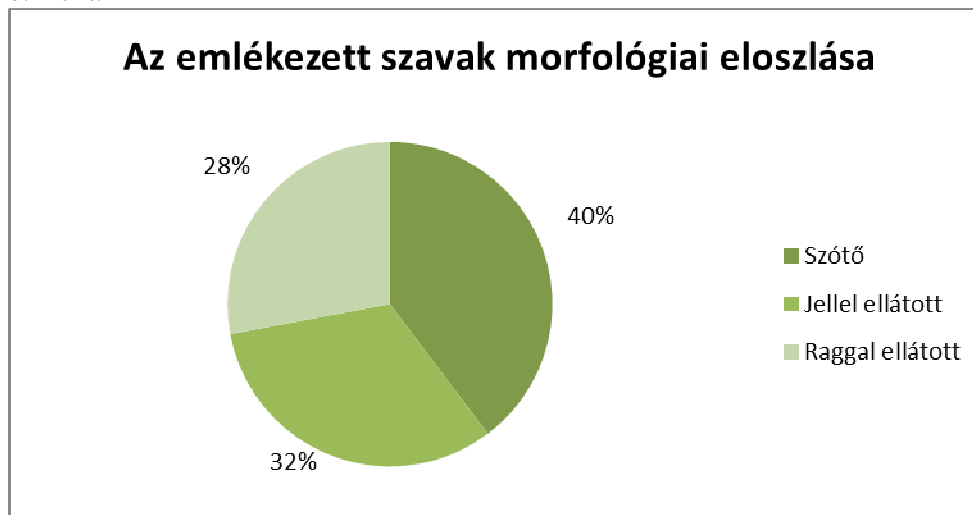
A tanulmány talán legérdekesebb kérdése a morfológiai komplexitás és a rövid távú memória kapcsolata. Németh Dezsőék vizsgálatukban nem csupán a raggal rendelkező szavakat tekintették ragozott alakoknak, hanem a jellel ellátottakat is, tehát a két kategóriát nem különítették el. A kognitív nyelvészet kontinuum-felfogásából kiindulva szemantikai különbség van a jelek és a ragok osztálya között. Ahogyan magyart idegen nyelvként tanító szakembereknek szóló tankönyvében Hegedűs is megfogalmazta: a képző módosítja leginkább az új konstrukció jelentését, utána következik a jel, amely elsősorban pragmatikai aspektust rendel hozzá a szóalakhoz, míg a skála másik végén az elsősorban grammatikai jelentésű rag áll (2004, 12–15).

5. Ábra

Magyar adatközlők

6. Ábra

Külföldi adatközlők

A harmadik hipotézis ezen a skálaelméleten alapul: várható, hogy mind a magyar, mind az idegen nyelvű adatközlők több szótövet választottak ki helyesen, mint jellel ellátott alakot, és utóbbiakra nagyobb számban emlékeztek, mint a ragozott formákra. A magyar anyanyelvű személyek (5. ábra) és a nyelvtanulók egyaránt (6. ábra) a várakozásnak megfelelő eredményeket érték el. 39-40%-ban emlékeztek a toldalék nélküli szavakra, 37, illetve 32%-ban a jelet viselő szavakra, és az adatközlők negyede (24%, illetve 28%) ismerte fel a ragozott szavakat. A magyar anyanyelvű személyek a legnagyobb arányban a *tanár*, *papír* (10-10 fő) és a

fejem, banán, tévé, külabb (9 fő) szavakra emlékeztek helyesen. A külföldi kísérleti személyek közül mindenki felismerte a *papír, taxi, banán, tévé, mézzel* szavakat (10 fő), míg a *tanár, nagyobb, fejem* szavakra (9 fő) emlékezett. A legkevésbé emlékezett szavak közé tartozik a *képet, vízzel, tesztben* (4-4-4 fő) a magyar anyanyelvűek körében, míg a nyelvtanulók a *könyvek, képet* szavakat nem ismerték fel (4-4 fő). A legnagyobb eltérés a *könyvek* esetében volt (4) a magyar beszélők javára, emellett a *vízzel, tesztben, mézzel* (3-3-4) volt a nyelvtanulók javára. Megemlítenéd még a *külabb* mint a legritkább és stilisztikailag nem köznyelvűnek számító szóalak: kirívóságát a magyar kísérleti személyek érzékelték, így mindenki emlékezett rá (9 fő a *külabb* alakot választotta, a 10. a *kül* szót, de amint lenyomta a gombot, hangozan káromkodott egyet, mondván, hogy a másikat akarta). A nyelvtanulók esetében nem volt egyértelmű a *külabb* szóalak lenyomatának erőssége. Beigazolódott tehát, hogy érdemes a jeles és a ragos alakokat külön is vizsgálni, ugyanis eltérő módon viselkednek: a jellel ellátott szavak szemantikailag telítettebbek, mint a ragos konstrukciók.

Következtetések

A kutatás három hipotézis közül az első a rövidtávú emlékezet és a magyar nyelvvel kapcsolatos hipotézis validitásának vizsgálatát tűzte ki céljául. A kapott eredmények alapján több következtetést is le lehet vonni a magyar anyanyelvűek és a magyart idegen nyelvként tanulók mentális lexikonját illetően. Bár vélhetően a kettő elemszám tekintetében eltér, azaz az első nyelv hálózata sűrűbb, ismert szavak esetében ez a rövidtávú memória kapacitását nem befolyásolja, hiszen ugyanannyi szóalakot ismertek fel helyesen mindkét adatközlői csoport tagjai.

A második hipotézisben foglalt szógyakorosság a magyar kísérleti személyeket nem befolyásolta, és ugyanez mondható el a nyelvtanulókról is. Utóbbiak esetében felmerülhet a módszertani kérdés, miszerint a tanórai interakciók során szükséges-e, és ha igen, milyen metódussal kell a nyelvtanulók tudtára hozni egy-egy nyelvi jelenség, konkrét szó gyakorosságát a nyelvben. Ha ugyanis a tankönyvekben ugyanannyi feladatban, példamondatban találkoznak bizonyos szavakkal, kénytelenek intuícióikra támaszkodva megítélni hogy , azok mennyire elterjedt szavak, formulák a magyar köznyelvben. Vélhetően szinttől függetlenül minden nyelvtanuló esetében javasolt a reáliák, azaz nem nyelvtanítás céljából megalkotott nyelvi anyagok felhasználása.

A toldalékok és a mentális lexikon kapcsolatára irányult a harmadik hipotézis. Kiindulásként minden szóalakot (legyen az szótó vagy toldalékolt forma) sémaként a mentális lexikonhoz rendeltünk úgy, hogy ezek a konstrukciók is felbonthatóak további konstrukciókra, amelyek szintén sémaként funkcionálnak. Tehát mind a szótóvek rendelkeznek sémával, mind a különböző toldalékfajták, mind a kettő „összerakásából” kapott komplexebb konstrukciók. Ezek mindegyike inherensen jelentésses, ám szemantikai telítettségük eltérő: mivel a szótóvek szemantikája a legerősebb, azaz az aktiválja leginkább a hálózatot, az adatközlők leginkább a toldalék nélküli alakokat ismerték fel (ne feledjük, a szótó minden esetben aktiválódik). A jellel ellátott konstrukció szemantikájában a raggal ellátott alakoknál nagyobb mértékben módosítja mind a szótóvet, mind a toldalékot: a kísérleti személyek valóban tendenciaszerűen jobban emlékeztek a jeles, mint a ragos szavakra. Fontos eredmény, hogy ez a minta mind a magyar anyanyelvűek, mind a nyelvtanulók esetében megfigyelhető volt, tehát ez a magyar nyelv sajátosságához tartozik, nem befolyásolja a nyelvtanuló anyanyelvének nyelvtipológiája. Ezen a ponton óhatatlanul is felmerül egy gondolat: mivel – ahogyan látható volt – van egészen szemantikai lenyomata minden toldalékolt szóalaknak, nem szükséges-e felhasználni ezt a megállapítást a tanórák során? Példának okáért a *fejem* szóalak egyértelműen több, mint a *fej+em* összerakása, így célszerű lenne a formai drillek – olykor domináns – szerepét átgondolni, és kontextusban megfigyelt példák alapján motiválni a diákokat azok használatára (főleg, hogy ők maguk is képesek felismerni az azok megalkotására vonatkozó sémákat, és sikerrel tudják alkalmazni őket új konstrukciók létrehozásakor is).

Befejezés

Bár a nemzetközi idegennyelv-pedagógiai szakirodalomban gyakran hivatkoznak kognitív nyelvészeti megállapításokra, kevés magyar nyelvész dolgozik funkcionális szempontú elveket követve, és még kevesebb azok száma, akik ezt beemelik a tanárképzésbe is, holott egyértelműen gyümölcsöző lenne új perspektíván keresztül megvizsgálni már ismert nyelvi jelenségeket, és ezen eredményeket beemelni a magyar mint idegennyelv-oktatásába. Ebből nemcsak a nyelvtanárok profitálhatnának, hanem ami még fontosabb, hatékonyabban tudnánk építeni a nyelvtanulók már meglévő, nyelvről való implicit tudására is.

IRODALOM

- Aitchinson, Jean 1993. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Blackwell, Oxford Uk. Cambridge USA.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései: Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bybee, Joan 2006. From usage to grammar: the mind's response to repetition. *Language* 82: 711–733.
- Ellis, Rod 1994. *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford University Press, Oxford.
- Filatova, Ksenya 2010. Third language acquisition, macrocategories and synonymy. In. Pütz, Martin–Sicola, Laura (eds.). *Cognitive Processing in Second Language Acquisition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 85–99.
- Gor, Kira 2007. Experimental study of first and second language morphological processing. In. Gonzalez-Marquez, Monica – Mittelberg, Irene – Coulson, Seana – Spivey, Michael J. (eds.): *Methods in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 368–398.
- Grass, Susan M. – Selinker, Larry 1994. *Second Language Acquisition: An Introductory Course*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale.
- Hamers, Josiane F. – Blanc, Michael H. A. 2000. *Bilinguality and Bilingualism*. (2nd. ed.) Cambridge University Press, Cambridge. 6–24.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan: Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 12–15.
- Iványi Rozális Eszter – Miháltz Márton – Németh Dezső – Pléh Csaba 2004. A rövidtávú emlékezet és a morfológiai komplexitás. In. Németh (szerk.). *Szegedi Pszichológiai Tanulmányok*, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 21–4.
- Keijzer, Merel 2010. Inside the attriter's mind: A comparative exploration of the cognitive constraints in Dutch L1 attrition in an L2 English environment and advanced Dutch L1 acquisition. In. Pütz, Martin–Sicola, Laura (eds.). *Cognitive Processing in Second Language Acquisition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 227–243.
- Kırkıci, Bilal 2010. Distinct mechanisms in the processing of English past tense morphology: A view from L2 processing. In. Pütz, Martin–Sicola, Laura (eds.). *Cognitive Processing in Second Language Acquisition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 67–85.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In. Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 1–39.
- Lorenzen, Bonnie – Murray Laura L. 2008. Bilingual aphasia: A theoretical and clinical review. *American Journal of Speech-Language Pathology* 17: 299–317.
- Lukács Ágnes – Pléh Csaba – Kas Bence – Thuma Orsolya 2014. A szavak mentális reprezentációja és alaktani feldolgozása. In. Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika: Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–250.
- Meara, Paul 1983. *Word Associations in a Foreign Language*. A letöltés időpontja: 2013. 06. 10. <http://www.lognostics.co.uk/vlibrary/meara1983.pdf>
- Navracsecs Judit 2007. *A kétnyelvű mentális lexikon*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Navracsecs Judit 2011. *Szóaktiváció két nyelven*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh Dezső – Iványi Rozália Eszter – Miháltz Márton – Krajcsi Attila – Pléh Csaba 2006. A verbális munkamemória és morfológiai komplexitás. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61/2: 265–298.
- Pavlenko, Aneta (ed.) 2009. *The Bilingual Mental Lexicon: Interdisciplinary Approaches*. Multilingual Matters, Bristol, Buffalo, Toronto.
- Pinker, Steven – Prince, Allan 1991. Regular and irregular morphology and the psychological status of rules of grammar. In. *Proceedings of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on The Grammar of Event Structure*. 230–251. <http://elanguage.net/journals/bls/article/view/2732>

- Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) 2001. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pütz, Martin – Sicola, Laura (eds) 2010. *Cognitive processing in second language acquisition*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Schmid, Hans-Jörg 2007. Entrenchment, Salience and Basic Levels. In: Geeraerts, Dick – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 117–138.
- Talmy, Leonard 1988. The Relation of Grammar to Cognition. In: Rudzka-Ostyn, Brygida (ed.) *Topics in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 165–206.
- Tuggy, David 2007. Schematicity. In: Geeraerts, Dick – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 82–116.
- Ullman, Michael T. 2004. Contributions of memory circuits to language: The declarative/procedural model. *Cognition* 92: 231–270.

Melléklet

Szólista a rövidtávú memória vizsgálatához

	Gyakori szótő (n> 21.000)	Ritka szótő (n<6000)
Szótő	tanár (29.429)	taxi (2853)
Szótő	szoba (32.667)	banán (1178)
Szótő	papír (21.112)	tévé (4375)
Jel 1 (többes szám)	könyvek (75.330)	tökök (5923)
Jel 2 (középfok)	nagyobb (471.535)	külabb (78)
Jel 3 (E/1-es birtokos személyjel)	fejem (74.664)	tollam (<6382)
Rag 1 (tárgy)	képet (70.389)	sajtot (3293)
Rag 2 (inessivus)	házban (99.838)	tesztben (4420)
Rag 3 (instrumentalis)	vízzel (65.973)	mézzel (2746)

Elterelés:

Közepes gyakoriságú egy szótagú szavak: bor, sör, nap, kert, csók, vaj

Hosszabb szavak: iskola, barátom, okosabb, autó, feladatot, füzetek

A szavak gyakoriságának forrása: Magyar Nemzeti Szövegtár 2. A keresés időpontja: 2014. 09. 17. <http://corpus.nyttud.hu/mnsz/>

Kajdi, Alexandra

Some questions on the short-term memory in case of Hungarian native speakers and L2 learners of Hungarian

The aim of this paper is to compare the mental lexicon by investigating the short term memory of Hungarians and language learners. Based on the principles of the holistic functional cognitive linguistics the mental lexicon is handled as the storage of constructions influenced by schemas. There is no distinct division between stems and suffixes as both are part of the same scale being meaningful elements. A computer-based experiment was carried out with 20 participants to investigate their short-term memories. It was discovered that there is no difference in the short-term memorial capacities between native speakers and language learners. Another finding was that stem-frequency has no effect on short-term memory. Besides, the results supported the scale-concept both in case of Hungarians and L2 learners, as more stems could have been recalled and the ratio of the recognised inflected forms also differed. The conclusions of this research are advised to be implemented in classrooms.

Molnár Mária

A nyelvi norma a magyar nyelvtudományban

1. Bevezetés

A magyarországi rendszerváltozás utáni időszakban nagy hangsúlyt kapott a norma fogalmának értelmezése, melyet a politikai, társadalmi és nyelvi egység felbomlásának természetes velejárójaként tarthatunk számon. Fellángoltak a viták határon innen és túl elsősorban abban a kérdésben, hogy mennyire lehetnek önállóak a külhoni változatok, milyen mértékben elfogadhatóak, érvényesek (ld. részletesebben: Kontra–Saly (szerk.) 1998; Minya 2005). Ezek a viták szükségszerűen a nyelvi norma iskolai oktatásban való jelenlétét, különösen a határon túli magyarság anyanyelvi oktatásának kérdéskörét is érintették.

A tanulmány célja a nyelvi norma fogalomértelmezésének történeti bemutatása a magyar nyelvtudományban a magyar nyelv normáinak megjelenésétől kezdve napjainkig, miközben utalás történik a normaszemléletben bekövetkezett változásokra, azok oktatásbeli szerepére, a jövőbeli lehetőségekre is. Az anyanyelvi oktatás mellett a magyar mint második és idegen nyelv oktatásában is fontos a norma, illetve a normák kérdésének nagyon világos kezelése.

2. A norma fogalma

A szó latin eredetű jelentése 'szögmérték', átvitt értelemben 'zsinórmérték', 'szabály', 'minta' (Tolcsvai Nagy 1998, 15). A normák szabályoznak ugyan, de ahogy a szó latin értelmében felfogott 'minta' jelentésből is látszik, nem tartalmazznak kényszert. A társadalomtudományi normaértelmezés szerint a norma csak akkor tud hatékonyan működni, ha a normatív viselkedés alanya felismeri annak ésszerűségét és magáévá teszi (internalizálja) azt (Andorka 2006, 571). Ehhez kapcsolható a 'norma' szó ógörög jelentése. Tolcsvai Nagy Gábor ugyanis ógörög szótárakra való hivatkozással megerősíti, hogy a görög nyelv egy másik értelmet is ad a norma főnévnek: 'a tudás, ismeret, ítélet' jelentéseggyütttest (Tolcsvai Nagy 1998, 15). Fontos kiemelni, hogy a normák nemcsak a cselekvések szabályozásában játszanak szerepet, hanem döntéseink és cselekvéseink keresztül a cselekvőnek mint az adott közösség tagjának önmeghatározásában is. A norma tehát alapvetően egy restriktív szabályrendszer, melyet egy adott közösség létrehoz, elfogad és igazodik hozzá.

3. A nyelvi norma

A nyelvi normák a közösségi normák fontos részét képezik (Tolcsvai Nagy 2003, 412). A nyelv ugyanis közösségi természetű (Saussure 1967; Sándor 1999, 144). A nyelv és társadalom szoros összefüggése két szempontból igaz: a nyelv mint jelrendszer közösségben született meg, és csak a közösségben élő egyén birtokolhatja azt. Folyamatos változása is a közösségben történik meg.

Saussure kategóriáival magyarázva: a *langue* egy adott nyelv anyanyelvi beszélőinek elméjében létezik, viszont *parole*-ként csakis a társadalomban realizálódik beszélői/használói által (Saussure 1967). A kettő viszonya dialektikus. A *parole*-jelenség ugyanis a *langue* alapján jön létre, azonban a beszédben létrejövő innovációk idővel beépülnek a *langue*-ba.

A nyelv használata jelenti egyrészt a gondolatok cseréjét, a nyelvnek a kommunikáció eszközeként való felfogását. Egymás minimális megértéséhez pedig közösen ismert és elfogadott szabályok szükségeltetnek. Azaz a nyelv használata feltételez egyfajta normát, a nyelv hasz-

nálatára vonatkozó szabályok együttesét. Tolcsvai Nagy Gábor szerint egy adott nyelv normájának értelmezését szem előtt tartva háromféle szabályrendszer dinamikus, egybekapcsolt működéséről kell tudnunk számot adni (Tolcsvai 1998, 71). Az egyik a nyelvi rendszerhez, a grammatikai szabályokhoz való alkalmazkodást, a másik a beszélőközösség konvencióit, nyelvhasználati és kommunikációs szabályait követő magatartást feltételez az adott beszélőközösség tagjaitól, a harmadik pedig az „interakciós behatároltság” (uo.), azaz az a pragmatikai meghatározottság, amely szintén közösségi érvényűnek tekinthető.

A társas szemléletű nyelvészet egyik alaptételének számít, hogy a nyelv szintén elsődleges feladata az identitásjelzés is, mely a közösségbeli hovatartozásunk, a közösségben elfoglalt pozíciónk kifejezése az általunk használt nyelv(i formák) által (Sándor 1999, 145). Ennek értelmében a nyelvhasználó a közösséghez való tartozását az adott nyelv, illetve nyelvváltozat használatának megválasztásával, normájához való alkalmazkodásával is kifejezi. A nyelvhasználó nyelvhez, illetve nyelvváltozatokhoz való viszonyulásának, nyelvi attitűdjének pedig elsősorban társadalmi okai vannak (Trudgill 1997, 58; Kiss 2002, 136).

Így amellett, hogy a normafogalmak a fent említett szabályrendszereknek a létét elismerik, szükséges az is, hogy ezek kapcsolatára is reagálni tudjanak. Egy adott nyelv normájának mint nyelvhasználati szabályrendszernek a követése nem feltétlenül szabályok szükségszerű, kötelező betartását jelenti csupán a kölcsönös megértés feltételeként, hanem egy olyan nem mindig tudatos döntést, amelyhez az adott nyelv beszélőjének az önmaga megértetésén kívüli egyéb más érdeke is fűződik.

4. A nyelvi norma a magyar nyelvtudományban

4.1. A magyar nyelvújítás klasszikus időszaka: sztenderdizáció és kodifikáció, avagy 'nyelvmívelés' és alakuló norma

Amikor ortológus–neológus vitáról, nézetrendszerük különbségeiről beszélünk, ma már tudjuk, hogy nem két szigorúan elkülöníthető csoportosulásról van szó, hanem a két táboron belüli további szerveződésekről, szélsőséges és kevésbé szélsőséges irányzatokról, melyek különbözőképpen és eltérő mértékben képzeltek el a nyelv fejlődésébe való beleavatkozás lehetőségét, sőt a „harcuk” sem zárult le Kazinczy *Ortológus és neológus*ával (ld. részletesebben: Czifra 2013). Az ortológia és a neológia célja egy dologban megegyezett: a nemzet „tsinosodása” és fejlődése, az európai vérkeringésbe való bekapcsolása és a nemzeti függetlenség érdekében (német és francia mintára) céljuk egy magasabb rendű magyar nyelvi variáns kidolgozása volt (Kiss 2009, 258–59). Egy olyan nyelvváltozat tökéletesítése, amely az akkori költészet, illetve szépirodalom nyelvére irányult, a társadalom többi rétegének magyar nyelvváltozatait azonban nem érintette (Ruzsiczky 1957, 4–5). Kazinczy meggyőződéssel vallotta ugyanis, hogy a társadalom alsóbb szintű beszélt nyelve (köznyelv) egyrészt az adott állapotában képes betölteni funkcióját, másrészt pedig a könyvek nyelvéből a fentről lefelé hatás elve miatt idővel az élet nyelvébe is bekerülnek majd a változások, újítások (Benkő 1982, 19).

Nyelvpolitikai szempontból a mai kifejezésekkel élve a nyelvi tervezés státusz- és korpusztervezési folyamatai zajlottak (vö. Szépe 2005, 72). Státusztervezés, amennyiben előkészítették a politikai döntést arról, hogy a magyar nyelv lépjen a latin helyére a törvényhozásban. A korpusztervezés pedig a magyar nyelv rendszerével való célzott foglalkozásban érhető tetten.

A nyelvújítás klasszikus időszaka a nyelvi norma kialakításának korszakaként fogható fel, amely a sztenderd nyelvváltozat 'mívelésének', létrehozásának, a sztenderdizáció és kodifikáció első lépcsőfokának tekinthető (ld. részletesebben: Bodrogi 2005, 92; Lanstyák 2008, 46; 2009, 14, 21; Kiss 2009, 258–59). A nyelvújítás korában tehát még nem beszélhetünk kialakult, egységes sztenderdről, legfeljebb annak folyamatban lévő kodifikációjáról. A magyar nyelv ekkor még nem tekinthető „kész” nyelvnek; akkor kívánták azzá alakítani. Nincs még

kodifikált magyar nyelv sem (Kiss 2009, 259). Ezen az alapon találok megfelelőnek Lanstyák István szóhasználatát, aki a nyelvalkítás történetének első szakaszaként említi a nyelvújítást, amelynek kétségtávol a szókincs bővítés, „a magyar nyelv kifejezési lehetőségeinek radikális gazdagítása volt” a fő célja (Lanstyák 2009, 21; 2014, 23) – egy magas presztízsű nyelvi variáns életre hívása, majd annak a többi nyelvhasználati szintérre való fokozatos kiterjesztése érdekében. A nyelvújítás tudósai normalizálást sürgettek (Pápay 1808, idézi Wacha 2005, 91; Versegly 1818, idézi Wacha 2005, 93). Kazinczy normatadata fejeződött ki abban a felismerésében, hogy eltérő nyelvhasználati szintér másféle „nyelvet” követel: „A stilisztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisaik, más meg más nyelvek vannak, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé... Így az élet nyelvében is, ahol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakos...” (Kazinczy 1960, 205; idézi Tolcsvai Nagy 2009, 267). Vagyis a különböző (irodalmi) műfajok és regiszterek eltérő nyelvhasználati módot kívánnak meg. Ez nem más, mint funkcionális alapú stílusbeli fejlesztés megfogalmazása (ld. részletesebben: Tolcsvai Nagy 2009). Normáról vagy normákról azonban egy alakulóban lévő nyelv esetében nem beszélhetünk, csak intuitív alapon működő normatudatról. Annak a tapasztalati úton való felismeréséről, hogy másképpen beszélnek más helyzetben és időben ugyanúgy, ahogy az ország más vidékein is.

4.2. A nyelvi norma első megjelenése

Nyelvünk hivatalossá tételével a magyar anyanyelvként való használata határainkon belül lassan, fokozatosan terjedt. Az akadémiai keretben működő nyelvvel való foglalkozás, valamint a nyelvművelés megjelenésével nyelvünk normája rögzítésre került. Ezt az írásban rögzített normát pedig a „helyes” és „szép” magyarság letéteményeseként tanították az oktatási cél alapján való differenciálás nélkül egy teljesen egységes nyelvi mércét létrehozva minden magyar nyelvű beszélő számára. Noha a valós nyelvhasználatban több norma is megfér egymás mellett, az oktatásban egyetlen nyelvi variáns, a sztenderd szabályrendszere vált tananyaggá.

A deskriptívként felfogott norma első csíráját jómagam Brassai Sámuel és Simonyi Zsigmond nyelvtudományi munkásságában vélem felfedezni. Ők mindketten a nyelvi normának egy ’minta’ és ’szabályrendszer’ feletti, tágabb értelmezését vallják; egy preskripciótól mentes normafelfogást, mely az úzust, a nyelvszokást teszi meg a norma alapjának. Ebben a felfogásban a magyar nyelvnek minden, azaz társadalmi, területi alapon és funkció szerint elkülönülő beszélőközössége rendelkezhet saját normával a többitől elkülönülő identitásuk kifejezésének zálogaként, miközben mégis egyetlen nyelv „szabályai” szerint, a kölcsönös érthetőség jegyében, egy közös „mérce” alapján kommunikálhatnak egymással.

4.2.1. A pozitivistá nyelvművelés normafogalma

A nyelvi norma fogalmának és meghatározásának első megjelenése nyelvtudományunkban, valamint a normával való tudományos igényű foglalkozás a 19. század végére tehető. 1872-től, a Magyar Nyelvőr című folyóirat megjelenésétől kezdve beszélhetünk ugyanis a szó mai értelmében felfogott nyelvművelésről, arról az intézményesült tevékenységről, amelynek célja a nyelvi norma létrehozása és elterjesztése volt (Huszár 1986, 60).

A Nyelvőr első nemzedéke idején (1872–1895), a Szarvas Gábor és Volf György nevével fémjelzett időszakban nyelvi normán olyan nyelvi (grammatikai) szabályok rendszerét értik, amelyek egy meghatározhatatlan idejű, múltbeli nyelvállapotra voltak jellemzőek. A grammatikai szabályokat törvényként kezelték, amelyeknek megszegése által a nyelvhasználó nem egyszerűen nyelvi, hanem morális vétséget követ el a szentnek tartott anyanyelv helyessége és tisztasága ellen (Huszár 2011, 158). Szarvas Gábor a folyóirat beköszöntőjében a következőképpen fogalmazza meg annak céljait: „Akarjuk ott, ahol az ingadozó alapra fektetett és rögtönözve létesített nyelvújítás szabályos szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását: ahol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természet, a tisztaság

elémозdítását” (Szarvas 1872; idézi Huszár 2011, 157). Ebben a felfogásban a normának a latin eredetű ’minta’, ’mérce’ jelentése, kötelező érvénye, a szabálykövetés elsődlegessége kerekedik felül.

4.2.2. Brassai normafelfogása

Ebből a pozitivistá nyelv művelési paradigmából nőtt ki a deskriptív norma szemlélete, amelyet a Nyelvőr második nemzedékének vezéralakja, Simonyi Zsigmond, valamint Brassai Sámuel képviselt. Simonyi a nyelvhelyességről vallott nézeteit tudományos alapokra fekteti, s ebből egy deskriptív jellegű norma fogalma rajzolódik ki. A ’norma’ kifejezést, illetve annak definícióját mégsem ő adja meg elsőként a magyar nyelvtudományban, hanem az európai műveltségű Brassai Sámuel 1895-ben a Fővárosi Lapok című politikai és irodalmi napilapba írt cikkében, melynek témája az olvasói/nyelvhasználói oldalról felmerült nyelvhasználati problémára adott megjegyzés. Brassai normadefiníciója így hangzik: „A ’Norma’ szerintem a közbeszéd. A grammatika általánosíthat s az adatok többségéből szabályokat is alkothat, de azok nem absolute kötelezők” (Brassai 1895).

Normadefiníciója korát meghaladó szemléletet tükröz, és napjaink norma-meghatározásában is előremutató jellegű lehet. Egyrészt benne foglaltatik, hogy a norma maga a szóbeli nyelvhasználat, a *parole*-tényező. (A nyelv szokást és a normát szinonimaként használja.) Másrészt amennyiben a nyelv szokás a maga teljességében, nyelvi és nem nyelvi szabályaival együtt jelenti a normát, és a grammatika is ennek rendelődik alá, akkor ez arra utal, hogy Brassai az agrammatikus nyelvi elemeket is normatívnak tartja, ha azok nem ellenkeznek az úzussal. Ilyen értelemben a nyelvi norma nem szabályrendszerként, hanem sokkal inkább egy olyan kommunikációs, illetve nyelvhasználati tartományként definiálódik, melyben a normativitás egyetlen feltétele magának az adott nyelv-, illetve beszélőközösségnek a nyelv szokása. Az ebből általánosított, a grammatika által meghatározott tartomány mintegy ennek egy részét képezi.

Brassai eredetisége, művelt tudós volta nyilvánul meg abban a rendkívül finom gondolatában, miszerint a grammatika mint absztrakt rendszer a nyelvhasználatból általánosítva von el szabályokat, melyek azonban ezután nem kötelező érvényűek a szóbeli nyelvhasználatban (Brassai 1895). Ez azt implikálja, hogy a nyelvhasználat folyamatos változásban van, hiszen az ebből elvonható nyelvi szabályok sohasem képesek lefedni az összes létező nyelvi és nyelvhasználati jelenséget. Így lehetséges az, hogy mindig is lesznek majd a nyelvi szabályrendszer felől tekintve agrammatikus elemek.

4.2.3. Simonyi normaszemlélete

Simonyi nyelvhelyességről vallott nézetét legteljesebb formában az 1889-ben napvilágot látott *Magyar nyelv* című munkájában fejti ki: „Általános szempontból csak az helytelen, csak az magyartalan, amit a romlatlan nyelvérzékű magyar nép sehol sem használ, ellenben helyes, a mi a népnél akármilyen csekély területen szokásban van...” (Simonyi 1889, 291). A nyelvérzék mint a „romlatlanság”, a „magyarosság” jelképe központi fogalma lett a második Nyelvőr-korszaknak, hiszen Simonyi már szerkesztői beköszöntőjében is az olvasók nyelvérzékére hivatkozva hívja meg őket társnak a magyar nyelv műveléséhez (Simonyi 1896a).

„Helyes mind az, amit az egész magyar népnek nagyobb része vagy legalább igen nagy része alkalmaz; de nem eshetik kifogás alá egy-egy olyan szó vagy szólás sem, mely kisebb vidéken járatos, ha egyébiránt megfelel az általános analógiáknak” (Simonyi 1889, 291). A kevésbé elterjedt, nyelvi rendszerhez idomuló forma ugyanúgy elfogadható, mint az elterjedt, de esetleg „szabálytalan” alak. A norma tehát nem rendszeralapú, hanem a nyelvhasználatban gyökerezik.

Egy adott nyelvi alak elterjedtsége mint a nyelvi norma egyik igen fontos attribútuma Simonyitól és Brassaitól indul a magyar nyelvtudományban mint a deskriptív normafogalom

egyik összetevője. Az elterjedtséget Huszár Ágnes a norma „első és legfontosabb ismertetőjegyének”, a norma elsődleges kritériumának tartja (Huszár 1986, 61). A norma fogalmának grammatikai összetevője mint másodlagos kritérium alárendelődik a társadalmi érvényesség, a használat, az elterjedtség elsődleges kritériumának.

Simonyi szerint „a nyelvhelyesség kérdéseit csakugyan nem pusztán a grammatika és a nyelvtörténet szemüvegén át kell megítélnünk, hanem nagy tere van itt a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése” (Simonyi 1896b, 40). Az általa felsorolt tényezők mind kontextusfüggők, így a pragmatikához tartoznak. Igen előremutató gondolata ez Simonyinak, hiszen az interakció tényezőit figyelembe vevő nézetről van itt szó.

Itt jelenik meg tehát először a magyar nyelvtudományban a norma tág értelmezése, amely a nyelvi szabályok bizonyos mértékű betartása mellett az interakció tényezőihez való alkalmazkodást is megköveteli a nyelvhasználatól. Ez a normaértelmezés pragmatikai szemléletű: a norma nem a nyelvi rendszerben, hanem a nyelvhasználatban gyökerezik. Valamint szociális jellegű: irányítója/alakítója maga a beszélőközösség – és nem az intézményes nyelvművelés (annak ellenére, hogy a normával való foglalkozás az intézményesült nyelvművelői tevékenység megjelenésével hozható összefüggésbe és a pozitivista nyelvművelés paradigmájában született).

Ennek fényében talán furcsa lehet, hogy a Szarvas-féle hagyományt folytatva Brassai és Simonyi is helyesli a nyelvi tanácsadás működtetését. Az irodalmi nyelvre koncentrálnak, mivel ez a nyelvi változat a kultúráközvetítő és kommunikációs médiumként az egész nyelvterületen elsőrendű fontosságú. Emellett azonban a szubsztenderd, illetve a dialektus normák felismerését, megfelelő helyen való kezelését is megvalósították azáltal, hogy tudományos definíciójukban számolnak a (rögzítetlen) beszélt nyelvi normákkal, a beszélők normatudatával is.

5. Nyelvi norma a két világháború között

5.1. Gombocz deskriptív nyelvi normája

Míg Brassai és Simonyi nyelvészeti tevékenységében a nyelv használatára irányuló tanácsadás (Simonyi 1896a) és a tudományos leírás nem mindig választható szét egyértelműen egymástól, Gombocz Zoltán nyelvtudósként már pontosan elhatárolta magát és az általa képviselt tudományos nyelvészeti tevékenységet a nyelv művelésétől. Gomboczcal jutott el a magyar nyelvtudomány az absztrakciónak arra a fokára, hogy szükséges volt ennek a szétválasztásnak a megtétele. *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány* című írásában leszögezi: „...a nyelvészek érdeklődése nyelvhelyességi kérdésekben igen csekély. A legtöbb nyelvész, ha nyelvhelyességi kérdésekben döntő bírónak felhívják, ha őszinte merne lenni, azt felelné: 'én a nyelv történeti fejlődését vizsgálom, törvényeket állapítok meg benne, de bírāja nem akarok lenni', vagy: 'magam is szeretném tudni, hogy mi a helyesség'.” (Gombocz 1931, 1) Míközben a nyelvi helyesség kérdésével foglalkozó nyelvművelést kizárja a tudományosság köréből, a nyelvi norma tudományos jellegű definícióját alkotja meg olyanformán, hogy csatlakozik a Simonyi-féle deskriptív, szociális alapú, az interakciós tényezőket figyelembe vevő normaértelmezéshez.

Noha a nyelvtudós Gombocz, valamint Simonyi és Brassai kiindulópontja egyaránt a nyelvhelyesség, és arra a kérdésre keresik a választ, hogy 'Mi helyes egy adott nyelvben?', eljutnak odáig, hogy egy adott nyelvi elem 'helyessége' csak a nyelvhasználat alapján, adott szituációban érvényes. Azaz a nyelvi helyesség „nyelvi helyénvalóságként” (Lanstyák 2011, 145) értelmeződik a szemléletükben. „Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll. A nyelvszokás, a nyelvallapot relatív egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetszerűleg következik, hogy

nincs egyetemes érvényességű nyelvi norma; a nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye” (Gombocz 1931, 11). Ugyanúgy részét képezi a meghatározásnak a szociális elem (kitekintés a nyelvközösségre) és az interakciós szempont (‘tér és idő’), mint Simonyinál.

Továbbá mindkét meghatározás a nyelvszokást veszi alapul mint az adott nyelvközösség adott időben jellemző nyelvhasználatát, a *parole*-tényezőt, amely a *langue*-tól függetlenül jelenik meg. A nyelvi rendszer bizonyos mértékig kívül esik ezeken a meghatározásokon olyan értelemben, hogy nem játszik döntő szerepet a normativitás kérdésében. Ezek a nyelvészek felismerik azt, hogy a gyakorlatban egyedül a nyelvhasználatból kiinduló normameghatározás érvényesíthető közvetlenül.

A nyelvhasználójának a nyelvvel szemben támasztott elsődleges igénye, hogy önmagát pontosan megértse másokkal. A nyelvhelyesség terepe ezáltal megváltozik: a nyelvből/nyelvi rendszerből áttevődik a nyelvhasználatra. Az a nyelvi forma válik a „leghelyesebbé” (adott időben és térben nyelvi helyénvalóvá), amelyik a legjobban kifejezi a beszélő célját – egy adott interakciós helyzetben. A nyelvészeti pragmatika álláspontja ez. Pragmatikai szemléletű normamagyarázatokat alkotott tehát Simonyi és Gombocz a magyar nyelvtudományban – még a pragmatika, a kommunikáció- és az interakciókutatás megjelenése előtt.

Ezekben a nyelvszemléletekben, illetve normaértelmezésekben a beszélő és a hallgató kölcsönös megértése nyilvánvalóan az úzuson alapul. Ez pedig arra mutat rá, hogy a megértés függ a beszélőközösségek eltérő nyelvszokásától, illetve magatartási formáitól. Az eltérő nyelvhasználat ugyanis nemcsak az eltérő kommunikációs mintázatokat jelenti, hanem eltérő nyelvhasználatbelieket is. A nyelv ugyanis nemcsak gondolatok közlésére (szóbeli és írásbeli kommunikációra), hanem identitásjelzésre is használatos (Sándor 1999, 146).

5.2. A Magyarosán-korszak nyelvművelő normaszemlélete

A korabeli egyetemi nyelvtudomány elhatárolódott a nyelvműveléstől, amely a harmincas évek folyamán összekapcsolódott a kor nacionalista ideológiájával. A Nyelvőr mellett életre hívtak egy külön orgánust, amely csakis a nyelvművelés kiszolgálója lett. Az MTA égisze alatt Négyesy László, akadémikus irodalmár és Nagy J. Béla szerkesztésében 1932-től megjelenő *Magyarosánban* nyelvművelő irodalmárok és műkedvelő értelmiségiek tollából jelentek meg nyelvművelő cikkek.

A századelő pozitivista-nacionalista irodalomtudományának képviselői is kapcsolódtak a purista nyelvművelés ideológiájához. Köztük a Négyesy-tanítvány, Kosztolányi Dezső, aki a maga patriotizmusával és „műkedvelő purista lelki alkatával” (utalás Zolnai Béla azonos című írására 1940) laikusként is képes volt olykor józan, megfontolt gondolatokra (ld. részletesen Huszár 2007). Kosztolányi nyelvvédelme azonban korántsem volt olyan harcias nacionalista jellegű, mint Gárdonyi Gézáé, aki a hazaárulás vétségével vádolja azt, aki idegen nyelvi formát és „helytelennek” ítélt nyelvi kifejezést használ: „Aki a jó magyar szót elhagyja az idegenért, akinek a korcs magyar szó nem fáj, hazaáruló!” (Gárdonyi 1938, 5; idézi Huszár 2011, 160)

A Nyelvőr első korszakához hasonlóan a tudományos alapokat mellőzve vont a nyelvművelést uralma alá a kor nacionalista ideológiája. Meglátásom szerint azonban ebben a korszakban még inkább szerephez jut a Lanstyák István által „etikai vétség”-nek nevezett (Lanstyák 2011, 58) – nyelvi – cselekedet, és ezáltal a nyelvhasználójára is kimondják az ítéletet a legfőbb bírák, a nyelv őrei. A nyelvet a Nyelvőr-korszak első nemzedékére visszavezethető pozitivista nyelvművelés égisze alatt művelik nacionalista és moralista elvekre támaszkodva, amelyek nem egyeztethetők össze a nyelvi jelenségek használatával, a nyelvhasználók céljával, azzal a legtöbbször tudatos döntéssel, amely a nyelvi formák kiválasztására irányul. Hiszen egy nyelv normájának nem lehet kritériuma az erkölcsiség; a nyelvi normativitást nem lehet erkölcsi alapon megítélni. Amennyiben ezt teszik, úgy a nyelvhasználója is megítélés alá kerül.

6. Nyelvi norma a 2. világháború után

A két világháború közötti korszakban a norma tudományos definíciójának hiányát hangsúlyoztam; a második világháborútól napjainkig terjedő időszakban viszont sorra születtek a nyelvi/nyelvhasználati norma meghatározásai. Preskriptív és deskriptív jellegű definíciók egyaránt, amelyeknek közös vonása, hogy mindegyik felfogás mögött valamilyen, egymástól markáns módon eltérő nyelvművelői szemlélet áll.

1945-től 1990-ig a nyelvtudomány és a nyelvművelés eddig még nem tapasztalt szoros összefonódásának lehetünk tanúi. A rendszerváltás után gyengülni látszik ez a szimbiózis, azonban a nyelvművelés helyzetéről, létjogosultságáról szóló viták (ld. részletesebben: Mínya 2005) közben a nyelvműveléstől elhatárolódni kívánó nyelvészeink is a viták résztvevőiként foglalkoznak nyelvművelési kérdésekkel, illetve a norma fogalmának körülhatárolásával.

6.1. Az 1945-től a rendszerváltásig tartó időszak normaszemlélete

A második világháború utáni nyelvművelés az előző korszakoktól és a rendszerváltás utáni időszaktól eltérően az MTA-hoz és kisebb mértékben az egyetemekhez kötődő intézményesült formában valósulhatott meg. Az 1949-ben megalakult Nyelvtudományi Intézeten belül egy külön osztály feladata lett a nyelvműveléssel való hivatalos foglalkozás Lőrincze Lajos, illetve Grétsy László vezetésével. Nyelvészeink szinte mindegyike foglalkozott nyelvműveléssel, amely fontos és kívánatos tevékenység volt a magát szocialistának nevező társadalomban. Egyre jobban terjedt a laikusok körében az a közhiedelem, hogy a nyelvhelyességi kérdések eldöntésében a nyelvész mint „a nyelv hivatásos őre” az egyetlen kompetens személy. (Ez az, amit Gombocz már 1931-ben a nyelvtudomány deskriptív voltát hangsúlyozva elhárít a nyelvészekről.) A rendszerváltás időszakáig a nyelvművelés akadémiai irányítással egy társadalmiasult nyelvi tevékenységgé vált – Németh G. Béla kifejezésével élve: „nyelvi népműveléssé” (Lőrincze–Fábián 1999, 14). A fogalom egyrészt arra mutat rá, hogy az előző korszakok (a Szarvas–Volf névével fémjelzett időszak, illetve *Magyarosan*-korszak) hagyományait folytatva a nyelvművelés továbbra is a nyelvre irányul – a nyelvhasználó egyéni érdekeinek, nyelvi körülményeinek/háttérének, kommunikációs céljainak szinte teljes kizárásával. Másrészt arra, hogy tömegesen vette kezdetét a nyelvhasználók művelése: az „igényes” nyelvhasználat propagálása a (napi) sajtón és a médián keresztül az „igényesség” és „szépség” tudományon kívül eső, ugyanakkor morálisan értékes kategóriáival, amely alapot szolgáltatott a nyelvi alapon történő bíraskodás számára is.

Az igényesnek nevezett nyelvhasználati mód, melyet a művelt ember sajátjaként propagáltak a szocialista rendszerben, a nyelvi helyességet célozta. Ennek megtestesítője az irodalmi nyelv, illetve a művelt köznyelv volt mint sztenderd nyelvváltozat(ok). A korszak ideológiája pedig ennek a sztenderd variánsnak a határainkon belüli elterjesztését tűzte ki célul a politikai-társadalmi egység(esítés) részeként, valamint ennek megszilárdításaként. Tulajdonképpen a sztenderd nyelvváltozat megerősítése, az elaboráció művelése zajlik ekkor. Azonban mindez a többi variáns használatának teljes körű korlátozásával. Ez a sztenderd variáns válik a kizárólagos normatív változattá, azaz maga lesz a magyar nyelv normája. Ennek a normatív változatnak pedig az erőteljes és újbóli kodifikációját végzik nyelvészeink a különböző szótárak és a magyar nyelv rendszeres nyelvtanának megjelentetésével. A bennük foglalt tartalmak, azaz a kodifikált (írásban rögzített) norma betartatása pedig egy kiépített társadalmi intézményhálozon keresztül történik.

Akkor, amikor leíró nyelvtanunk első kötetében az áll, hogy az irodalmi nyelv az összes rétegnyelv közül a „legigényesebb”, valamint hogy „a nemzeti nyelvnek, a közösségtől általában legfőbb mintának, követendő eszménynek tekintett, csiszolt, országszerte legegységesebb rétege” (Tompai 1961 I. 26), akkor leíró nyelvészeink kiemelnek egy nyelvváltozatot, és azt társadalmi elterjedtsége és presztízse révén nem egyszerűen sztenderd változatként minősítik, hanem követendő mintává teszik.

De ugyanígy járnak el nyelvtörténészeink is. Benkő Loránd azon „nyelvelemeknek az összességét” nevezi normának, melyek „... – legalábbis potenciálisan – a nyelv egészében való továbbterjedésére és ezzel együttjáróan a nyelvi egység előbbrevitelére alkalmasak.” (Benkő 1960, 46; idézi Tolcsvai Nagy 1998, 8–9). Tehát egyetlen változatot emelnek normává úgy, hogy közben elérendő célként helyezik azt minden nyelvhasználó elé. Erre a paradox felfogásra mutat rá Villó Ildikó (1992, 10–12) és Tolcsvai Nagy Gábor (1998, 10; 62) a norma és az eszmény létmódjának különbségeire reflektálva. A norma a grammatikai rendszerrel, vagyis magával a saussure-i nyelvreírás *langue*-fogalmával vált azonossá – nélkülözve a nyelv és a közösség kapcsolatára való reflektálást (Tolcsvai 1998, 11).

Mind a leíró nyelvészet, mind a nyelvtörténet normaszemlélete a nyelvi hagyománnyal hozza összefüggésbe a normát. Benkő szerint „a nyelvi norma a nyelv egészében, illetőleg annak különböző belső alakulataiban, változataiban heterogén jelleggel meglévő nyelvi jelenségeknek hagyományozódott nyelvszokással, íratlan vagy írott szabályokkal rögzített következetes: egységes és állandó megoldása, amely a nyelv egészében egy bizonyos szinten átfogóbb jelleggel érvényesül” (Benkő 1960, 46; idézi Tolcsvai Nagy 1998, 8). Az egymást követő történeti korszakok nyelvszokása mint nyelvi hagyomány lesz a minta, a helyesség megítélésének mércéje. A fejlődésében megragadható teljes magyar nyelvi rendszerhez igazítják a jelenbeli nyelvallapot minden egyes nyelvi formáját. Bárczi Géza normaszemlélete és ezen alapuló nyelvművelés-elmélete is ezt támasztja alá: a helyességének eldöntésében a hagyomány a döntő, „és nem a nyelvszokás, ez utóbbi lehet múló divat is” (Bárczi 1952, 16).

Bárczi nyelvművelés-elmélete (Bárczi 1974) és az erre épülő gyakorlat meghatározó jelentőségű volt a rendszerváltásig, és még napjainkban is érezteti hatását a laikusok körében. Az egymás megértésének, azaz az érthetőségnek a hangsúlyozása és az igényes nyelvhasználat (jólformáltság, szabatoság, grammatikai helyesség és pontosság) kritériuma között összefüggést feltételez. Eszerint minél igényesebben és esztétikusabban, a közös és egységes irodalmi nyelv rendszeréhez alkalmazkodóan fejezi ki magát a nyelvhasználó, annál jobban érvényesül egymás megértése a kommunikációs gyakorlatban.

6.1.1. Az emberközpontú nyelvművelés normafogalma

A Simonyi- és Gombocz-féle hagyományból nőtt ki az a nyelvművelői normafelfogás, amely a Bárczi-féle normaszemlélettől előzően a nyelvszokást tekintette a norma alapjának – alkalmazkodva kora nyelvtudományának fent vázolt nézetéhez. Lőrincze Lajos a nyelvhelyességet és a normát azonosítja egymással: „...a nyelvi helyességnak, a normának minden másnál fontosabb meghatározója a szokás, az úzus” (Lőrincze 1973, 266). Csak a nyelvileg helyes, a nyelvi rendszer szabályait tükrözőtől nyelvi formák lehetnek normatívák. Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy Lőrincze a nyelvszokást tartja a norma alapjának, hiszen – ahogy ő maga fogalmaz – az úzus „fölötte áll a nyelvi rendszernek, a célszerűségnek...” (Lőrincze 1973, 267). Ha viszont csak a műveltek nyelvszokása, a köznyelvet használóké lesz a norma alapja, akkor látszólag kiküszöbölte ezt az ellentmondást úgy, hogy közben nyelvművelő szemléletét korának nyelvreíró és nyelvtörténeti normaszemléletéhez, valamint a nyelvművelésnek a Bárczi által is képviselt fő irányvonalához igazította (ld. részletesebben: Sándor 2001).

A korabeli nyelvművelés norma-meghatározásának legteljesebb és legárnyaltabb normadefiníciója az ő tollából származik, amelyet az 1980-ban megjelent nagyhatású nyelvművelő kiadvány, a *Nyelvművelő kézikönyv* tartalmaz: „Nyelvi normának az írott és a beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük. A nyelvi normát, az egész társadalom számára érvényes nyelvhasználati szabályokat a társadalmi megegyezés, a mindenkor nyelvszokás alakítja, alakította ki. Nem mindenkinek, nem is a többségnek a nyelvszokása, nyelvi ízlése, példája, hanem a nemzeti nyelv legfejlettebb formáját, a művelt köz- és az irodalmi nyelvet használók, a nyelvileg iskolázot-

tak, műveltebbek szokása, nyelvhasználata vált – a történelmi fejlődés során – követendő példává” (Lőrincze Lajos; Nyelvművelő kézikönyv II. 1980, 334).

Lőrinczénél a norma használati szabályrendszerként való felfogása, valamint a „mindenkori nyelv szokás” említése arra utalhat, hogy a nyelvi szabályrendszer mellett egyéb szabályok létét és a norma meghatározásában fontos szerepüket is elismerik a korabeli nyelvművelők, sőt a norma változásának tényét is. Lőrincze szerint „a nyelvnek nemcsak nyelvtana, hanem stilisztikája is van” (Lőrincze 1980; idézi Sándor 2001). Ezzel elismeri a nyelvhasználat helyzeti-stilisztikai jellegét. A nyelv szokás behatárolása és annak egyetlen társadalmi réteghez rendelése – ez az, amit Lanstyák elitista ideológiának nevez (Lanstyák 2011) – azonban arra utal, hogy a norma maga az egyetlen nyelvi variáns, a köz-, illetve irodalmi nyelv annak kodifikált nyelvi szabályrendszerével, ugyanakkor a használatához köthető egyéb (kommunikációs) szabályaival együtt anélkül, hogy a szubsztenderdről bármilyen csekély tudomást venne.

A kommunikációs szabályok bevonása a nyelvművelés elméletébe azt eredményezte, hogy Lőrincze programja nem(csak) a nyelvre, a grammatikai rendszerhez képest „hibás” nyelvi formák üldözésére irányult a nyelvhasználó megbélyegzésével, hanem magára a nyelvhasználóra is egyfajta pozitív attitűddel – mint „emberközpontú nyelvművelés” (Lőrincze 1980, 13). A nyelvhasználói szempont hangsúlyozása mégsem jelentette a kommunikációs és az interakciós szempontok teljes figyelembevételét a nyelvhelyesség megállapításában. A kommunikáció tényezői közül a beszélő nyelvi eredete és az aktív nyelvhasználathoz szükséges nyelvi ismerete, azaz kommunikatív kompetenciája nem kap szerepet. Ez a szemlélet csak úgy illeszkedhetett bele a társadalmi és nyelvi egységet megvalósítani kívánó rendszerbe, ha a nyelvközösség rétegződését, a nyelvhasználó nyelvi és szociális háttérét figyelmen kívül hagyva a beszélő nyelvi kommunikációjának egyetlen céljaként a minél teljesebb megértést valósítja meg.

6.2. A rendszerváltástól napjainkig: preskriptív és deskriptív normaszemléletek

A norma szociolingvisztikai jellegű felfogása a rendszerváltás utáni időszakban újra megjelent a nyelvészeti köztudatban. A politikai rendszer változása, a társadalmi és nyelvi egység megbomlása a nyelvi norma fogalmának átgondolását is megkövetelte. Egészen pontosan fogalmazva ekkor vált nyilvánvalóvá az a korábban is meglévő tény, amelyet Simonyi érzékelt először a magyar nyelvtudományban, hogy ti. a magyar nyelvközösség nem homogén jellegű, ahogy a hozzá kapcsolódó nyelvi gyakorlat is heterogenitást mutat. Ezzel összefüggésben az is nyilvánvalóvá vált, hogy a sztenderd használati körében és jellegében is változások álltak be. Folyamatosan fogad be elemeket más nyelvváltozatokból, és kiszorulni látszik bizonyos regiszterekből. Ennek egyik oka, hogy a nyelvhasználók szabadon kerülhetnek kapcsolatba a nem-sztenderd nyelvváltozatokkal, és szabadon fejezhetik ki önazonosságukat nyelvhasználatukon keresztül (ld. részletesebben Tolcsvai Nagy 2004, 119–43). Ezzel jár együtt, hogy a központi, mesterségesen kialakított és fenntartani kívánt norma befolyása csökken. Az irodalmi nyelv és köznyelv normájának szándékos vagy nem tudatos be nem tartása már kevésbé jár morális büntetéssel. A nyelvhasználó így szabadabban dönthet arról, hogy melyik nyelvváltozat normájához kíván alkalmazkodni.

Ezekre a természetesnek mondható, a nyelvközösségből kiinduló nyelvi változásokra mindenképpen reagálni kellett és kell a nyelvtudománynak. Ezt figyelmen kívül hagyva nem lehet a nyelvet vizsgálni, hiszen – ahogy a norma mibenléte kapcsán utaltam rá – nyelv és társadalom elválaszthatatlan egységet alkotnak. A szocialista ideológia monolit társadalom felfogásával párhuzamos az egy és egységes norma (köznyelv, irodalmi nyelv) szemlélete. Ennek megszűnése pedig természetesen hozta magával a norma körüli viták kirobbanását, a heterogén nyelvközösség heterogén nyelvhasználatának tudomásulvételét. Jelenleg legtöbb nyelvészünk a normapluralitás, illetve a norma rétegzettsége mellett foglal állást, azonban a sztenderd nyelvi normájának megítélésében véleménykülönbségek mutatkoznak.

Grétsy László „nemzetközpointú nyelvművelése” (Grétsy 1993) vagy Heltainé Nagy Erzsébet kommunikációs szemléletű nyelvművelése az érthetőségnek mint egyetlen kommunikációs szempontnak az előtérbe helyezésével egy nemzeti hagyományon alapuló, preskriptív jellegű normaszemléletet közvetít. Heltainé a nyelvi heterogenitás és a normapluralizmus elismerésével a nyelvművelésnek új feladatot szán: a normák közti eligazodás segítségét (Heltainé 1993, 422).

Balázs Géza is elfogadja a nyelvi rétegződés alapján több norma létét; elismeri, hogy minden nyelvközösség több normával is rendelkezik, amelyek közül azonban kiemelkedő helyet foglal el a köznyelvi norma. A terminológiai problémák ellenére úgy véli, hogy minden nyelvközösség rendelkezik egy általa szociokulturálisan kialakított képpel – teszem hozzá: eszménnyel – az igényes nyelvhasználatról, melyet illendőnek, műveltnek tartanak a nyelvhasználók (Balázs 2000, 5–24). Ezt a művelt vagy igényes nyelvváltozatot ő „szabvány”-nak nevezi, és hisz a nyelvi eszmény meglétében (Balázs 2001, 14). Nyelvstratégiája (Balázs 2001) egy gondosan felépített nyelvművelés-elmélet, amelyet 1995-ben a *Nyelvi tervezés – nyelvi politika* címmel megrendezett tudományos tanácskozáson mutatott be először.

Bañcerowski Janus a sztenderdet mint privilegizált nyelvi normát rétegz, hogy gyengítse ezzel a központi, legigényesebbnek vélt nyelvváltozat normájának minden nyelvhasználótól elvárt alkalmazkodási köteleességét (Bañcerowski 1998).

Huszár Ágnes és Tolcsvai Nagy Gábor már a nyolcvanas években rámutatnak arra, hogy a nyelvi rétegződés alapján minden egyes nyelvváltozatnak van belső normája, valamint a központi norma eszményítése helyett egy differenciáltabb nyelvművelői szemlélet kialakítására hívják fel a figyelmet. Huszár Ágnes így fogalmaz: „Egy emberközpointú nyelvművelés célja nem lehet az a helyzet, amelyben »egy törpe minoritás rákényszeríti nyelv szokását a többségre« (Gombocz 1931, 11)” (Huszár 1986, 67). A nyelvész azonban tovább megy: az akkori nyelvművelés preskriptív szemlélete helyett egy olyan deskriptív attitűdöt hirdet, amelynek középpontjában a nyelvi normáról való gondolkodás áll (Huszár 1986, 67). Ez tulajdonképpen a harmincas évek prágai nyelvész körének nyelvművelő elmélete és gyakorlata, amely a nyelvi norma tudományává tette az akkori cseh nyelvművelést.

Tolcsvai Nagy Gábor számos normával és a sztenderddel kapcsolatos tanulmány szerzője, valamint a szociokulturális norma fogalom megalkotója. Eszerint a norma nyelvi, közösségi és viselkedési szabályok együttese, amelyek egy adott szituációban megszabják a nyelvhasználónak a nyelvváltozatok közötti választási lehetőségét (Tolcsvai Nagy 1998, Tolcsvai–Kugler 2000, 173). A szabályok nemcsak nyelvek, a nyelvhasználó pedig a maga kommunikatív kompetenciájával, meglévő tudásával lép az adott interakcióba, és választási lehetőséggel rendelkezik: „A norma ebben a felfogásban az interakcióban megmutakozó, a beszélő és a hallgató között jelentkező koordinációs problémák megoldását szolgálja” (Tolcsvai Nagy 1998, 32).

Magam fontosnak tartom kiemelni, hogy egy norma szabályrendszerét egy adott beszélő-közösség folyamatosan vonja el természetes módon saját nyelvhasználatából, így kijelölve a normativitás határait. Egyetértek Tolcsvai Nagy Gáborral, aki rámutat arra, hogy a normák a gyakorlat megváltozásával maguk is változnak (Tolcsvai Nagy 1996). Amennyiben a norma alapja az úzus, az a nyelvhasználat, amely adott helyen, adott időben és adott partnerek között történik, akkor a normát a nyelvhasználók a használat idején tudatosan vagy szándék nélkül, de maguk is módosítják. Huszár is olyan kontinuumként fogja fel a normát, amely folyamatos dinamizmusban van (Huszár Ágnes szóbeli közlése).

A norma így nem(csak) szabályoknak a rendszereként értelmezhető, hanem nyelvi elemek összességeként is, amelyek ezekhez a szabályokhoz igazodnak, és/vagy elterjedtek az adott beszélő-közösségben. Nem minden nyelvi forma lehet grammatikailag helyes, de bármely nyelvi elem lehet normatív egy adott beszélő-közösségben, ha a normát olyan kontinuumként fogjuk fel, amely pillanatról pillanatra változik. Az egyik pillanatban egy adott szituációban a norma periferiáján lévő nyelvi forma a másik időpillanat egy másik szituációjában (más part-

nerek között) pedig előbbre kerül, illetve fordítva. Az úzus alapú norma a minden időpillanatban változó, egy adott beszélőközösség minden szituációjában új állapotot mutató jelenség, amelynek az állandó dinamizmus a sajátja.

7. Normaszemlélet a 21. századi magyar nyelv tanításában

A magyar mint anya-, második és idegen nyelv tanításának elméletében és gyakorlatában is tükröződnie kell annak a fentiekben vázolt változásnak, amely a szocialista társadalmat jellemző egységes, központi nyelvi norma szemléletéből egy magyar nyelvtudományban, illetve nyelvművelés-elméletben és -gyakorlatban gyökerező deskriptív, szociokulturális alapú, pragmatikai szemléletű normafelfogássá alakul. Az anyanyelvi és második nyelvi oktatás során természetesnek kell tartanunk azt a szemléletet, hogy a köznyelv mint normatív változat bemutatása és használatának minél hatékonyabb megtanítása mellett a normák sokszínűségének, a szubsztenderd normáinak bemutatására, használatuk gyakoroltatására is sort kell(ene) keríteni. A magyar mint idegen nyelv oktatásában a köznyelv és az irodalmi nyelv mint kultúraközvetítők és az egész magyar nyelvterületen kommunikációs médiumként szolgáló változatok tanítása mellett a szubsztenderd, illetve a dialektus normák felismerésének, megfelelő helyen való kezelésének is feladattá kell(ene) válnia – különösen egy magasabb nyelvi szinten.

Úgy vélem, hogy napjaink anyanyelvi nevelési gyakorlatában, a használatban lévő taneszközök által közvetített normaszemlélet esetében érezhető leginkább egy szakadék a nyelvtudomány és a tankönyvek által közvetített normaszemlélet között, amely egyben a hétköznapi nyelvi praxis és a tankönyvi nézetek között is megtapasztható. Napjaink nyelvtudományi gondolkodásmódjában már egy ideje benne foglaltatik ugyanis a norma szociokulturális-pragmatikai alkata, valamint a nyelvközösség rétegzettségének, több norma elismerésének nézete. Ez pedig egyben a nyelvi valóság heterogenitásának tükré is. Így ha a kilencvenes évek folyamán még elfogadható is az a tankönyvi nézet, amely (új tanterv hiányában) jórészt a tankönyvi hagyományt folytatva a normát a sztenderd szabályrendszereként felfogva eszményként és a valós nyelvhasználatban egyetlen, minden szituációban követendő „igényes” mintaként fogja fel erős preskriptív szemlélettel, a 2000-es években már semmiképpen nem tekinthető annak az anyanyelvi nevelésben.

Vannak tankönyvírók, akik a nyelvtudomány új eredményeire reagálva változásokat vezetnek be már a 2000-es évek első évtizedében is (1) a szubsztenderdet a nyelvhasználat felől értelmezve (Kugler–Tolcsvai 1998, 154; Balázs–Benkes 2004, 93), (2) a normapluralitás nézetét elismerve az elméleti ismeretanyag szintjén (Hajas 1996, 57; 12. évf.: 2004, 93; Jobbágyiné–Széplaki–Törzsök 2002, 13). Bánréti Zoltán alternatív tananyaga és Kugler–Lengyel–Tolcsvai Nagy munkacsoportjának tankönyvei az ezredfordulón pedig a nyelvtanítás elméleti keretét megváltoztatva járultak hozzá egy olyan normaértelmezés tananyagbeli jelenlétéhez, amely a normát a nyelvközösség felől értelmezett kommunikációs szabályrendszerként tárja a tanulók elé. Ennek révén a tanuló a heterogénnek és egyénhez, (részben pedig) közösséghez kötődően flexibilisnek bemutatott nyelvhasználatba nevelődik. A 2000-es évek második évtizedének elején tankönyveink nagy részének tantervekhez igazított, átdolgozott változatai a nyelvhasználati-kommunikációs tényezők oktatását előíró alap- és kerettantervek alapján a helyzeti-stiláris nyelvhasználat jegyében tanítanak, és elismerik, hogy minden nyelvváltozatnak megvan a maga funkciója, nyelvhasználati színtere. A rögzített, írott normák mellett a beszélt normákkal, a beszélők normatudatával is számolnak egyes tankönyvek, amikor elfogadják, hogy minden egyes nyelvváltozatot lehet szabályosan beszélni (Hajas 2012, 80). Ugyanakkor a tankönyvek többségére igaz, hogy a társadalom és annak sokszínűsége felől közelítenek az egyéni nyelvhasználat differenciált jellege felé: nem informálják a tanulót arról, hogy a beszélőközösségek tagjának tekintett nyelvhasználó nemcsak azért követi az adott közösségek normáját, hogy sikeresen kommunikáljon, hanem azért, mert önmagát, a csoport-

hoz való tartozását, identitását (is) szeretné ezáltal kifejezni. Nemcsak normakövető, hanem a közösség tagjaként mindenkor normaalkotó is.

Napjainkban a kísérleti középiskolai magyar nyelvi tankönyvcsalád (9–10. évfolyamos részének) megjelenését kísérő kritikák (Molnár 2013, Nagy 2014) egy része annak nyelv- és normaszemléletére irányul mint az anyanyelv-pedagógia egyik sarkalatos kérdésére. Egy új, a magyar nyelvi valóságot jobban és következetesebb módon tükröző, a magyar nyelvtudomány új gondolkodásmódjaihoz jobban igazodó, a nyelvközösségekben létező normák bemutatását deskriptív módon megvalósító, ellentmondásoktól mentes, egységes normaszemlélet és tananyag-elrendezési koncepció kialakítását sürgetem elsősorban az anyanyelv tanításában, de ugyanúgy a magyar mint második és idegen nyelvként való tanításában is. Különösen egy olyan taneszköz-csomag megjelentetése által vélem ezt kialakíthatónak, amely élő nyelvi szövegeket tartalmazó, a nyelvi praxis heterogenitását leginkább tükröző CD-t is magában foglal. Tudományos-szakmai összefogás megteremtését, szakmai viták megrendezését, majd a fejezet elején felvázolt szemlélet alapján, a kárpátjai anyanyelvi oktatásban alkalmazott tantárgy-pedagógiához (Beregszászi 2012) hasonló szemléletű, a nyelvi heterogenitást és flexibilitást funkcionális keretben közvetítő tantárgy-pedagógia kidolgozását javaslom.

8. Összegzés

A magyar nyelvtudományban a nyelvi norma első tudományos leírása deskriptív jellegű volt, és a pozitivista nyelvművelés preskriptív paradigmájában született. Brassai és Simonyi normaszemléletéből világossá vált, hogy a nyelvi normáról való gondolkodás központi kategóriái a **szociális, pragmatikai és kommunikációs tényezők**.

A két világháború közti időszakban ez a deskriptív jellegű, pragmatikai és szociokulturális szempontokat magában foglaló normafelfogás a nyelvészet tudományos körein belül maradt (Gombocz normaértelmezése), míg a társadalmi nyelvművelés paradigmájában a nyelvművelők visszatértek a szarvasi és volfi szemlélet előíró jellegű, nyelvrendszer-alapú normatípusához, amely a társadalom erkölcsi nevelésével együttesen öltött testet a **morál**, az **esztétikum** és a **műveltség** kategóriáit kapcsolva a norma fogalmához. A nyelvi rendszer szabályaihoz való legteljesebb mértékű alkalmazkodás megkövetelése az anyanyelv és a hozzá szorosan kapcsolódó nemzet védelmének kifejezőjévé vált. A szocialista nyelvművelésben is benne rejtett az anyanyelv védelmének gondolata, azonban ennél hangsúlyosabb elemként szerepelt a nyelvi helyesség alapját jelentő igényes nyelvhasználati mód, amelyet a művelt ember sajátjaként propagáltak, és amely összefonódott az irodalmi nyelv, illetve az „igényes köznyelv” mint társadalmi egységet fenntartó tényező egyetlen, kizárólagos, központi normaként való felfogásával. A normával való foglalkozás visszatért a tudományos körökhöz.

A rendszerváltás után az egységes, központi norma elismerésének nézete gyengülni látszik. A nyelvészeti köztudatban újra helyet kapott a norma szociolingvisztikai-pragmatikai jellegű felfogása. Az egymástól eltérő, más-más nyelvművelői szemléletet valló felfogások meg-egyeznek abban, hogy általában elismerik a norma rétegzettségét és a normapluralitást. Azt a nézetet, hogy a különböző nyelvváltozatot beszélő közösségek a magyar nyelvközösségekben belül saját, általuk kialakított normához mérten használják a nyelvet. Tehát a kodifikált norma mellett elismerik a nem írott jellegű, a beszélők normatudatán alapuló nyelvhasználati szabályok irányító jellegét. Kevesen jutnak el azonban odáig, hogy lemondjanak a köznyelvi variáns normájának központi mintajellegéről, és a normakövetésben a nyelvhasználó (szuverén) választási jogát ismerjék el. Még kevésbé kap hangsúlyos szerepet, hogy egy nyelv(változat) normáját az adott beszélőközösség nemcsak életre hívta saját sikeres kommunikációja érdekében, hanem azt minden időpillanatban a közösség minden tagja interakciójában alakítja is. Nem egy hagyományként értelmezett nyelvszokás és nemcsak a kommunikáció sikerének célja, hanem az élő nyelvhasználat (kommunikációs célzat és identitásjelzés) áll a nyelvi normák mögött, amelyeket az állandó dinamizmus jellemez. Ezt a dinamizmusában értelme-

zett normafelfogást, a normák sokszínűségének létét mint az élő magyar nyelv jellemzőjét kell bemutatni a magyar nyelv különféle célú oktatási gyakorlatában.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 2006. *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2000. A média nyelvi normája. *Magyar Nyelvőr* 124: 5–24.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. MTA, Budapest.
- Bañcerowski Janus 1998. Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról. *Magyar Nyelvőr* 122: 129–33.
- Bárczi Géza 1952. A nyelvművelés elvi kérdéseiről. *Magyar Nyelv* 1952/ 1–4. sz. 10–19.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. *Nyelvtudományi Értekezések* 113. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brassai Sámuel 1895. Qui bene distinguit, bene docet. *Fővárosi Lapok*. 1895. március 18. 1.
- Bodrogi Ferenc Máté 2005. „Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni”. Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? *Magyar Nyelvjárások* 2005. 69–94.
- Czifra Mariann 2013. *Kazinczy Ferenc és az ortológusok. Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Grétsy László 1993. Nemzetközpointú nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr* 117: 1–4.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993. A megértés változatai (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben). *Magyar Nyelvőr* 117: 420–22.
- Huszár Ágnes 1986. Nyelvművelés és norma. In: Fülei-Szántó Endre: *Norma – átlag – eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság, 59–67.
- Huszár Ágnes 2007. A gazdag Európa bohócköntöse. Meillet és Kosztolányi Európa többnyelvűségéről. *Édes Anyanyelvünk*. 2007/2: 4–6.
- Huszár Ágnes 2011. Egy tiszta nő. A nyelvszennyezésről komolyan. In: Huszár Ágnes: *A nő terei*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 156–162.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2009. Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye. *Magyar Nyelv* 105: 257–62. http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Kazinczy_KissJ.pdf (letöltve: 2014.12.08.)
- Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó, Budapest. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1324> (letöltve: 2014. 12. 08.)
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Budapest, Korona Kiadó.
- Lanstyák István 2008. Nyelvművelés és nyelvalkítás (a létező magyar nyelvművelés néhány jellegadó sajátosságáról). In: Fazekas József (szerk.): *Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára*. Lilium Aurum, Duna-szerdahely. 46–68. <http://web.unideb.hu/~tkis/> (letöltve: 2014.12.08.)
- Lanstyák István 2009. Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés. *Jazyková, kulturá, jazykové plánovanie, jazykový manažment*. Stimul, Pozsony – Bratislava. http://ht.nyud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Nyelvalakitas.pdf (letöltve: 2014.12.08.)
- Lanstyák István 2011. Az elitizmus mint nyelvhelyességi ideológia. Kozmács István – Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra, Arany A. László Társulás – Konsztantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. 145–155. http://web.unideb.hu/~tkis/li_elitizmus.pdf (letöltve: 2014. 12. 08.)
- Lanstyák István 2014. Nyelvalkítás és nyelvi ideológiák. Comenius Egyetem, Pozsony. http://web.unideb.hu/~tkis/lanstyak_istvan-nyelvalak_es_nyelvi_ideol_2014.pdf (letöltve: 2014.12.08.)
- Lőrincze 1973. Nyelvszokás és nyelvi norma. *Magyar Nyelv* 1973/3: 266–275.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpointú nyelvművelés*. Magvető, Budapest.
- Lőrincze Lajos – Fábián Pál 1999. *Nyelvművelés*. Universitas, Budapest.
- Minya Károly 2005. *Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvművelés története, elvei, vitái 1989-től napjainkig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Molnár Cecília Sarolta. 2014. Egy nyelvváltozat mind fölött? *Tani-Tani Online* http://www.tani-tani.info/egy_nyelvvaltozat (letöltve: 2014.12.08.)
- Nagy Zoltán 2014. Az új kísérleti nyelvtan-tankönyvekről. http://www.tani-tani.info/a_kiserleti_nyelvtankonyvekről (letöltve: 2014.12.08.)
- Ruzsiczky Éva 1957. Kazinczy és a „nyelvszokás”. *Magyar Nyelvőr* 81/1: 1–7.

- Sándor Klára 1999. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció*. Szeged. 134–71.
- Sándor Klára 2001. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára (szerk.) 2001. *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYF Kiadó, Szeged. 153–213. <http://web.unideb.hu/~tkis/ideolog2.htm> (letöltve: 2014. 12. 08.)
- Saussure, Ferdinand de 1916/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Ford.: B. Lőrinczi Éva). Gondolat Kiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1889. Magyar nyelv 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1896a. Beköszöntő. *Magyar Nyelvőr* 25: 1–5.
- Simonyi Zsigmond 1896b. A nyelvhelyesség kérdése. *Magyar Nyelvőr* 25: 35–41.
- Szépe György 2005. Brassai Sámuel – többek között – mint alkalmazott nyelvész. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 256. 71–77.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A nyelvi norma. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 411–421.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron László Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai. *Magyar Nyelv* 2009/3: 263–270. http://www.c3.hu/~magyarnyelv/09-3/tolcsvai_093.pdf (letöltve: 2014. 12. 08.)
- Tompai József (szerk.) 1961. *A magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* 1. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Villó Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 1992. 7–22.
- Wacha Balázs 2005. Brassai előtt, Brassai után. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 256. 85–106.

HIVATKOZOTT TANKÖNYVEK

- Balázs Géza – Benkes Zsuzsa 2004. Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 12. évfolyama számára. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajas Zsuzsa 1996. Magyar nyelv IV. Pedellus. Debrecen.
- Hajas Zsuzsa 2004. Magyar nyelv 12. Pedellus. Debrecen.
- Hajas Zsuzsa 2012. Magyar nyelv 12. Pedellus. Debrecen. (bővített kiadás)
- Jobbágyiné András Katalin – Széplaki György – Törzsök Édua 2002. Magyar nyelv 10. Nodus Kiadó, Veszprém.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 1998. Magyar nyelv. Tankönyv 14–15 éveseknek. Korona Kiadó, Budapest.

Molnár, Mária

Linguistic Norm In Hungarian Linguistics

After the change of the Hungarian regime, studying the linguistic norm has become an essential part of Hungarian linguistics. Political changes and the split of the social unity made linguists and purists think over the norm. As the direct political influence on language use ceased, speakers (not always consciously) started to use language according to its natural functions: as the tool of communication as well as to express their identity.

This study, reacting to the problems of the linguistic norm, offers a historical view of the norm to contribute to its definitions in the present when the clear view on norm is especially important in the teaching of Hungarian as a mother tongue as well as a second and foreign language.

Szűcs Tibor

A deklamáció jelentősége a költői és zenei szövegek kiejtésfejlesztő feldolgozásában

Kiindulásul a nyelv, a költészet és a (vokális) zene néhány tanulságos összefüggését vázoltam, majd az „irodalmi-zenei anyanyelv” kapcsolatrendszerét mozgósítva bemutatom mindennek a magyar mint idegen nyelv oktatásában történő felhasználásának lehetőségét, amelynek jegyében eredményesen közvetíthető a nyelv prozódiaja.

1. A deklamáció problémája a zenei szövegben

A magyar zenéről ehelyütt kizárólag **nyelvi és irodalmi** vonatkozásban lesz szó, mégpedig a prozódia és a deklamáció szempontjából: zene és beszéd, illetve irodalmi és zenei tényezők kapcsolatában. Az előbbi általános összefüggést illetően Szomjas-Schiffert (1976, I. 62–65) is kiemeli a **vokális zene és a beszédprozódia** közös gyökereit, s az egység hasadásából funkcionális elkülönüléssel, a mennyiségi arányok minőségi szerkezeti eltolódásával kibontakozó kétirányú fejlődést. Ennek megfelelően az énekelt beszéd érzelemkifejező „dallam-elveinek” és értelemtagoló „beszéd-elveinek” szétválásával kölcsönös viszonyítási alap keletkezett: az ének felnagyított, szárnyaló beszéddallam, a beszéd pedig kicsinyített, „hangszínekre zsugorodott ének.” Az idézett hely úgy jellemzi akusztikai különbségüket, hogy „a beszéd relatíve szabad hangmagasság mellett kötött hangszíneket (vokálisokat) használ (...), az éneklés pedig kötött hangmagasság (sorozatban: dallam) mellett relatíve szabad hangszíneket.” (Így például nyelvi szempontból az *a—e /apa—epe/* hangzáskülönbsége, zeneileg viszont az alsó *a* és felső *a* hangkülönbsége játszik fontos szerepet.) Másfelől viszont látnunk kell, hogy maga a – részben motivált, részben nyelvsajátos természetű – prozódia eleve az érzelmi alapú metakommunikációval áll eredendő kapcsolatban (vö. Varga 1993: 18–25), s belülről jövő energiáit a kifejező mozgások keltette intenzív képzettársítások mint valamiféle „kicsinyített” mimika vagy gesztusnyelv analóg jelei hitelesítik (Fónagy 1995: 62–69; vö. Fónagy–Magdics 1963). (Általában a zenének mélyen a természetben gyökerező ritmikus törvényszerűségeihez l. Szőke 1982; Maróthy–Batári 1986; Balázs 2007.)

Beszéd és ének ilyen viszonyítású kapcsolatából nyelvenként sajátos meghatározottság is adódik: a dallamnyelvi lejtésviszonyok a beszédnyelvekhez alkalmazkodnak, a **zenei deklamáció** igazodik a prozodiához, s ebben nem is csak a szűkebb értelemben vett hanglejtés vesz részt, hanem a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok megoszlása, a rövid és hosszú hangok szembenállása és a ritmus is (vö. Dürr 1994: 18–22; Kerényi 1998: 175–190). A zenei szöveg és a zene követelményeinek egyeztetéséből születő harmóniát az ideális vokális zenében tehát az jellemzi, hogy a zenei jegyek lehetővé teszik a jól tagolt, helyesen hangsúlyozott, érthető szövegejtést a zenei és a szövegbeli hangsúlyok egybeesésében. A két eszköz-tár között szükségszerűen jelentkező kompromisszum kétféle irányban tolódhat el: vagy **rubato** jelleggel a zene alkalmazkodik a szöveghez, vagy pedig **giusto** módjára a szöveg igazodik a zenéhez (vö. Szomjas-Schiffert 1976, II. 14). Ez különösen jól megfigyelhető a zárt számokból építkező operai hagyomány recitativo és ária jellegű kettősségének váltogatásában (Molnár 1954; vö. Magdics 1963; Kerényi 1998: 314–315).

A kapcsolatrendszer jelentőségéről szólva Kodály (1939: 404–407) kiemeli: „A beszéd zenei oldala csakolyan jellemző tulajdonsága minden népnek, mint a zenéje. A nyelv is énekel, a zene pedig beszél. Világosan érezzük a nyelv és a zene dikciójának még eléggé fel nem derített, talán fel sem deríthető összefüggését. Kérdés, megnyílnak-e a magyar dallam és ritmus

végző finomságai olyan zenész előtt, akiben nem él a nyelv ritmusa és dallama gyermekkorától? (...) Viszont magyar író, kivált versíró sem juthat el mestersége csúcsáig zeneismeretek nélkül.”

A magyar nyelv és a magyar zene viszonyának jellemzésében mindez keretül szolgál az összehasonlító zenefolklorisztikai, etnomuzikológiai igényű kutatások hungarológiai érdekű megközelítése számára. Népköltészetünk, népzeneünk gyökereit és fejlődési vonulatait vizsgálva a finnugor zene körül zajló szakmai vitában például kirajzolódott a magyar (általában a finnugor nyelvek) beszéddallamára jellemző keleti típusú ereszkedő rendszer és a magyar (valamint cseremisiz) népzeneire jellemző, turk jellegű lá-pentaton állomány ereszkedő kvint-váltó szerkezete között tapasztalható összeegyeztethetőség (Szomjas-Schiffert 1976, I. 72, II. 7–22; vö. Vikár 1993). Két sorosokból – ismétléssel és transzpozícióval – négy sorosakká bővült (A–A⁵ – B–A sorszerkezetű) ősi (régi stílusú) népdalaink magyaros lejtése mint a népköltészet szóbeliségében kicsiszolódott naiv deklamáció (vö. Dürr 1994: 29) a fenti összefüggésről tanúskodik.

A népdalokon kívül – ezt a mintát tudatosan is követve – zeneirodalmunkban a legfokozottabban egységes következetességgel Bartók Béla és Kodály Zoltán vokális művei szolgálnak példás megoldásokkal a zenei szöveghez nyelvünk természetének megfelelően simuló ritmus- és dallamvilág művészi megalkotására (vö. László 1985: 130–134; Nyéki 1994: 39–43). Így kórusirodalmunk remekművei közül is kiemelkedik például Kodály Zoltánnak *Lengyel László* című felelgetős gyermekkora, amely nyelvünkön belül kifejezően modulált érzelmi nyomatékaival érzékelteti a szembeállított német és magyar szólam nyelvi hovatarozását (a staccato és legato ellentételezésével). Kodály *Esti dal* című kórusműve („*Erdő mellett estvéledtem...*”) és Bartók *Bolyongás* című zenekíséretes egyenemű kara („*Vad erdőben járok...*”) sem csupán hangulatában mutat közösséget, hanem abban is, hogy mindkettő olyan mesterien avatja zenei költészetté a magyar beszédet, hogy zeneileg rögzített ívelésük megszólaltatásában még külföldi kórusok sem szokták idegenné torzítani a szöveg prozódiját (az ilyenkor esetlegesen előforduló artikulációs akcentusoktól eltekintve). A hosszabb lélegzetű művek között is számos szép példáját idézhetjük a szöveg zeneileg művészi kezelésének. Ebbe a körbe tartozik Kodály oratóriuma, a *Psalmus Hungaricus* (az 55. genfi zsoltár alapján, Kecskeméti Vég Mihály szövegére, az énekvers soronként 3+2 + 3+2 ütemtagolású ritmusát megzenésítve), valamint Bartók operája, *A kékszakállú herceg vára* (Balázs Béla misztériumdrámájának szövegére, az ősi balladai versforma melodikus lüktetésével).

2. A nyelv és a költészet zeneisége: Nyelv és zene. Költészet és zene.

Ezen a ponton föltétlenül újra be kell vonnunk az irodalom illetékességét is. Egyfelől ugyanis a vers az ének sajátos formájaként a hangzó nyelv eszköztárából kibontakozó zene, másfelől a zene és a költészet kapcsolatában **a vers zeneisége** nyilvánvalóan nem közvetlenül a mindennapi beszédből vezethető le, hanem az énekelt vers ritmusából és dallamából (vö. pl. Szöllősy-Sebestyén 1985, 130). A népdalok mintái és a megzenésített versek magas színvonalú példái az alkotók szerint is ezt tanúsítják, s az e feladatban vállalt művészi kihívás éppen a zenei igazodás nehézségeinek megoldásában rejlik (Farkas 1993). A tiszteletben tartandó irodalmi szöveg zenei rétege ugyanis a kettős kötődésű deklamáció igényével szembesít: az irodalom szintjén – mint láttuk – a vers metrum-sajátosságai simulnak a nyelv természetes beszéd-sajátosságaihoz, a zene szintjére lépve pedig az érintett irodalmi mű megzenésítésének kell idomulnia az immár **kétszeresen** is adott dallam- és ritmusviszonyokhoz (vö. László 1985, 164). Ha pedig a megfelelő műfordítást is bevonjuk e körbe, a deklamáció nemcsak ismét többszintű viszonyítási alappá, hanem tanulságos kontrasztív jelenséggé is válik, hiszen az adekvát művészi fordítástól minimálisan az eredeti műre emlékeztető, maximálisan a cél-nyelvi lehetőségekhez igazodó prozódia várható el.

Audio-mediális szövegek, különösen az operalibrettók átültetése tehát érthető módon halmozottan is egészen sajátos feladat elé állítja a fordítót (Klaudy 1994, 49; vö. Leisi 1986). Az ilyenkor sajnos eléggé gyakran elhanyagolt műgond problémái valójában már azzal kezdődnek, hogy maga az eredeti operaszövegkönyv rendszerint – sajátos rendeltetéséből adódóan – csak a zene kiszolgálásában lép fel művészi igénnyel, ám önmagában szépirodalmi szempontból nem. (Még olyankor sem, ha maga az alapjául szolgáló irodalmi mű történetesen a világirodalom gyöngyszeme, miként erre számos példa akad az operairodalomban.) A librettó fordítása azután természetesen tovább fokozhatja ezt az értékeltolódást, hiszen elsődleges szempontja a zenei deklamáció, ez viszont egy másik nyelven gyakran nehézkes szöveghez vezet. (Már csak ezért is helyeselhető az a szerencsére már nálunk is terjedő, sőt bevett gyakorlat, hogy eredeti nyelven adják elő az operát, ami persze új követelményeket támaszt az esetleg feliratozásban megjelenő fordítással szemben, ugyanis ennek ilyenkor inkább kommunikatív szempontból kell rugalmasnak és friss nyelvezetűnek lennie.)

A kékszakállú herceg vára

Bartók operájának (1911) példáján az eddigiekben tárgyalt deklamáció minőségi jellemzőit lehet bemutatni. Ez az egyfelvonásos mű először is mintaképe az említett kétszintes deklamáció sikerének. Már az önmagában is irodalmi értékű és (néhány sorismétlés elhagyásától eltekintve) szinte változatlan formában megzenésített szövegkönyv, Balázs Béla szimbolikus misztériumjátéka (1910) is kivételesen igényes, jellegzetesen magyar balladás prozódiaiban szólal meg. A zenei réteg alapjában **parlando-rubato** előadásmódú deklamációja, a ritmikai és a dallami prozódia tökéletesen simul ehhez, miközben a legapróbb érzelmi rezdüléseket is muzikálisan emfatikus hangsúlyokkal jeleníti meg (vö. László 1985, 100–129; Nyéki 1994: 39–49). Bár Kodály közreműködésével már annak idején, frissiben készült egy német fordítás, amelyet később továbbiak követtek, szerencsére külföldön is magyarul szokták előadni (néha hangversenyszerűen).

Bánk bán

Erkel Ferenc nemzeti operája másként tanulságos példát képvisel. Zenéje alapvetően két forrásból táplálkozik: az olasz operatípus szerkezeti építkezéséből és a magyar verbunkos, illetve az ún. népies műdal anyagából. Az Egressy Béni librettójával megtartott bemutató (1861) után az 1930-as évek végére készült el a *Bánk bán* alapvető átdolgozása. Az akkoriban még igazi előzmények nélkül alkotó Egressy „nem a legszerencsésebb kézzel nyúlt a súlyos veretű drámához, amikor az opera szövegkönyvét elkészítette. A szélesen kibontakozó történelmi freskót lényegében Bánk személyes tragédiájává formálta át, a librettó dramaturgiai és nyelvi hiányosságai pedig később teljes átdolgozást tettek szükségessé. (...) A dramaturgiai nehézségek áthidalását ezúttal is Nádasdy Kálmán oldotta meg. Az ő munkája a szinte teljes egészében újraalkotott, korszerű szöveg is” (Till 1985, 116–122).

Az eredeti szövegkönyv nyelvezte ugyanis nemcsak elavultnak, hanem éppen a deklamáció szempontjából is fogyatékosnak tartható. Kifejezetten szerencsétlen megoldásról árulkodik az opera legnépszerűbb áriája is Egressy szövegével:

»Miként vándor, ki tévedez viharzó éjjelen,
Avagy hajós a szélvészről korbácsolt tengeren...«

A felütéses 4/4-es ütemek révén a magyaros élhangsúly (a szó és a szakasz szintjén egyaránt) a második szótagokra csúszik át, s itt még értelemzavaró is az ekként bekövetkező deklamációs hiba: a *hajós* szóból torzított szövegértéssel „*ha jós*” szó szerkezet hallatszik ki (vö. Németh 1997, 143). Nádasdy ma használatos szövegével már szerencsésnek mondható a deklamáció:

»Mint száműzött, ki vándorol a sűrű éjen át,
S vad fürgetegben nem lelé vezérlő csillagát...«

Bár a *Bánk bán* számít nemzeti operánknak, világhírnévre mégis *A kékszakállú herceg vára* tett szert, s ebben – a példás deklamáción túl – persze valószínűleg a mesteri zenei dramaturgia és az egyetemes üzenet is jelentős szerepet játszik.

3. Irodalmi szövegek a nyelvtanulás szolgálatában

Az eddigiek is érzékeltethették már, hogy az irodalmi szövegek érintettségét a népköltészet alkotásain kívül a vokális műzene különféle műfajai is előhívják, és így számos esetben kölcsönösség kínálkozik az irodalmi és a zenei megközelítésmód között a hungarológiában is: például a kölcsönös népszerűsítésre a terjedelmesebb művek (operák, balettak, oratóriumok) mellett a kisebbek, a ritmikus prózaszövegek és a megzenésített, illetve énekelt versek is lehetőséget kínálnak.

Ez utóbbi műfajok már átvezetnek jelen kérdéskörünkbe, amely immár közelebbről a nyelvtanítás szemszögéből vetődik fel: az irodalom (versek, különösen gyermek- és játékversek, ritmikus próza, mondókák, közmondás, rövid prózai szöveg) és a vokális zene (népdal, énekelt vers) hasznosíthatósága a kiejtés (artikuláció és prozódia) iskolázásában, valamint a nyelvi-stilisztikai kompetencia fejlesztéséhez; a memoriterek jelentősége (idézetek mint holisztikus mintázatok).

A magyartanítás során a beszédképesség fejlesztését kezdettől fogva elhúzódó folyamatnak kell tekinteni, s benne az artikuláció mellett a prozódia is ugyanúgy gondot fordítani. Mindkettőre kiválóan alkalmasnak bizonyulnak a mintaszerűen igényes – és persze a mindenkori szinthez kellőképpen igazodva (mellesleg némi bátorsággal kissé „túlcélozva”) viszonylag egyszerűnek mondható – vers- és prózaszövegek, dalok és megzenésített versek is. Ezek ugyanis jól memorizálható és ezáltal a hangzásvilág könnyű és élvezetes beidegződését szolgáló – mondhatni, „fűlbemászó” képletű – rövid szövegek, pregnáns dallam- és ritmusvilággal, s ráadásul még külön irodalmi-zenei értékük is van az autentikus szövegek körében.

Ne gondoljuk, hogy a vers élvezetére csak a haladó nyelvtudás szintjére eljutottak képesek! Még kezdők számára is kifejezetten ajánlhatjuk a nyelv hangzásvilágának megismerésére különösen alkalmas ritmikus szövegeket, gyermekverseket, népdalokat stb. (vö. Fülei-Szántó 1977; Hunyadi 1977). A hangzó vers esetében a rövid művészi szövegekkel való ismerkedést célszerű folyamatossá tenni és a rendszeres fonetikai gyakorlásba beépíteni. Immár saját (már lektori gyakorlatom során szerzett) tapasztalatból is meggyőződéssel állíthatom, hogy ez a megközelítés és megoldás beválnak tekinthető.

A nyelvóra elején és/vagy végén, esetleg lazításként közepén – a ráhangolódás, intermezzo vagy kicsengés hatásával – felhasznált szövegekhez kiindulásul éppen a hangzás felől közelíthetünk, szabad mozgásteret hagyva a diákok akusztikai esztétikai élményének, intuitív fantáziájának, s e benyomásokat az első meghallgatás után célszerű meg is beszélni. Irodalmunk szerencsére rendkívül gazdag ilyen „fűlbemászó” versszövegekben. Hangfelvételtől megszólaltatott művészi (színészi vagy megzenésített) tolmácsolásuk, majd ismételt tanári előadásuk után a hallgatóságot is fokozatosan bevonhatjuk a szövegmondásba, például a következő, ajánlható menetben: először szólamszakaszonként tanári minta elhangzása szerint haladó kórusismétlésekkel, majd a diákokat felelgetősen váltogató szereposztásban vagy láncjátékszerűen, végül a hallgatók egyenkénti szerepeltetésével. (Ha a vers szinte kínálkozik arra, még kánonszerűen is előadható.)

Fokozatosságot más szempontból is kívánatos tartani: egyrészt kezdetben elaprózott, később egyre inkább megnyújtott szólamszakaszolással, másrészt eleinte túlrítmizált lüktetéssel, majd a nyelv természetes prozódijának megfelelő deklamációval. S harmadsorban először csak hallás után, ezt követően az írásképpel szembesítő felolvasással, végezetül legalább rész-

leteiben újra csak a hallásra támaszkodó ismételtetéssel, míg az élményszerű hangzaskép belsővé nem válik. Ezen az első szinten tehát éppen a nyelv zeneiségének megérzése a motíváló cél. Ez egyébként részben összecseng a szuggesztópédia bizonyos elveivel is, a „szuggesztáló” hangzásélmény befogadására nyitott hallgatói magatartás hatásával. Ami a hangzó beszéd oldalán újabban követett sorrendiséget illeti, jellemző például a német nyelvterületen eléggé elterjedt és népszerű Birkenbihl-módszer (Birkenbihl 1992) megoldása, amely az irányított egyéni nyelvtanuláshoz is magától értetődően azt ajánlja, hogy a nyelvvel történő ismerkedést a hangzásvilág otthonossá tételével kell kezdeni, autentikus mintából – eleinte minden tudatosságtól mentesen, egyszerűen passzív befogadói nyitottsággal – afféle akusztikus fürdőt venni, hogy az egészes (holisztikus) működésű jobb agyfélteke spontán impulzusok révén ráhangolódjék a célnyelv artikulációs bázisára (Szűcs 2003; vö. Csépe 2004).

A szemantizálás és a nyelvtani szerkezetek átláttatása a folyamat későbbi szakaszaiban lép előtérbe, természetesen a mindenkori tananyaggal történő haladás megfelelő pontjain. Ez a sorrendiség persze ellentmond a hagyományos módszertani felfogásnak, de a gyakorlat sikerei igazolják helyességét. Végül kiélezve így szólhatna az ellenvetés: mi értelme a kezdő nyelvtanulóval számára teljességgel érthetetlen szövegeket szajkóztatni? Csakhogy ilyenkor az szokott történni, hogy a hangzásélményből a diákok általában nagyjából ráéreznek a vers hangulatára, s az ehhez kapcsolódó beszélgetésben a tanár maga is megelőlegezheti a szöveg globális tematikáját, s akár már az adott órán kiemelhet néhány odaillő lexikai egységet és nyelvtani szerkezetet. A további órákon – folytonosságot teremtve – a fokozatos szemantizáció és az éppen időszerű nyelvtani kérdések szemléltetése kibontja és hasznosítja az adott félévben bevezetett néhány versszöveg megfelelő részleteit, s közben a szövegek értelme is lassan kikerekedik a tanulók számára.

Így egy-egy szöveg már nem pusztán szemléltető célzatú halandzsa-halmaz, hanem – éppen azáltal, hogy a sorozatos felidézések révén összeáll a kép, s kezd benne otthonosan mozogni a diák – a szükséges nyelvi memória biztos támasza, melyben az időközben megismert szavak és szerkezetek pontjaihoz kötődő fogódzók szinte egymást előhívó feltételes reflexek hálózataként működnek. Később is, egy-egy új lexikai egység vagy nyelvtani elem előfordulásakor elegendő már csak röviden felidézve visszautalni a kérdéses szövegekörnyezetre, s a nyelvtanulóknak az a kellemes érzése támad e kontextuális szemantizációban: „ez már ismerős.”

Az esztétika felől megfogalmazódó aggályok átmenetileg jogosnak tűnhetnek: szabad-e irodalmi műalkotásokat efféle szemléltetésre degradálva „megszentségteleníteni”? Ne feledjük, hogy az iskolai anyanyelvi és irodalmi nevelés óráin is hasonló történik: szófajok, mondatrészek, összetett mondatok tanításához példákat ragadnak ki elidegenítő hatással, sorokra csonkított versekből, egyes stílusesszékökhöz példákat kerestetnek, holott az esztétikai-módszertani követelmény itt is úgy szólna, hogy az analízist kövesse a szintézis. Nem természetellenes-e tehát, ha verseket eleinte nem igazán versekként fogadtatunk be, ha a metrumot még túl is ritmizáljuk? Avagy természetes beszédhelyzet-e a kommunikációban, hogy nyelvórákon, helyzetjátékokban idegen szerepeket alakítunk? Szimulálás és illúzió? Végül is azért játszunk, hogy tanuljunk. S ha az elemzést követően az egész összeáll, ha a tudatosság magasabb szintjén minden ismét a helyére kerül, eloszlatott az említett fenntartások, hitelesíthető a módszer. A megközelítést jellemző kényszerű eltolódás a szokásoshoz viszonyított fáziskésés miatt keletkezik: a diák a megkívánt szinten még nem tud magyarul, de már értenie és beszélnie kell magyarul. Amikor adott szintjét jóval meghaladó igényű szövegekkel szembe-
sítjük, ez mégis javára és kedvére történik, mert egyfelől hozzáedződik a hallás utáni megértés kihívásaihoz, másfelől pedig hálás is azért, amiért legalább ezekben az öt-tíz percekben nem kell a nyelvi gyermekség kínzó-bosszantó tudatával küszködni, s amiért már e kezdő szinten beavatjuk eredeti nyelvű műalkotások élvezetébe.

3.1. Ritmikus próza

Az elsajátításban fokozatosan kiteljesedő hangzásbeli, nyelvtani és szókincsépítő folyamat ilyen szemléletű megközelítésére példaként lássuk Weöres Sándor *Robogó szekerek* című ritmikus prózáját!

Mennek a fuvarosok, a fekete dobosok a kerekeken éjszaka – a tanyai kutyaugatásokon át, tova! s a falusi zárt kapuk álmain át, tova! az uton a kétfele meredeken árny-hegyü jegenyesor innen is onnan is árcai mentén.

A gyerekek alszanak, elviszi őket a fuvalom az égbe, hol érik a csillag, e gömbölyü, de tövises alma, s a hold-fele kanyarog a hintafá bársonya, cifra szalagja, de virrad, a kicsi öcsik és hugok álmai hajnali légcsga fonatain újra le, földre pörögnek.

Súlyos muraközi ló dobog, a kövön a pata kopog, a paripa fölnyihog – a falon a ló feje, hó-szinen a fekete, tovasuhan – ablakon és puha keszekusza mennyei álmokon átfut az árnyék.

Mennek a fuvarosok, aluszik a köpönyegük, ők maguk éberek – az uton a kikeleti lombokon a szekerek ere-zete iramodik – ágyban a kisfiu és huga mennyei hintafa ágain ezer üvegizmu, saláta-bokáju, kakukfejű tarka lovat lát.

Aláhúzással külön megjelöltem a már korai kezdő szakaszban nyilvánvalóan elsajátítandó szavakat, illetve alakváltozataikat. Ezzel arra utalok, hogy még az ilyen összetett szóképzletű költői szövegek esetében is érdemes legalább részleges lexikai feltárássra vállalkozni. (A további lexikai egységek már inkább a kései kezdő és középhaslados, illetve kifejezetten haladó szakaszban kerülhetnek mozgósításra.) Egyéb jelöléseim a már ezen a szinten is elemzésre ajánlható fontosabb nyelvtani összefüggéseket emelik ki: az itt mindenképpen kínálkozó többes számot (s ehhez kapcsolódóan az egyeztetést), valamint a többi toldalék (képző, jel, rag) szerepének azonosítását. A szöveg arra is kiválóan alkalmas, hogy egyes szavaihoz idővel terebélyes szócsaládokat építsünk ki: *kerék – kerek – kör – környék – kerítés – körül – körül-belül – körülmény – kering – keringő – kerengő – kerékpár; kanyar – kanyarodik – Dunakanyar; álom – álmos – álmodik – alszik – olt; éber – ébred – ébreszt; éj – éjszaka – éjjel – éjjél – észak*; stb. A későbbiekben bizonyos reáliák, illetve ma már ritkábban használatos lexémák (*tanya, muraközi ló, szekér* stb.) más, szépirodalmi vagy művelődéstörténeti szövegekben történő előfordulásakor is bizvást visszautalhatunk erre az olvasmányélményre.

Pontosabban szólva persze hangzásélményt nyújtó műalkotásról van szó, amelynek erőteljes időmértékes lüktetését célszerű fokozatosan a hangsúlyos ütemezéssel ellensúlyozva tompítani, hogy végül a kívánt prozódia rögzülhessen (az élhangsúlyozással együtt a magyar ritmusra jellemző kiegyenlítődést a hangzó tagolás előterébe helyezve: a rövidebb szólamok lassításával és a hosszabb szakaszok szaporázásával; vö. Vargyas 1994, 91). A feszes ritmus, a szólamtagolás és az időtartam tekintetében is tiszta artikuláció érvényesítésével ez megbízhatóan és élményszerűen el is érhető.

A **prozódia**, a **metrika** és a **deklamáció** viszonya általában is jellegzetesen tükröződik a nyelv művészi használatában. Ha egy vers (vagy ritmikus prózai mű) metrumba az adott nyelv (a magyar) természetes beszéd-sajátosságain alapulva a megfelelő prozódiai viszonyokhoz idomul, akkor e deklamációt a prozódia helyes alkalmazásaként a beszédgyakorlatokban is eredményesen hasznosíthatjuk, hiszen a művészi szöveg sokoldalú hatékonysággal segítheti a magyaros hangsúlyviszonyok, lejtés és ritmusérzék beidegződését. A magyar nyelvsajátos ritmusalkotó tényezője a beszéd értelmi tagolódásában lejátszódó időjelenséget használja fel: a hosszabb egységek gyorsulásában és a rövidebbek lassulásában megfigyelhető kiegyenlítő-dési tendencia az arányérzetet keltő ritmus forrásává válik (Vargyas 1985, 63–66).

Köztudott, hogy nyelvünk mind az **ütemhangsúlyos** (szólamnyomatékos), mind az **idő-mértékes** (szótagmérő) verselési ritmuselvhez képes igazodni, s az utóbbi két évszázad költészete kimagaslóan szép példákkal szolgál a nyelvünkben adott kettős ritmus változatos kiemeléséhez, a kétféle elvet kiegyenlítetten egyesítő **szimultán** mértékkapcsoláshoz is. Verstörté-

netünk első századaira még a szólamnyomatékos elv egyedülisége, a versújítás korában pedig „a klasszikus szótagmérő metrumok meghonosítása, valamint a korukbeli nyugat-európai rímes-szóhangsúlyos mértékek rímes-szótagmérő átértelmezése” jellemző (Kecskés 1984, 67). A magyar költői nyelv tehát nemcsak a hangsúlyos és hangsúlytalan egységek váltakozására, hanem – európai viszonylatban ma már ritkának számító lehetőségként – a hosszú és a rövid szótagok szembeállítására is alkalmas (uo. 41; vö. László 1985, 43), de a különféle verslábak között számolni kell azzal, hogy a lejtés nem közömbös, ugyanis a jambus emelkedő jellegének következtében tiszta formája „ellenkezik a magyar nyelv természetével” (Vargyas 1994, 117; vö. László 1985, 75–98), az ereszkedő hangsúly magyaros esésű dallamával. Az elvi ütközést nagy költőink a jambusi sorok fellazításával, elsősorban trocheusi vagy spondeusi kezdésével mégis kitűnően áthidalják, tudatosan is engedményeket tesznek a magyar nyelv természetes lejtésének (vö. Vargyas 1994, 128).

Weöres idézett ritmikus prózai szövegében – miként költeményeiben általában – ugyanakkor páratlan művészi ötletességgel fonódnak össze a zeneiség és a képiség rétegei. Az időmértékes ritmus monotóniájával fenntartott lebegő hangzás az asszociáció képeiben is lebegő mozgással párosul: a félálomban fölmerülő képeket átmeneti létszférába varázsolja a síkváltások kiegyenlítődése, az álom és a valóság közötti tartományban a homályból előködlő és visszavesző látvány- és mozgásélmény dinamikus kettőssége, amely a kívülről érkező hanghataásra válaszolva a belső fantáziaképeket a külső természeti képekbe, a külsőket pedig a belsőbe vetíti sejtelmesen suhanó árnyyszerűséggel. Az ellentétes pólusok (kint–bent, föl–le; *fekete–fehér, fiúvarosok–gyerekek* stb.) fel-felvillanva a köztes létmódban oldódnak fel, s a váltások ismétlődésével mindvégig lebegésben tartják a szöveg képi világát.

3.2. *A magyar vers – az énekelt / megzenésített vers*

A magyar vers sajátos helyi értékével kapcsolatban igen jellemző a magyar irodalmi kánon – elsősorban hazai (és következményesen külföldi) – alakulására, hogy nagyon sokáig, szinte napjainkig a líra játszotta az uralkodó műnem szerepét, és csak az ezredfordulóra adta át helyét az epikának (Korcsog 2003, 73–74). Itt kell még megemlíteni a magyar irodalomra általában (a költészetre pedig érthető módon különösképpen) jellemző nyelvközpontúságot, amely nemcsak a nyelvújítás kimagasló teljesítményeiben mutatkozik meg, hanem az élővilágban misszióként vállalt fordítói igényesség és a művészi nyelv gazdagítás szakadatlan folyamatában is, mégpedig máig ható érvénnyel – a posztmodern újabb fejleményeiben, törekvéseiben is (vö. Kulcsár-Szabó 1993).

Költészetünk jelentőségét emellett külön is fokozza, hogy nemzeti kultúránkban különleges hagyománya van a verselésnek és a művészi versmondásnak, s igen jelentős a magyar vers státusza, ugyanis ebben nyilvánul meg legmeggyőzőbben és legsajátosabban egy irodalmi szöveg nyelvi közege. Nem lehet véletlen, hogy a magyarok általában eleve meglehetősen bensőséges érzelmi viszonyban állnak anyanyelvükkel, fogékonyak a nyelvi játékokra, s ugyanakkor egyben kifejezett verskultuszról tesznek tanúbizonyságot. Mindez sokféleképpen tükröződik: más kultúrákhoz viszonyítva feltűnhet, hogy fiataljaink még manapság is verselnek, versmondó versenyeken vesznek részt, az óvodában és az iskolában memoriterszerűen tanulnak meg verseket, ünnepi alkalmaink elképzelhetetlenek verses műsorszámok nélkül, s szónokaink általában ugyancsak versekből vett idézetekkel gazdagítják megszólalásaikat.

Ebbe a sorba illeszkedik – újabban látványos terjedéssel és gazdagodással – az énekelt, illetve megzenésített vers manapság különösen népszerű műfaja is, amelyben immár sokféle (folk, pop, rock, beat, metal, rap, blues, country, alternatív) stílus él együtt. Az erre szakosodott szólóelőadók és együttesek napjainkban egyre szaporodnak (a határon túli magyar nyelvterületen is). Ennek szemléltetésére álljon itt egy viszonylag reprezentatív jegyzék – a teljesség igénye nélkül, a műfajban már régebb óta ismertebbek kiemelésével.

Énekelt / megzenésített versek szerző-előadói (verséneklő együttesek és szólók):

Ágnes Vanilla; Alma együttes; Bélgá; **Bojtorján együttes**; Borostyán együttes; Bródy János; Copy con; Cseh Tamás; Csík zenekar; Dinnyés József; Dongó; Égzengő; Evilági; Fabula; Ferenczi György (Rackajam zenekar); Földes László (Hobo); Gerendás Péter; Ghymes együttes; Göncölszekér; **Gryllus Dániel** / Gryllus Vilmos; **Halász Judit**; Hangraforgó; Hernádi Judit; Holló együttes; Igricek; **Kalácsa együttes**; Kávészünet; Kex; Kicsi Hang (duó); **Koncz Zsuzsa**; **Kormorán együttes**; Kosbor Trió; Lovasi András; Lyra; MacskaSzem; Mamusz; Mc Pita Ramos; Membrán Trió; **Misztrál együttes**; Nox; Orbán Ferenc; Ostinato együttes; Palya Bea; Rapülők (Geszt Péter); Red Bull Pilvaker; Sajnosbatár zenekar; **Sebő Ferenc** / **Sebő együttes**; Strófa (trió); Suhancos; Szabó Balázs; Szalóki Ági; 100 Folk Celsius; **Szélkiáltó együttes**; Szörényi Levente; Tarisnyások; Tolcsvay László + Trió; Tonett zenekar; Traband (Hambalko András); Túlpárt; **Vitai Ildikó**; Vízöntő együttes.

A fenti válogatásból természetesen ezúttal a deklamáció szempontjából valóban szerencsés, igényes megoldások, s így a magyaros prozódia iskolázására különösen alkalmas művek jöhetnek szóba. Olyanok, amelyek a nyelvtanulókkal egyben remélhetőleg megszerettetik a szép magyar verseket. Nyelvpedagógiai, didaktikusan célzott felhasználásuk és feldolgozásuk az előzőekben már ismertetett sorrendi megoldásokat követheti: először a spontán akusztikai élményre építő fonetikai gyakorlatokkal, majd pedig távlatosan a késleltetéshez folyamatosan rendelkezésre álló memóriatámasznak köszönhetően a kínálkozó szókincsbővítés szemantizálásával és a nyelvtani szerkezetek tudatosításával.

További költői nyelvi játékos lehetőségek rejlenek a versek ún. kreatív-produktív megközelítésében (Petőfi–Benkes 1992). Különösen éppen az énekelt, illetve megzenésített versek esetében, hiszen ezek hiányosan megadott, a várhatóság és az ötletesség szerint reprodukálható szövegrészeihez a metrikai kiszámíthatóság és a rímhelyzet mellett támaszul szolgál még a dallam és a szólamtagolás is, s így már középhaladó szinten viszonylag könnyen feladatmegoldói sikerélményhez juthat a nyelvtanuló még ebben a játékos versengésben is. Ennek példákkal szemléltetett részletezése azonban már szétfeszítené ennek az áttekintésnek a kereteit.

Hasonló okból nem térek ki itt külön is még a költészet és a dallam legősibb egységét képviselő népdal műfajára. Csupán utalok arra, hogy a magyartanításban ugyancsak szép hagyománya van, hiszen évtizedek óta a nyári egyetemek slágereinek, a kötött és szabad programok magyaros együttléteiben közös örömforrásnak számítanak jelképes közösségformáló hatásuk, népszerűségük és a fentiekhez hasonlóan célzott felhasználásuk tekintetében. (Mint tudjuk, a határon túli és a külföldi célközönség körében egyaránt legendásan kedveltek régi és új stílusú népdalaink közül például: *Tavaszi szél vizet áraszt; Csillagok, csillagok; Megkötöm lovamat; Megrakják a tüzet; Tiszán innen, Dunán túl; A csitári hegyek alatt; Hej, Dunáról fúj a szél; Madárka, madárka; Elindultam szép hazámból; Szerelem, szerelem, átkozott szerelem; Indulj el egy úton; Ej, haj, gyöngyvirág; Ellopták szívemet, jól érzem; Megyen már a hajnalcsillag lefelé; Jaj, de széles, jaj, de hosszú az az út; Erdő, erdő, erdő, marosszéki kerek erdő; Erdő, erdő, de magos a teteje; Fölszállott a páva; Csínom Palkó, Csínom Jankó; Úgy tetszik, hogy jó helyen vagyunk itt; Megfogtam egy szúnyogot / Még azt mondják, nem illik...*)

4. A tárgyalt összefüggések tágabb hungarológiai kereteihez

15 éve jelent meg *A magyar zene hungarológiai közvetítése* című jegyzet és annotált szöveggyűjtemény (Szűcs 1999).¹ Ez az oktatási segédlet azóta több tanéven át hasznosnak bizonyult a hungarológiai oktatásban. Noha magyar (magyar mint idegen nyelv) szakos egyetemi hallgatóktól általában természetesen nem várható el magas szintű zenei képzettség (elmélyült zeneelméleti tájékozottság), a szükséges mértékben mégis célszerű lehet felfrissíteni és legalább az ismeretterjesztő irodalom szintjén megismerni a legalapvetőbb zenei fogalmakat. (Ebben nyilván előnyös helyzetet élveznek a hangszeres vagy kórusénekesi gyakorlattal rendelkező diákok.)

Az alábbiakban végezetül közzéteszem az érintett kurzus – immár több félév szeminárium munkája során kiforrott – frissített tematikáját, amely érzékelteti a témakör didaktikus feldolgozásának súlypontjait, közöttük az itt tárgyalt összefüggések helyét:

A magyar zene hungarológiai közvetítése szeminárium Tematika

I. A magyar zene története és jellege (zenehallgatási anyaggal). Zenei életünk. A magyar zene fogadtatása – különös tekintettel az európai zenetörténeti korszakokhoz való kapcsolódásokra

- (1) Magyar zeneművek – külföldi szemmel (füllel!)
- (2) Műfaji súlypontok (népdalok, históriás énekek, zsoltárok; kórusművek, oratóriumok, operák, balettek)
- (3) Jellegetes hangszerek (duda, síp, koboz; citera, furulya, tárogató, köcsögduda, doromb; tekerőlant stb.)
- (4) A Kodály-módszer
- (5) Népzene. Kórus- és táncmuzika
- (6) A magyar zenetörténet vázlata. Források, zeneszerzők, műfajok, zeneművek
 - * az ősi örökség és a magyar zene régi rétege (sámándalok, régi népdalok, regösénekek, jokulátorénekek stb.)
 - * a középkor és a reneszánsz zenéje (gregorián, históriás ének, virágének, lantzene, zsoltárok stb.)
 - * nemzeti törekvések jegyében (a kuruc zenétől a romantikáig; a verbunkos és a csárdás)
 - * a magyar nemzeti romantika
 - * avantgárd és szintézis: a századforduló és a XX. század modern zenéje
- (7) A magyar zenei élet intézményrendszere és szinterei. Pécs zenei élete
- (8) A magyar zene külföldi fogadtatása. Kulturális intézetek, rendezvénysorozatok stb.

II. Magyar zeneművek művészetszemiotikai elemzése:

- (1) **A nyelv és a költészet zeneisége. Nyelv – irodalom – zene.**
Szöveg és zene. A népdal, az énekelt / megzenésített vers, az oratórium és az opera
 - a/ Az opera összetett jelrendszere
 - b/ Szöveg és zene viszonya, kompozíció az operában
 - c/ A librettó (szövegkönyv) típusai. Irodalmi mű és opera
 - d/ **Deklamáció a szöveg és a zene optimális szintézisében.**
Prozódia (beszéd- és zenei dallam/ritmus). A mű nyelve
 (az eredeti és a fordítás problémája; költői és prozódiai kötöttségek).
 A „dialogusok” referenciája
- (2) Kiemelten elemezendő műalkotások:
 - a/ Bartók: *A kékszakállú herceg vára*
 - b/ Erkel: *Bánk bán*
 - c/ Kodály: *Psalmus Hungaricus; Esti dal; Lengyel László*
- (3) Szemiotikai szempontok az elemzéshez:
 - a/ Szövegszerűség. Jelrendszer. Analóg / digitális kód
 - b/ Embléma és motívum:

¹ Minthogy ez az oktatási segédlet már nincs könyvkereskedelmi forgalomban, szükségét érzem legalább részleges és felfrissített pótlásának: a jelen áttekintés lényegében a jegyzet bevezető fejezetének átdolgozásán alapul.

- Kontextus. Paradigma és szintagma
 - Konnotáció. Ismétlődés
 - Metanyelv. Idézés. Parafrázis/variációk
 - Intertextuális/intermediális összefüggések komparatív elemzése
- c/ Kompozíció (keret; szimmetria/aranymetszés)

III. A magyar zene a magyar mint idegen nyelv, illetve a hungarológia külföldi oktatásában:

1. önálló stúdium felépítéseként
2. az alapstúdiumok (nyelv- és társalgásórák) keretében
3. a kiegészítő stúdiumok (művelődéstörténet/országismeret) beépített részeként

(A kurzushoz ajánlott terjedelmes, folyamatosan frissített szakirodalom közlését itt mellőzöm.)

IRODALOM

- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia*. BDF/IKNYMK, Szombathely/Budapest.
- Birkenbihl, Vera F. 1992. *Die Birkenbihl-Methode, Fremdsprachen zu lernen*. mvv-Verlag, München.
- Csépe Valéria: Az agy és a hangok világa. *Természet Világa*, 2004/3.
<http://www.termeszetvilaga.hu/szamok/tv2004/tv0403/csepe.html> (2014.10.10.)
- Dürr, Walther 1994. *Sprache und Musik*. Bärenreiter, Kassel.
- Farkas Ferenc 1993. Vers, nyelv, zene és fordítás. *Kortárs* 1993/10: 121–128.
- Fónagy Iván 1995. Hangszimbolika. In: „*Jelbeszéd az életünk*” (Szerk.: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor). Osiris–Századvég, Budapest. 56–79.
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1963. Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. *NyK.* 65: 102–135.
- Fülei-Szántó Endre 1977. Prozódia és fonetika. In: *Magyar nyelv külföldieknek a Debreceni Nyári Egyetemen* (Szerk.: Basel Péter). TIT, Debrecen. 3–9.
- Hunyadi László 1977. A zenei motiválás lehetőségei. In: *Magyar nyelv külföldieknek a Debreceni Nyári Egyetemen* (Szerk.: Basel Péter). TIT, Debrecen. 3–6.
- Kecskés András 1984. A magyar vers hangzásszerkezete. Akadémiai K., Budapest
- Kerényi Miklós György 1998⁴. *Az éneklés művészete és pedagógiája*. Magyar Világ Kiadó, Budapest.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Scholastica, Budapest.
- Kodály Zoltán 1939. Magyarság a zenében. In: *Mi a magyar?* (Szerk.: Szekfü Gyula). Magyar Szemle Társaság, Budapest. 379–418.
- Korcsog Balázs 2003. Önismeret és öntükrözés. Történeti vázlat az új magyar irodalomról. *Iskolakultúra* XIII/10: 61–74.
- Kulcsár Szabó Ernő 1993. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum, Budapest.
- László Zsigmond 1985. *Költészet és zeneiség. Prozódiái tanulmányok*. Akadémiai K., Budapest.
- Leisi, Ernst 1986. Die Libretto-Übersetzung. Plädoyer für ein Stiefkind der Forschung. *Neue Zürcher Zeitung*, Nr. 135 (14–15. Juni 1986) S. 70
- Magdics Klára 1963. A beszéddallamtól a zenei dallamig. *NyK.* 65.
- Maróthy János – Batári Márta 1986. *A zenei végtelen*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Molnár Imre 1954. *A magyar hanglejtés rendszere. A magyar énekbeszéd recitativóban és ariosóban*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Németh, László 1997. Ferenc Erkel: „Bánk bán.” Eine Nationaloper in Ungarn im europäischen Kontext. In: *Ungarn-Jahrbuch*, Band 23: 119–172.
http://epa.oszk.hu/01500/01536/00023/pdf/UJ_1997_119-172.pdf (2014.10.10.)
- Nyéki Lajos 1994. Balázs–Bartók „Kékszakkállú”-ja – nyelvész szemmel. In: *Szemiotikai szövegtan* 7. (Szerk.: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László). JGYTF, Szeged. 39–50.
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa 1992. *Elkallódni megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben*. OTTÉV, Veszprém.
- Szomjas-Schiffert György 1976. *A finnugor zene vitája*, 1–2. Akadémiai K., Budapest.
- Szőke Péter 1982. *A zene eredete és három világa*. Magvető, Budapest.
- Szóllósy-Sebestyén András 1985. A beszéd és a vers dallama. In: *A magyar vers* (Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Szerk.: Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit). Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest. 127–132.
- Szűcs Tibor 1999. *A magyar zene hungarológiai közvetítése*. JPTE BTK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest.
- Szűcs Tibor 2003. Magyar szövegek „szemfüles” nyelvtanulóknak. *Hungarológiai Évkönyv* 4: 82–91.
- Till Géza 1985. *Opera*. Zeneműkiadó, Budapest.

- Varga László 1993. A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. *NytudÉrt.* 135.
- Vargyas Lajos 1985. A magyar versritmus nyelvi alapjai. In: *A magyar vers* (Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Szerk.: Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit). Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest. 59–66.
- Vargyas Lajos 1994. *Magyar vers – magyar nyelv*. Kráter, Budapest.
- Vikár László 1993. *A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.

Szűcs, Tibor

**The importance of declamation in the processing of poetic and musical texts
from the point of view of the development of pronunciation**

The paper setting out from the correspondence of language, poetry and vocal music mobilizing the interrelation of the „literary-musical mother tongue” presents the application of short literary texts in teaching Hungarian as a second language. Special emphasis is put on the rhythmical prose and sung poems with the help of that the prosody of a language can be taught effectively.

II. IRODALOM

Kelemen Mária

Ahová elérkezhetünk. Melyik felekezeten át vezet az út a boldogsághoz?

A címben feltett kérdésre Balassi Bálint költészetének egyik kiemelkedő verséből, istenes énekei közül talán a legnagyobb formátumú, mesterien megkomponált *Adj már csendességet...* kezdetű és című műből kaphatunk egyértelmű, hiteles választ. A vers keletkezése az 1589–1594-es időre datálható.

A könyörgés artikulációja, a reménység jegyében – ezzel a címmel jelent meg, először 1977-ben a Magvető Kiadó gondozásában, majd 1984-ben a Tankönyvkiadó jóvoltából Németh G. Béla gazdag mondanivalójú elemzése (1984, 71–101). A tanulmányt az *Új Írás* című irodalmi folyóirat is közölte az első kiadás megjelenésének évében (1977/4, 11–20).

A nagy versekről azonban a jó, számos fontos aspektusra kiterjedő interpretációk után is marad még mit mondani.

A Balassi-év¹ elmúltával a költő és életműve nem veszíthet aktualitásából. Ezt igazolandó egyetlen szempontot szeretnék kiragadni a költeményből. A vers egyik rejtett értékét, jelesül az ember megigazulásának Balassi által felmutatott útját szeretném felvázolni és értelmezni rövid elemzésemben.

Olvasatomban Balassi versében biztos híd feszül az evilági és az öröklét között, melynek bibliai allúziói hiánytalanul megtalálhatók a költeményben. Németh G. Béla tökéletesen tárta fel a versszerkezet hármasságát, találóan *lélektani triptichon*-nak nevezve a mesteri kompozíciót (Németh 1984, 81). Az első két versszakban az elemző által hibátlanul megfogalmazott expozíciós helyzetrajz mellett azonban az ember – minden ember – kifejezhetetlen létszükségletének esengésig menő elismerése is artikulálódik. A vers felütésének második sora: *Bujdosó elmémet ódd bűtől szívemet, / kit sok kín fűr!* – egyértelműen Ézsaiás próféta könyvének megrázó kezdetére alludál: *Minden fej beteg, és minden szív erőtelen.*²

A párhuzam nem véletlen. A reformáció századának ugyan a vége felé járunk, de az úgynevezett radikális bűnösségről szóló lutheri tanítás elementáris erővel tör felszínre mindenütt. Arra a felismerésre utalok, hogy – a középkori skolasztika tanításával ellentétben – az ember nemcsak ösztöneiben és érzelmeiben romlott meg, hanem értelmében is önzővé vált. Nem lehet véletlen, sem prozódia, sem rím, sem ritmus nem írja elő, Balassi mégis inverz módon a *bujdosó elme* képével kezdi költeményének első versszakában a felsorolást. Legutolsó versnek, az 51. zsoltárnak (Psalmus 51) hetedik versszakát halljuk előcsengeni az elemzett költeményben: *Légyek fejérből hónál, s örömondásoddal / tölts bé az én fűletem, / Élelmes elmémet küldvén örömedet, / ne szárazsd ki velőmet / Csontomból bánattal, ne nézz rám haraggal, / mosd el inkább vétkeket!*

A megrendítő lelki helyzetrajz után a harmadik, negyedik és ötödik versszakokban következik Németh G. Béla interpretációja szerint a szubjektív világkép tárgyiasítása, a könyörgő argumentálása, a címzett kaptációja (Németh 1984, 85).

Értelmezésem szerint ehhez társul még a megváltásra való ráutaltság kifejezése után magára a Megváltóra való hivatkozás. A Megváltó kereszthalálában artikulálódott ígéret számonkérése nem egyedül ennek a versnek, hanem Balassi egész Istenhez-fordulásának, istenes verseinek jellegzetes attitűdje. Énekeiben nemcsak a Bibliára, hanem saját életművéből vett konkrét költeményekre is alludál. A költői űvreből vett két példával szeretném állításomat alátámasztani. A *Lelkemnek Hozzád való...* kezdetű *Háborúit és szíve fájdalmát számlálván kéri Istent, hogy kétségben eséstől oltalmazza* címet viselő költemény ötödik versszakában így

¹ Balassi Bálint születésének 450. évfordulóját Balassi-év keretében ünnepeltük Magyarországon 2004-ben.

² Ézsaiás 1,5

argumentál: *Halld meg imádságim nekem, kit Te alkottál, / Ha bűnömért ostoroddal meghódoltattál, / Jusszon eszedben amit régenten fogadtál, / Hogy mihelt néked könyörgök, szabadítanál.* Ugyanez a számonkérő hang szólal meg a *Kegyelmes Isten...* kezdetű vers negyedik strófájában. Az ének a *Könyörög Istennek, hogy bujdosásában viselje kegyelmessen gondját, s terjessze is reá újabb áldását* címen szerepel a kritikai kiadásban³. *Mi hasznod benne, hogy ha veszélyre jutok kétség miatt, / Kit fiad által hozzád váltottál, mint fogadott fiat!?*

Az érdemnek csakis és egyedül Istenre való alkalmazása a kaptáció fontos eleme, és a jó-akarat felkeltésének biztos útja Balassinál a tanulmányban elemzett versben is: *Nem kicsiny munkával: Fiad halálával váltottál meg, / Kinek érdeméért most is szükségemet teljesítsd meg.* – olvassuk a harmadik versszakban.

A Megváltóra és a megváltásra utalás után ismét értelemszerű, kristálytisza logikát követő a folytatás: az isteni irgalom eléggé megmutatta elszánását az ember megmentéséért, ha saját életét sem kímélte. Németh G. Béla interpretációjában a bizalom konklúziója még egy alapvető bibliai pillérrel is gazdagodik (Németh 1984, 89). A megharcolt hit és a jó felismeréséért küzdő ima hozza meg ezután a harmadik lépcsőben a feloldást. Az első strófa *bujdosó elméje* és a hetedik versszakban erre rájátszó *nyomorult fej* gyógyulását a bibliai ígéret teljesítheti be. Az igazi megbánásra kézzelfoghatóan jön el Isten megbocsátása oly módon, hogy az ember ugyanott folytathatja, ahol felfelé vezető útja megszakadt vétkei következtében. Tudatos biblikus gesztus ez Balassinál, nemcsak a végső kétségbeesés könyörgő őselemi megnyilatkozása. A már idézett *Háborúit és szíve fájdalmát...* című vers utolsó két versszaka is ezt támasztja alá:

Élsz Istenem, nem akarod veszedelmemet, / De kívánod megtértemet és életemet, / Ne hagyj el hát engem is nyomorult hívedet, / Kit bűnéből Hozzád térvén Tégedet követ. // Ne emlékezzél ezután gonoszságimról, / Mondd ezt inkább én lelkemnek te jóvoltodból, / Ím én, ki te üdvösséged vagyok: nagy búdból / Kimenteni jelen vagyok, azért ne búsulj. (Balassi 1999, 192)

Balassi, ha úgy tetszik, katolikus és protestáns is – ám korának ez kicsit jellegzetessége is. A 16. században a felekezeti hovatartozás sokszor nem mutat vegytiszta képet, inkább a vallási helyzet tarkasága a jellemző. Példaként említhetnénk a század első felének jelentős prédikátorát, Dávid Ferencet (1520? – 1579), aki többször váltott felekezetet, vagy akár magát Kálvint, aki húsz évig titkolta, hogy szakított régi felekezetével.

Balassi protestáns neveltetésben részesült, majd feleségével érdekből katolizált. De költészetében a protestáns hagyomány erőteljesebb. Zsoltárfeldolgozásai, istenes énekeinek alaptemái – a hit általi megigazulás, a személyes, közvetítő nélküli bűnvallás, megbánás, a belső megváltozás lehetősége – mind-mind a reformáció által felszínre hozott bibliai kincsek.

Ady Endre előtti legnagyobb biblikus költőnknek, Balassinak felekezettől való függősége eltörpül az életmű gondolatisága mellett. Ez is megerősíti az irodalomtudomány azon igyekezetét, hogy bár a költői életrajz pontossága, a referencia nem elhanyagolható, ám szerepe számos életmű esetében mégis szekundér. Elsődleges célunk mindenképpen az a törekvés legyen, hogy az esztétikai értékek mentén közelítsünk a szerzőhöz, azok cövekeljék ki az életműveket.

³ Horváth Iván - Tóth Tünde (szerk.) 1998. *Balassi Bálint összes verse*. Hálózati kritikai kiadás, 1.0. Budapest, Gépeskönyv. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm> (2014.11.25.)

IRODALOM

Németh G. Béla 1984. *11+7 vers. Verselemzések, versértelmezések*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Balassi Bálint 1999. *Összes versei*. Balassi, Budapest.

Kelemen, Mária**Where we might arrive. Which denomination leads us to happiness?**

Literary and artistic values, literary oeuvres, the author's intention, his poetic attitude and the rhetoric of a text all bear witness to the characteristics of various denominations.

We are especially inclined to contemplate and interpret our so-called "biblical poets" (Bálint Balassi's, Endre Ady's, Mihály Babits's) lyrical texts from the aspect of Catholicism and the Protestant tradition.

Bálint Balassi received a Lutheran education, and converted to Catholicism after his marriage. Changing one's denomination was not considered to be unique in the historical context of 16th-century reformation and counter-reformation.

The Protestant tradition dominates in Balassi's poetry whether we look at his choice of topic or his ideas.

I wish to support the above statement by the analysis of one of his 19 remaining pious poems, entitled *Adj már csendességet...* [*Give me peace*]. The masterfully composed poem contains a number of biblical allusions. On the other hand, Balassi's religious poetry is characterised by an especially abundant use of intertextuality within his own oeuvre.

Béla Németh G.'s 1977 analysis inspired me to interpret all the important aspects of the poem, and then, to focus on only one detail, namely, the path towards justification as shown by Balassi.

Kovács Renáta

Magas kultúra a magyar mint idegen nyelv órán: az irodalmi szövegek felhasználásának lehetőségei

1 Bevezetés

Az idegen nyelv oktatása ma már nehezen képzelhető el az adott nyelvhez kapcsolódó kulturális háttér bemutatása nélkül. A kulturális elemek explicit vagy implicit integrálása a nyelvórai tananyagba egyrészt motivációs erővel bír a diák számára, másrészt pedig fejleszti a nyelvtanuló interkulturális kompetenciáját (Álvarez 2010). A kérdés ugyanakkor mindig az, hogy mit értünk a tanórára bevihető kultúra alatt.

Miquel és Sans (2004) három szintjét határozza meg a tanórán bemutatandó kultúrának. A fogalmak pontos jelentése érzékeltetésének érdekében a spanyol terminológiát meghagyom eredeti, spanyol nyelvi formájában. Az első kulturális szintet az adott nemzet magas kultúrájának, tehát a híres irodalmi és képzőművészeti alkotások, a történelmi események, stb. ismerete alkotja. Ez az ún. nagybetűs *Cultura*. A második szint, a kisbetűs *cultura* a nyelv pragmatikai szintjét, illetve a kommunikációs célnak megfelelő nyelvi aktusok ismeretét jelenti. A harmadik, a *kultura* (k-val) kulturális dialektusok (például az sms-nyelv) és a tömegkulturális jelenségek tudását feltételezi.

Jelen dolgozat a nagybetűs *Cultura* egy szegmensének, az irodalmi szövegek felhasználásának lehetőségeit vizsgálja.

2 Irodalmi szövegek szerepe a nyelvoktatásban – rövid történeti áttekintés

Az első nyelvtanító módszer a 19. század elején kialakult és még a 20. században is hatást gyakorló, a klasszikus görög és latin oktatására alkalmazott nyelvtani-fordító módszer volt. Ekkor a nyelvoktatásnak két elsődleges célja volt: egyrészt a lélek ápolása és az intellektus fejlesztése, másrészt pedig a nyelvtanulók képessé tétele az irodalmi szövegek olvasására és megértésére (Acquaroni 2007, 49). Emiatt a nyelvtani-fordító módszer főleg szépirodalmi szövegek fordításával gyakoroltatta a nyelvtant és a szövegértést, jelentős szerepet tulajdonítva az anyanyelvnek is. Az irodalmi szöveg volt az alapja a nyelvtani magyarázatoknak és a szöveg tartalmára vonatkozó kérdéseket feltevő szövegértési feladatoknak, de ritkábban azért még beszédritmikai gyakorlatoknak is. Az irodalmi szöveg általában tehát nem kiegészítője, hanem kiindulási pontja volt az oktatásnak (Martín Sánchez 2009). A csak fordításra és olvasási készségek fejlesztésére koncentráló metodológia teljes mértékben kizárta a szóbeli interakció tanítását és gyakoroltatását (Stembert 2009).

A nyelvtani-fordító módszerre válaszként XX. század elején Otto Jespersen elméletei alapján született meg egy új nyelvoktatási módszer, az ún. direkt módszer, amelynek első számú célja a nyelvtanuló szóbeli kommunikációs készségeinek a fejlesztése lett. Ez a módszer a nyelvtanításból az anyanyelvet kizárta, csak a beszélt nyelv oktatására szorítkozott. Az órák célnyelven folytak, a fő hangsúlyt a kiejtés fejlesztésére helyezték. Ugyanakkor kommunikáció az órán nem alakulhatott ki, mert a tanítás sokszor kimerült mondatok és szerkezetek mechanikus ismétlésében.¹ Az irodalmi szövegek ebben a módszerben teljes mértékben kiszorultak az oktatásból: azok nem ítéltettek praktikusnak a kommunikáció szempontjából, mivel nem az élő nyelvet reprezentálták.

¹ http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/nyelv_elsajaitas/44_az_idegennyelvoktats_mdszerei_s_trtnete.html

A második világháború után a strukturalizmus és a pszichológiai konduktivizmus hatására új megközelítést nyer a nyelvoktatás. A strukturális-globális elnevezés alatt ismertté vált új módszer a leíró nyelvtan minden szintjén a struktúrák tanítását helyezte előtérbe, az oktatás során pedig a stimulus–reakció elmélet jegyében szerkezetek mechanikus és szabályos ismétlésével rögzítette a nyelvtani formákat (Acquaroni 2007, 49). Az irodalmi szövegek helyett a tankönyvek erős didaktikai céllal előkészített dialógusokat tartalmaztak, amelyek az adott tananyagot mutatják be (Stembert 2009).

Kismértékű változást a szöveg idegen nyelvoktatásban való felhasználásában a 80-as és 90-es évek folyamán domináló kommunikatív oktatási metodológia hozott (Acquaroni 2007, 51). A módszer első időszakában (80-as évek) a szóbeli kommunikációra és a beszédaktusok tanítására helyezi a hangsúlyt. Ennek következtében a tankönyvek bár több szöveget tartalmaznak, mint a korábbi módszerek által kidolgozott tananyagok, de ezek pusztán funkcionálisak, olyanok, amelyek a hétköznapi élet történéseire és az azokban elhangzó beszédaktusokra koncentrálnak. Irodalmi szövegek, ha előfordulnak egyáltalán, feldolgozásuk egyszerű szövegértési feladatokkal történik (Stembert 2009). Az irodalmi szövegeknek a módszer sem tulajdonít praktikus szerepet – egyrészt, mert írott nyelvről van szó; másrészt pedig azért, mert nincs gyakorlati értéke a hétköznapi élet szempontjából (Moyano 2008).

A kommunikatív módszer a 90-es években kibontakozó időszakában már nagyobb gyakorisággal fordulnak elő hosszabb, összefüggő szövegek, de ezek kiválasztása is csak szociokulturális, nem pedig azok kulturális vagy irodalmi értéke alapján történik (Stembert 2009). Előrelépés a korábbi irányzatokhoz képest, hogy a szövegekhez kapcsolódó feladatok komplexebbek, változatosabbak és a nyelvoktatásra alkalmasabbak (Acquaroni 2007, 51).

A jelenleg domináns projekt munkákra és feladatkörökre koncentráló, mind az öt nyelvi készséget² integráló oktatásban az olvasott szöveg minden más készség fejlesztésében jelen van. Az irodalmi szöveg pedig mint kommunikációs aktus egyenrangú társa a többi szövegtípusnak (Stembert 2009).

3 Az irodalmi szövegek funkciója a nyelvoktatásban

Az irodalmi szövegek hatékony felhasználhatósága több tényezőnek is köszönhető. Moyano (2008) ezek közül a következőket tartja a legfontosabbnak:

- (1) Az irodalom általában olyan univerzális témákat dolgoz fel, mint a szerelem, az élet értelme, öregedés, gyermekkor, természet stb., amelyek minden kultúra számára ismertek, tehát a tanórán lehet számolni a nyelvtanulók közös tudásával. Ez megkönnyíti a szövegek megértését.
- (2) Az irodalmi szöveg autentikus, eredeti szöveganyagot jelent, amelynek olvasása motiváló és önbizalomnövelő lehet. Nagymértékben fejleszti az olvasott szöveg értésének készségét is.
- (3) Az irodalmi szöveg olyan kulturális termék, amely képes a célnyelv kultúrájának, valamint társadalmi és viselkedési kódjainak közvetítésére, ami által az könnyebben megérthetővé, hozzáférhetővé válik a nyelvtanuló számára.
- (4) Az irodalmi szöveg képes bemutatni egy nyelv szerkezeti és szókincsbeli gazdagságát. A cél az, hogy a nyelvtanuló minél több nyelvi mintát lásson és felismerjen, amelyekből a nyelvhasználat folyamán már saját döntés alapján választhatja ki a céljainak legmegfelelőbb formát. A nyelvtudás fejlődésével újabb és újabb formákat integrálhat majd a nyelvi termékeibe. Ahhoz viszont, hogy ez megtörténhessen, ismernie kell a rendelkezésére álló paradigmát.

² http://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/diccio_ele/diccionario/destrezas.htm

- (5) Az irodalom irodalmi szöveg ereje képes a nyelvtanulót magával ragadni és további szövegek olvasására és kutatásokra motiválni.

Az irodalmi szövegek olvasása az öt nyelvi készség erősödését is elősegíti. Ezek közül az első és legkézenfekvőbb az olvasott szöveg értése, amely annyiban speciális irodalmi szövegek esetében, hogy a nyelvtanulónak nemcsak a szövegszintű összefüggéseket kell felismernie, hanem a szöveg másodlagos jelentését is fel kell fedeznie. Ez akkor is így van, ha az irodalmi szöveg „csupán” nyelvtani funkciók bemutatására szolgál. Az olvasott szövegértési feladatokra épülhetnek vagy akár azoktól függetlenül is szerepelhetnek a szöveggel kapcsolatos írásbeli feladatok. Ezek a Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa kreatív-produktív szövegmegközelítési módszerére alapozva jól alkalmazhatóak a kreatív írás fejlesztésére is, ami ösztönző erővel hathat a diákokra.³

A beszéd- és interakciós készséget az irodalmi szövegre alapozott csoportmunka fejlesztheti, a kooperatív feladatmegoldás során ugyanis a nyelvtanulóknak ki kell fejezniük és meg kell védeniük véleményüket, „üzletelniük” kell társaikkal. A hallott szövegértés a szöveghez kapcsolódó hanganyagok segítségével fejleszthető (Bernal 2011, 16–17).

A nyelvoktatásban a próza, a vers és a drámai szövegek egyaránt eredményesen felhasználhatók. Minden műnem rendelkezik olyan jellemzőkkel, amelyek alapján a nyelvóra különböző stádiumaiban bevezethetők. A narratív szövegek hatékonyan bizonyulhatnak olvasott szövegértés, illetve a szóbeli narráció gyakoroltatására. Jó gyakorlat például az úgynevezett narratív táblázat, amelyet a nyelvtanulónak a szöveg eseményeivel és az abban részt vevő karakterekkel kell kiegészíteniük. Ez egyrészt segíti a globális jelentés megértését, másrészt pedig megkönnyíti az olvasás utáni elmesélést. A narratív szövegek jó példák lehetnek tematikus lexikára, nyelvtani szempontból pedig a mondat- és szövegszervező elemek tanítására.

A versek már kezdő nyelvtanulói szinten jól alkalmazhatók a kiejtés és a prozódia tanítására. Tapasztalatom az, hogy a magyarul tanuló külföldiek egy jó része számára a kiejtés komoly problémákat okoz, ami az egyiptomi arab anyanyelvű diákok esetében például sokszor az érthetlenség fokát jelenti. Ennek orvoslása mindenképpen szükséges, mert főleg kezdő szinten a jó kiejtés fontosabb lehet a hatékony kommunikáció szempontjából, mint a grammatikai helyesség. Azon költemények, amelyek a versritmust ismétlődő mondatszerkezetekkel teremtik meg, és azok nem térnek el a beszélt nyelvi formától, jól alkalmazhatók nyelvtani formák bemutatására.

A versek kiaknázhatóságához Bernal (2011, 17) az azokban gyakran előforduló metaforákat említi meg. Fontosságuk abban rejlik, hogy a metafora nem csupán egy stíluseszköz, hanem a világ értelmezésének egy formája. A metaforákra alapuló nyelvoktatás és kultúráközvetítés új metodológiai irányt jelenthet a nyelvoktatásban. Acquaroni (2007, 65–70) szintén megemlíti, hogy az irodalmi szövegek az irodalmi, nyelvi és kulturális kompetenciafejlesztő sajtáságuk mellett jól felhasználhatók a metaforikus kompetencia erősítésére.

A drámai szövegek a koncentrált szociokulturális információk közvetítése mellett ugyancsak jónak bizonyulnak az intonáció, illetve a prozódia gyakoroltatására. Szintén Bernal (2011, 18) említi meg, hogy a drámai szövegek feldolgozásakor használt szerepjátékokban az adott kultúra proxemikai szabályait is be lehet mutatni.

³ A kreatív-produktív megközelítés módszerében a szöveget értelmezőknek, ebben az esetben a nyelvtanulóknak kell a szöveggel kapcsolatos feladatokat elvégezniük úgy, hogy azt nem ismerik. Ennek jegyében Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa középiskolai tanulókkal végeztek szövegforma-felismerő feladatokat, melynek során a tanulóknak prózába átirtn verset kellett eredeti formájába visszaírniuk; vagy adott vers eredeti fizikai megjelenését kellett megalkotniuk, illetve folyó prózai szöveget kellett bekezdésekre bontaniuk. (Petőfi–Benkes 1998)

4 *A feladatsorok bemutatása*

Az alábbiakban az általam elkészített, irodalmi szövegekre alapuló feladatsorokat mutatom be. A jelölt mellékletek a fejezet végén találhatók.

1. *szerű melléklet: Szabó T. Anna: Jegygyűű*

Szabó T. Anna verse egy egyszerű, de motiváló és kreatív olvasás- és íráskészségfejlesztő, valamint asszociációs gyakorlathoz szolgálhat alapul, amely az íráskészségen túl a nyelvtanuló metaforikus készségeit is fejleszti. A vers elolvasása és értelmezése után a nyelvtanulóknak megadott témára azonos szerkezetű, de más szókinccsel tartalmazó verset kell írniuk. A vers rögzíti a létege *legyek / legyél* felszólító módú alakjait is. A vers egyszerű szerkezete lehetővé teszi, hogy már alacsony, A1–A2 szinten felhasználható legyen. A *legyek–legyél* ilyen esetben nyelvtani magyarázat nélkül, lexikaként megtanítható.

2. *szerű melléklet: Zalán Tibor: Gomulka házmaster(bácsi) tilalmai*

Ez a versrészlet Zalán Tibor „Mi kerül a vászonra?” című kötetéből került kiválasztásra. A szöveg a főnévi igenév tanításával kapcsolható össze. A versben helyesen leírt főnévi igenévi alakokat kell diktálás után a diákoknak beírniuk a költemény üresen hagyott helyeire. A részlet segítségével szociokulturális információk közvetíthetők a házmasterokról és egy adott szociolektusról.

3. *szerű melléklet: József Attila: Tiszta szívvel*

Ez a feladatsor B1 szinten tanítható. A feladatok tartalmaznak szókinccsfelveztetést (1. és 3. feladat), kreatív írást (2. és 3.b feladat) és hallott szövegértést (4. feladat). A második számú feladat a rövid bevezető szöveg után a nyelvtanuló metaforikus kompetenciáját is szándékozik fejleszteni, hiszen a nyelvtanulóknak a vers keletkezésének körülményeit és szókinccsét ismerve kell egy bizonyos lexikát és metaforákat is aktiválniuk.

4. *szerű melléklet: Oravecz Imre: Kezdetben volt*

Ez a feladatsor B2 és annál magasabb szintekre készült. A szöveg kiválóan alkalmas a nyelvrítmus gyakorlására, ami ezen a szinten sem elhanyagolandó. A lexika szempontjából jó alapot szolgáltat az emberi érzések és kapcsolatok témájának feldolgozására, illetve az absztrakt, metaforikus ellentétek tanítására.

1. számú melléklet**1) Olvassátok el Szabó T. Anna Jegygyűrű című versét!**

legyek a foglalat legyél a lámpa
legyek a gyertya legyél a lángja
legyek az alvó legyél az álom
legyek a láb és legyél a lábnyom

legyél a foglalat legyek a lámpa
legyél a gyertya legyek a lángja
legyél az alvó legyek az álom
legyél a láb és legyek a lábnyom.

2) Csoportban írjatok hasonló szerkezetű verset! A következő címekből választhatok:

- a) A konyhában
- b) Egy nyaralás
- c) A kedvenc könyvem
- d) Barátság

2. számú melléklet

- 1) Hallgasd meg a verset (<http://www.youtube.com/watch?v=qfIfi8iUDd8>), és írd be a hiányzó szavakat!

Zalán Tibor:

Gomulka (házmester)bácsi

tilalmai

Itt tiloss _____,

itt tiloss _____,

itt tiloss _____,

itt tiloss görbén,

itt tiloss egyenesen,

itt tiloss **eggyáltalán**

_____,

de tiloss maranni is,

_____, sőt, szalanni is,

s még tiloss jáccani

tiloss jónak láccani,

és tiloss rossznak láccani,

és tiloss használni

vagy ártani,

ahogy tiloss:

hangoskonni, _____,

okoskonni, _____,

tiloss itten _____ és _____,

tiloss itten meséni,

hangszereken zenéni,

_____, _____,

_____, _____,

_____, egymásnak -

itten a tiloss is tiloss ám!

- 2) Beszéljétek meg, hogy mit jelent a *házmester* kifejezés! Miért követ el a költő helyesírási hibákat, mint: *jáccani*, *szalanni* vagy *tiloss* és *egymásnak*?

Az eredeti szöveg:

Zalán Tibor: Gomulka (házmester)bácsi

tilalmai

Itt tiloss enni,

itt tiloss inni,

itt tiloss lenni,

itt tiloss görbén,

itt tiloss egyenesen,

itt tiloss **eggyáltalán**

menni,

de tiloss maranni is,

állni, sőt, szalanni is,

s még tiloss jáccani,

tiloss jónak láccani,
és tiloss rossznak láccani,
és tiloss hasznáni
vagy ártani,
ahogy tiloss:
hangoskonni, hallgatni,
okoskonni, nevetni,
tiloss itten örülni és szeretni,
tiloss itten meséni,
hangszereken zenéni,
emlékezni, tervezni,
álmodozni, szervezni,
segíteni egymásnak -
ittén a tiloss is tiloss ám!

3. számú melléklet

JÓZSEF ATTILA: TISZTA SZÍVVEL

- 1) Beszéljétek meg, mit jelentenek a következő szavak! Csoportban írjatok mind-egyikkel egy-egy mondatot!

szemfedő, szerető, esztendő, öl, elfog, felköt, áldott föld, halált hozó

- 2) József Attila (1905-1937) 20. századi, posztumusz Kossuth-díjas magyar író volt. Költői karrierje és magánélete egyaránt hányatott sorsú volt. 1924-től a Szegedi Tudományegyetemen tanult, de az egyetemet el kellett hagynia *Tiszta szívvel* című verse miatt. Próbáld meg most a versbe beírni hiányzó a szavakat! Használd a fantáziádat!

József Attila: Tiszta szívvel

Nincsen apám, se _____,
se istenem, se hazám,
se _____, se szemfedőm,
se _____, se szeretőm.

Harmadnapja nem _____,
se sokat, se keveset.
Húsz esztendőm _____,
húsz esztendőm eladom.

Hogyha nem kell senkinek,
hát az _____ veszi meg.
Tiszta szívvel _____,
ha kell, _____ is ölk.

Elfognak és felkötnek,
áldott földdel _____,
s halált hozó fű terem
gyönyörűszép szívemen.

- 3) Még mindig ugyanaz a vers.

- a) Mit jelentenek az alábbi kifejezések? Kösd össze a szavakat a definíciójukkal!

a. ördög	1 ez van általában a királynak vagy a miniszterelnöknek, vagy egy olyan embernek, aki mindent megtehet.
b. betör	2 ha valaki meghal, ezt csinálják vele a temetőben
c. bölcső	3 két ember szája találkozik
d. hatalom	4 illegálisan bemegy egy lakásba
e. elfed (elföd, eltemet)	5 egy gonosz lény, aki a pokolban lakik
f. ember	6 étkezik, ételt elfogyaszt
g. csók	7 személy
h. eszik	8 mozgatható ágy, ahol a kisbabák alszanak

b) Egészítsd ki ugyanazt a verset az a) feladatban megtanult szavakkal!*ördög, betörök, bölcsőm, elfödnek, embert, hatalom, csókom, eszek, anyám,***József Attila: Tiszta szívvel**

Nincsen apám, se _____,
 se istenem, se hazám,
 se _____, se szemfedőm,
 se _____, se szeretőm.

Harmadnapja nem _____,
 se sokat, se keveset.
 Hús esztendőm _____,
 hús esztendőm eladom.

Hogyha nem kell senkinek,
 hát az _____ veszi meg.
 Tiszta szívvel _____,
 ha kell, _____ is ölk.

Elfognak és felkötnek,
 áldott földdel _____,
 s halált hozó fű terem
 gyönyörűszép szívemen.

4) Először is hallgasd meg a verset Latinovits Zoltán előadásában, és ellenőrizd a megoldásaidat!⁴

5) Legyél te is kritikus! Te milyen zenei stílusban írnád meg ezt a verset? Rock? Rap? Heavy metal? Pop?

Hallgasd meg a különböző feldolgozásokat, és pontozd őket 1-től 5-ig! Mondd el, hogy melyik miért tetszett vagy nem tetszett!

Példa: A Kex együttes verziója tetszett /nem tetszett, mert (túl) lírai / rockos / lassú / gyors / unalmas / ... volt. // A Sebő Együttes verziója szerintem nagyon jó / a legjobb, mert stílusa jól megy szöveghez.

a) Kex:

b) Sebő Együttes:

c) Kávészünet:

⁴ A feladatban szereplő minden egyes említett feldolgozás megtalálható a www.youtube.com portálon.

4. számú melléklet

1. Oravecz Imre: Kezdetben volt.

- a) Olvassátok el az alábbi versrészletet, és beszéljétek meg a szavakat, amelyeket nem ismertek!

Oravecz Imre

Kezdetben volt

a te, volt az ott, volt az akkor, volt a kék égbolt, volt a napsütés, volt a tavasz, volt a meleg, volt a rét, volt a virág, volt a fa, volt a fű, volt a madár, volt az erő, volt a bátorság, volt a határozottság, volt a könnyedség, volt a bizalom, volt az odaadás, volt a gazdagság, volt az öröm, volt a derű, volt a nevetés, volt az ének, volt a beszéd, volt az imádság, volt a dicséret, volt a tisztelet, volt az egyetértés, volt az édesség, volt a tisztaság, volt a szépség, volt az igénlés, volt a hit, volt a remény, volt a szeretet, volt a jövő, (...)

- b) Csoportban beszéljétek meg a következő kérdéseket!

- Volt már az életedben olyan szituáció, amikor nagyon bátornak kellett lenned?
- Határozott személynek tartod magad?
- Mi a legfontosabb szerinted egy kapcsolatban: *bizalom* – *odaadás* – *dicséret* – *tisztelet* – *egyetértés*. Állítsd fel a te sorrendedet!

- c) 2-3 fős csoportokban próbáljátok meg kitalálni, a fenti versrészletben melyik szónak mi lehet az ellentéte! Itt találtok egy kis segítséget. Szótárt használhattok! Ha készen vagytok, az egész csoporttal közösen is beszéljétek meg az eredményeket!

megvetés, tagadás, gyengeség, kétségbe-
esés, szenny, gyanakvás, viszály, gyűlölet,
gyávaság, kornyikálás, kóró, önzés, dado-

- d) Most egészítsd ki a verset az ellentétekkel! Vigyázat, nem minden megoldás található meg a 2. feladatban, saját kútfőből is kell dolgozni!

(...) aztán a teből _____, az ottból _____, az akkorból _____, a kék égboltból fekete füst, a napsütésből _____, a tavaszból _____, a melegből _____, a rétből _____, a virágból _____, a fából hamu, a fűből avar, a madárból préda, az erőből _____, a bátorságból _____, a határozottságból bizonytalanság, a könnyedségből nehézkesség, a bizalomból _____, az odaadásból _____, a gazdagságból _____, az örömből _____, a derűből ború, a nevetésből sírás,

az énekből _____, a beszédből _____, az imádságból káromlás, a dicséretből átok, a tiszteletből _____, az egyetértésből _____, az édességből _____, a tisztaságból _____, a szépségből varangy, az igenlésből _____, a hitből kétkedés, a reményből _____, a szeretetből _____, a jövőből _____ lett, és kezdődött előlről az egész.

2. Csoportosítsátok a szöveg szavait az alábbi kritériumok szerint:

The image shows four rounded rectangular boxes with different colors and labels, intended for categorizing words from a text. The boxes are arranged in a 2x2 grid. The top-left box is red and labeled 'Dolgok a természetben'. The top-middle box is purple and labeled 'Emberi érzések'. The top-right box is orange and labeled 'Minőségek'. The bottom-middle box is blue and labeled 'Egyéb absztrakt fogalmak'.

3. Keress szavakat, amelyek együtt használhatók a következő kifejezésekkel! Írj velük mondatokat!

- a) könnyed: *szórakozás*, ...
- b) nehézkes: *beszéd*, ...
- c) derűs: *égbolt*, ...
- d) gazdag: *leves*, ...
- e) édes: *kisgyerek*, ...
- f) tiszta: *lakás*, *tányér*, ...
- g) szép: *lány*, *táj*, ...

Az eredeti szöveg:

Oravecz Imre

Kezdetben volt

a te, volt az ott, volt az akkor, volt a kék égbolt, volt a napsütés, volt a tavasz, volt a meleg, volt a rét, volt a virág, volt a fa, volt a fű, volt a madár, volt az erdő, volt a bátorság, volt a határozottság, volt a könnyedség, volt a bizalom, volt az odaadás, volt a gazdagság, volt az öröm, volt a derű, volt a nevetés, volt az ének, volt a beszéd, volt az imádság, volt a dicséret, volt a tisztelet, volt az egyetértés, volt az édesség, volt a tisztaság, volt a szépség, volt az igenlés, volt a hit, volt a remény, volt a szeretet, volt a jövő, aztán a teből ő, az ottból itt, az akkorból most, a kék égboltból fekete füst, a napsütésből eső, a tavaszból tél, a melegből hideg, a rétből mocsár, a virágból kóró, a fából hamu, a fűből avar, a madárból préda, az erőből gyengeség, a bátorságból gyávaság, a határozottságból bizonytalanság, a könnyedségből nehézkesség, a bizalomból gyanakvás, az odaadásból önzés, a gazdagságból szegénység, az örömből bánat, a derűből ború, a nevetésből sírás, az énekből kornyikálás, a beszédből dadogás, az imádságból káromlás, a dicséretből átok, a tiszteletből megvetés, az egyetértésből viszály, az édességből keserűség, a tisztaságból szenny, a szépségből varangy, az igenlésből tagadás, a hitből kétkedés, a reményből kétségbeesés, a szeretetből gyűlölet, a jövőből múlt lett, és kezdődött előlről az egész.

5 Konklúzió

Rövid, áttekintő jellegű dolgozatomban megvizsgáltam, hogy az idegennyelv-oktatás története folyamán hogyan változott az irodalmi szövegek szerepe. A legkorábbi, hagyományos nyelvtani-fordító módszer közvetlenül dolgozott irodalmi szövegeken, általában figyelmen kívül hagyva azoknak az esztétikai funkcion túl kihasználhatóságát, bár egyes 19. századi nyelvkönyvszerzők (például Márton József is) már beszédritmikai gyakorlatokhoz is alkalmazták. Lényegében azonban a kommunikációközpontú nyelvvoktatás volt az első, amely a 90-es években először vonta be igazán kommunikációs céllal az irodalmi szöveget a nyelvórába.

Az irodalmi alkotások mint magas kultúrát reprezentáló szövegek jól felhasználhatók kiejtés, illetve prozódia gyakorlására; nyelvtani szempontból adott formák bemutatására; lexika tanítására; valamint kulturális és szociokulturális ismeretek átadására. Elmondható, hogy az irodalmi szövegek minden nyelvi készség fejlesztésére adaptálhatók lehetnek. Az irodalmi szövegek egyik jól feldolgozható iránya a metaforikus kompetencia fejlesztését megcélzó feladatok készítése.

A dolgozatban saját feladatsorokat is bemutatok, amelyek példák szándékoznak lenni a dolgozatban ismertetett nyelvtanai célkitűzésekre.

IRODALOM

- Acquaroni, Rosana 2007. *Las palabras que no se llave al viento: literatura y enseñanza de español como lengua extranjera*. Santillana, Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Álvarez González, Severina 2010. La relevancia del enfoque intercultural en el aula de lengua extranjera. *Revista Nebrija de Lingüística Aplicada de la Enseñanza de Lenguas*. 2010/9. sz. Elérhető: <http://www.nebrija.com/revista-linguistica/la-relevancia-del-enfoque-intercultural-en-el-aula-de-lengua-extranjera>
- Berenguer, Maryta 2007. *Poesías para jugar*. Los libros de la Catarata, Madrid.
- Bernal Martín, María Jesús 2011. Literatura en el aula de E/LE. Mestermunka. Universidad de Salamanca. Elérhető: http://www.mecd.gob.es/dctm/redele/Material-RedEle/Biblioteca/2012bv13/2012_BV_13_06BernalMartin.pdf?documentId=0901e72b8125b8af
- Martín Sánchez, Miguel Ángel 2009. Historia de la metodología de la enseñanza de lenguas extranjeras. *Tejuelo*. 2009/5: 45–70.
- Miquel, Lourdes és Sans Neus 2004. El componente cultural: un ingrediente más en las clases de lengua. *redELE*. 2004/0. Elérhető: http://www.mecd.gob.es/dctm/redele/Material-RedEle/Revista/2004_00/2004_redELE_0_22Miquel.pdf?documentId=0901e72b80e0c8d9
- Moyano López, Juan Carlos 2008. Reflexiones sobre el uso de la literatura en la clase de ELE. Elérhető: https://dspace.wul.waseda.ac.jp/dspace/bitstream/2065/32788/1/KyoyoShogakuKenkyu_125_Lopez.pdf
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: A verbális szövegek kreatív megközelítése szövegtani keretben (I.). *Iskolakultúra*. 1998/1: 3–11.
- Stembert, Robert. 2009 Propuestas didácticas de los textos literarios en la clase de e/le. *marcoELE*. 2009/9. Elérhető: http://marcoele.com/descargas/expolingua_1999.stembert.pdf

A FELADATSOROKHOZ FELHASZNÁLT IRODALMI SZÖVEGEK FORRÁSAI

- József Attila 2003. Tiszta szívvel. In: *József Attila összes versei*. 2003. Osiris Kiadó Kft. Budapest.
- Oravecz Imre 2003. Kezdetben volt. In: 1972. szeptember. 2003. Jelenkor, Pécs; illetve elérhető: <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=-1&docId=971&secId=93795&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Oravecz+Imre&limit=1000&pageSet=1>
- Szabó T. Anna 2006. Jegygyűrű. In: *Elhagy*. 2006. Magvető, Budapest.
- Zalán Tibor 1999. Gomulka házmester(bácsi) tilalmai. In: *Mi kerül a váaszonra?* Elérhető: <http://mek.oszk.hu/04200/04292/04292.htm#32>

Kovács, Renáta

**High culture in the Hungarian as a foreign language lesson:
how to use literary texts in the classroom**

In the second language teaching is a crucial question in which level and what kind of culture to incorporate into the lessons. The role and use of literary texts varied throughout the history of language teaching. The second phase of the communicative methodology in the 90s was the first that began to adopt literary texts as a base for language learning and for transmitting socialcultural information.

The literary texts are very well applicable in the classroom as they foment the development of the five linguistic aptitudes. They can serve as a base for presenting different linguistic and sociocultural contents. The present paper shows four proposals how literary texts can be applied in Hungarian as a foreign language teaching.

Szűcs Tibor

Telített nyelvi-irodalmi motiváltságú szövegek a műelemzés és a fordításstilisztika tükrében

1. Az irodalmi szöveg nyelvtanulói befogadásához

A szépirodalmi, jelesül a rövidebb költői szövegek már a kezdő nyelvtanulónak is sokféle kedvező hatást kínálhatnak: egyrészt hiteles, egyben élvezetes mintát és memóriatámaszt a hangzás, a szerkesztettség és a szókincs elsajátításához, illetve fejlesztéséhez, másrészt a nyelvi-kulturális beavatottság kitüntető és ugyancsak motiváló élményét. Mindezek haladó szinten is érvényesülnek, ám ez utóbbi természetesen mindinkább fokozódik, fölértékelődik, hiszen egy-egy műalkotás teljes értékű befogadása, az esztétikai élmény kiteljesedése felé közelítve már-már a nyelvi-kulturális otthonosság érzését, tudatát nyújtja. Jelen írásomban kifejezetten ennek a C1–C2 szintűvé alakult, mesterfokúvá fejlődött nyelvtanulói rétegnek mint célközönségnek – az anyanyelvi szintű befogadó egyenrangú partnereként vele megközelítőleg egyenértékű kompetenciákkal rendelkező idegen befogadói rétegnek – a szempontjából kívánom feltárni, milyen mélységek fölfedez(tet)éséig juthatunk el az értelmező elemzésre, a művészi tartalom és forma elválaszthatatlan egységének tudatosítására képes érdeklődők fogékonysága esetén. Ennek kapcsán kitérek a mindezen képességeket rendkívül magas szinten birtokló műfordító szükségszerűen értelmező és újraalkotó közvetítő szerepére is. A jelentős kihívás érzékeltetésének kedvéért a relatív motivációban, különösen a versszöveg zeneiségében erősen telített példák elemzésére támaszkodom (Szűcs, 2014).

2. Analóg kódolás a nyelvben és a művészi szövegben

Kiindulásul csupán felvillantom, hogy a saussure-i nyelvi jel alapvetően önkényesnek (motiválatlannak) tartott természetével szemben, az ilyen hagyomány alapján tehát ideálisnak vett digitális kódolású szimbólum ellenpólusaiként az analóg kódolású ikonikus és indexikus jeltípusok hordozzák a motiváció sajátosságait (a közismert peirce-i felosztás értelmében). Megközelítesemhez rávezetésként továbbá emlékeztetek arra, hogy időközben többen is különféle rendszerező áttekintést nyújtottak a nyelvi jel relatív motiváltságának típusairól – feltárva megnyilvánulásait a mindennapi nyelvhasználat egyes szintjein. E gazdag szakirodalmi háttér alapján ezeket magam egy olyan felosztásban kísérelem meg szintetizálni, amely elkülöníti a hangzó és a jelentésszerű réteg között eleve absztraháltabbnak bizonyuló szerkezeti egységeket, illetve kiemeli ezek együttesen hármas nyelvi dimenzióját, ugyanakkor számol a nyelvi szinteződéssel is. Tehát a motivációs jelenségek szisztematikus megragadását a következőképpen tekinthetjük át az idevágó elképzelések bizonyos ötvözetében:

(a) a hangzó beszédben

– a szegmentumok fonetikai, illetve fonológiai érvényű sajátosságaiban
(hangutánzás, hangulatfestés, indulatszavak stb.)

– a szupraszegmentális rétegben (prozódiai jegyek)

(b) a nyelv szerkezeti formáiban

– morfológiai képletekben (a komplex szóalak transzparenciája)

– szintaktikai sorrendiségben (a mondat szórendje, a szöveg mondatrendje)

(c) a jelentésstruktúrákban (az átvitt jelentések levezethetősége, illetve visszavezethetősége):

konnotáció; metafora, metonímia

Ez a felosztás tehát azt kívánja együttesen érzékeltetni, hogy milyen fontosabb típusokban telítődnek funkcióval a digitális elvű, szimbolikus típusú nyelvi jel önkényességének elvét viszonylagossá tevő motiváció esetei, hogyan járulnak hozzá a hangzás kifejező hatásaihoz, a nyelv képszerűségéhez, a szókészlet transzparenciájához, a különféle léptékű szerkezetek átláthatóságához.

A motiváció e viszonylagosságát pregnánsabban kiemelve és egyben a költői nyelvhasználat bevonásával az alábbi felosztáshoz juthatunk (Szűcs 2007, 17):

- (1) elsődleges (közvetlen) motiváció:
 - fonetikai-fonológiai motiváció (hangutánzás, hangulatfestés)
- (2) másodlagos (közvetett) motiváció:
 - (a) fonológiai motiváció (hangszimbolika)
 - (b) szupraszegmentális motiváció (prozódia, deklamáció)
 - (c) szerkezeti motiváció
 - morfológiai motiváció (a komplex szóalak transzparenciája)
 - szintaktikai motiváció (a mondat szórendje, a szöveg kompozíciója)
 - (d) szemantikai motiváció (az átvitt jelentések levezethetősége, illetve visszavezethetősége): konnotáció, metafora, metonímia

Miként említettem, az egyébként is gazdag idevágó szakirodalom – különféle értelmezések és meghatározások alapján – többféleképpen rendszerezi a nyelv fenti motivációs jelenségeit, többféle osztályozással is szolgál (pl. Bencze 1990, 1996: 53–66; Bouissac 1986; Eco 1972: 200–230; Fónagy 1977: 645–650, 1999; Károly 1970: 77–91; Lyons 1980: 112–123; Martinet 1973: 138–139; Martinkó 2001: 121–126; Szili 2009; Ullmann 1967: 86; Wright 1976). Az előzőekben csupán megpróbáltam ezeket közös nevezőre hozni.

A felsorolt nyelvi motivációtípusok szakirodalmi megítélése nagyjából egységes a motiváció viszonylagosságának hangsúlyozásában, mégpedig a relativitás két értelmében is. Ez egyfelől megszorítást, a diszkrét-digitális elv elsődlegességének elismerését jelenti, másfelől olyan analóg kontinuumnak a föltételezését, amelyet fokozatok, átmenetek, vegyes formák és szimbiózisok alkotnak. Ennek a holisztikus jellegű folytonos tartománynak az ellenpólusa a szegmentáltság tagolódó megszakítottságának alapján működő, szembenállásokba rendeződő nyelvi létforma, s termékeny együttesük működteti a nyelv, illetve a beszéd kettős kódolását (Fónagy 1966).

A fentiek szellemében láthatjuk tehát, hogy éppen a kettős kódolás képes a nyelvet minden tekintetben árnyaltan működő jelrendszerre tenni (a poétikai és esztétikai funkciók igényeit is messzemenően támogatva). Ez a kettősség mindazonáltal ellentmondásokkal terhes (de talán éppen ettől termékeny és telített) egységet képvisel. A fenomenológia szintjén – ha például a művészi nyelvhasználat mélyértelműen talányos (nyitottan többértelmű) szimbolikus konnotációit hordozhatja, s amikor a tudattalanból merített ezoterikus etimológia jelképeit mozgósíthatja – a felködlő ősi egység transzcendens ideája szembesül a mindent megosztó tagolás kettősségének evilági princípiumával (vö. Bencze 1996, 271–283; Thienemann 1967).¹ Az irodalmi nyelvhasználat szövegvilágában kifejezetten egymásnak feszül a nyelv kettős tagolású (és az oppozíciók megszakítottságában működő) építkezése mint „*konstrukció*” és a teljesen más természetű, nyitott (és kitöltetlen változóinak kontinuitásában működő) művészi (képi) „*kom-pozíció*” befogadást irányító, domináns jelentőségteljessége (vö. Horányi 1990).

¹ A *szimbólum* szó maga eredeti görög értelme szerint például arra a régi szép szokásra emlékeztet, amelynek keretében az újra találkozó barátok örömmel 'összeillesztik' az elválásukkor kettétört agyagcserepet – az egység jegyében; ezzel szemben a szócsalád ellentétes pólusán a *diabolikus* sátáni-ördögi tagadása a 'szétválasztást' képviseli – a kettősség szolgálatában (vö. Kauczor 1979, 19). Ennek fényében egyébként tudománytörténetileg a sors iróniája, hogy a szimbólum mint jeltípus (a motivált ikonnal és indexszel szemben) ma éppen az önkényes jelre vonatkozó terminus a szemiotikában (Peirce nyomán). Másfelől a világ nyelvi vetülete kapcsán megfogalmazódó – szállóigévé vált – wittgensteini kétségek nyilvánvalóan az egyértelmű kifejezhetőség határait, korlátait nagyítják fel.

3. Motiváltság a költői nyelvben

A továbbiak középpontjában a szépirodalmi szöveg szintjén (jakobsoni) poétikai funkcióval kiteljesedő motiváció áll, vagyis a (komplex) nyelvi jel motiváltsága, illetve remotivációja – mint tartalom és forma egysége – a művészi nyelvhasználatban. Tehát a tartalom–forma egység így a szöveg szintű komplex jelviszony motiváltságával összefüggő szemiotikai-poétikai-stilisztikai jelenséggént fogható fel. Ebből a szempontból dinamikus kérdésként, mégpedig a motiváció – demotiváció – remotiváció folyamatszerűségében vetődik fel az egész jelenséggör, s az említett egységben eleve létrejövő motiváltsággal együtt még a mindennapi nyelvhasználatban demotiválódott kapcsolatok remotivációja is jellegzetesen bekövetkezik a művészi nyelvhasználatban (Fónagy 1966; 1972). Egyébként is éppen a költői szöveg szintjén teljesedik ki legelevenebben a „komplex nyelvi jel” (Petőfi 2004) jelentői és jelentettjei között tetten érhető motiváció.

Költői és versfordítási példáim kapcsán főként a hangalaki motiváltságra összpontosítok, de éppen az imént említettek egészlegességének jegyében tanúi lehetünk ennek a többi síkkal tipikusan összekapcsolódó és így összeadódó megnyilvánulásainak is. Hiszen egy műalkotásban, amelynek költői világában minden mindennel összefügg, éppen nem véletlenszerű, hogy több tényező egymást erősítve és kiemelve közös stílushatás és értelmezés felé mutat.

Mindehhez természetesen már számolunk a költői szöveg hangzásvilágának sajátosan további motivált tényezőivel (fonostilisztikai többletjelenségeivel) is: a fonémaarányokkal és hangkapcsolatokkal (alapvetően az eufónia–kakofónia vetületében), a hangszimbolikával, az alliterációval, a rím jellemzőivel (képletek, mélység, változatosság szerint), valamint nyilvánvalóan a metrummal és annak a prozodiához simuló deklamációjával.

Választott példáim a zenei és képi stílusesszók gyakori együttműködéséről tanúskodnak a hangzó és képi ritmus váltakozásainak összhangjával. Öt költeményből emelek ki olyan verssorokat, amelyek a mindenkor kompozícióban betöltött kulcsszerepű jelentőségüknél fogva igen pregnáns sűrítésben mutatják az egész vers képi és hangzó világának adott szöveg-szervező dinamikáját, a váltakozások együttes ritmusát. A versek alábbi sorrendjével egyben azt is jelezni kívánom, hogyan fokozódik a válogatás sorozatával együtt az ezúttal főként a hangszimbolika és az alliteráció együttesében vizsgált hangzás jelentős szerepe, a zeneiség részaránya a képi világhoz viszonyítva. Egészében pedig az a benyomásunk támadhat, hogy a szöveg szintjén motivált tartalom–forma egység általuk megduplázódik: szűkebben a meghatározó képi világ tartalma ölt testet egy-egy adekvát hangzó formában, míg tágabban természetesen együttesükben ölt formát egy másként kimondhatatlan tartalom.

3.1. Turcsányi Elek: Engedd meg, hogy visszaszaladjak

Elsőként egy kevésbé ismert versnek, irodalmunk valahogyan rejtekhelyre elgurult gyöngyszemének példáját veszem. Ég és föld, a kozmikus természet és a magányos ember gyújtó találkozásának ködös, sejtelmes kibontakozását idéző első képében ismétlődések léptetnek fölfelé. A második kép indítása lehozza – a csillagoktól a fákon át emberi kézbe és zsebbe – a talált kincset, amely a földi út hatására nyomban fájón elveszett kincs lesz. Olyan egész világot érő azonban, amelyért érdemes visszafordulni az otthonos közelségből az idegen távolba, a szerelmes csókjától a hold öleléséhez: egyben az utolsó verssortól az elsőhöz, mindennek kezdetéhez. Mintha a költői én – a metanyelvi szint értelmezésében – a szöveget is legszívesebben újrakezdené. A képi és zenei réteg egységét, magasabb szinten pedig egyben az egész szöveg motiváltságát sűrítetten jeleníti meg a kompozíció kitüntetett szöveghelye:

*Hazáig hoztam ezt a kincset,
Itt vettem észre csak, hogy nincs meg.*

A motívumszerűen ismétlődő csillag-metafora *cs*-je halmozódik itt, ahol a két (irreális és reális) létszféra találkozik, s itt a döbbenet pillanata, amikor kiderül, hogy ami a fantasztikumban *volt*, az a valóságban már *nincs*, miközben váltás történik a dimenzionális képmozgásokban is: ezt megelőzően vertikálisan föl-le, aztán pedig horizontálisan előre-vissza irány mentén. A sorpár e fordultatos helyzetét kiemeli – a pregnánsabbá váló ritmus mellett – a *cs*-halmozás környezetében fölerősödő *h*-alliteráció, illetve szóbelseji *z*-halmozódás. Ellentétüket a zönghességi oppozíció is megerősíti, miként a *kincs–nincs* jellegzetesen kosztolányis rímhelyzete a létgazdagság és a hiányérzet szembenállását. Így válik egyben még hangsúlyosabbá az ezt követő út-metafora elvontsága a ténylegesen bejárt út konkrétságához képest, miközben az *út* egy-egy denotatív és metaforikus jelentésének e feszültségét egybevillantásukkal még közelebbi rímhelyzetük is kiemeli.

3.2. Nagy László: *Ki viszi át a Szerelmet*

A költői képsort átfogó kompozíció mozgásélménye, a stilizáltan egyszerűvé csiszolt lírai tömörség sűrített jelképrendszere mögött fölsejlik a végső létértelmezés különleges mélysége, amely a felszínre jutva a szöveg szerkezetében, a képek építkezésében bontakozik ki.

A vers szervező elve az ismétlődő ellentétre épít, s ez főként éppen mozgásában ragadható meg: a dominánsan függőleges irányú (le–föl) mozgás az elmúlással lemerülve végül vízszintes átkeléssel oldódik fel a képi világ folytonos villódzásának lezárásaként. Ezáltal dinamikus kereszt-alakzat rajzolódik ki a versben. Ennek összhatását erősítve nyelvünk lehetővé teszi a költőnek az ismétlődő kérdő névmás változatos szórendi elhelyezését is: sorjában szinte felváltva – mintegy mozgó chiazmusként – hol a tagmondatok élén, hol beljebb, vagyis a szerves építkezés jegyében kibontakozva, hiszen a kompozíció egészét meghatározó kereszt-alakzat így a részletekben, kicsiben többször is megismétlődik.

A rendkívüli tömörségre jellemző, hogy soronként vagy sorpáronként teljesedik ki egy-egy ellentétes kép két pólusa, s ezek rendre építkezve követik egymást. A szimbolikus tömörség felsőfokát jeleníti meg a fent említett kereszt-alakzatot képileg is felidéző kulcssor, amelyben a teljes Biblia két fő szövetségi jelképe, az ótestamentumi szivárvány és az újszövetségi fészület sűrűsödik össze az egybevillantásban. Ez az igen telített és dinamikus kép:

Ki fészül föl a szivárványra?

A *főlemelés*ben egyesülő két biblikus szimbólum – a versvilág szerves építkezésének jegyében – kicsiben tartalmazza a nagy egész keresztveződő kompozícióját. Ezt a képi síkkal együtt a hangzó szint is mutatja a hanghalmozásban: az itt egy sornyi hangszimbolikus halmozódási tendencia a jelentésösszefüggéseket generáló alliterációk szóbelseji kiegészülésében, kiteljesedésében ölt testet az *f–sz–f–sz* keresztveződve ölelkező sorozatában. (Hasonló képi és hangzó hatású, de ellentétes értelmű, illetve paradox vetületű a szintén *főlemelő* képben jelentkező kemény alliteráció: „káromkodásokból katedrálist.”)

A költemény világa – az ellentétes részekből teljességet teremtve, a jó és a rossz szükségszerű egységét kikerekítve – mindvégig az embert állítja a középpontba: ő a képek megnevezett alanya, aki összeköti a pozitív és negatív pólusokat, az ő állítmányai egyesítik a világot imádatban, teremtésben, megváltásban, együttérzésben, szenvedésben, gondviselésben, értékörzésben, a szeretet ösztönében. Ezt az ívet fogja át a képsorozatban a lírai én végig fenntartott – kérdő modalitású (*ki?*) – alanyiságának (*én*) ismétlődése, s a sorjázó ellentétes képpárok mélyszerkezetéből végül a felszínre bukkan mindennek az eredője, az átmentendő Szerelem.

Visszafogottan tompa páros rímek (asszonáncok) és áthajlások ellensúlyozzák a hangzásban finoman a képi-szerkezeti ismétlődések felfokozott elvont ritmusát. A kompozíció ki-

egyensúlyozottságára jellemző még az is, hogy a középső három áthajló sorpárt szimmetrikusan zárt keretbe foglalja a lemerülés képéhez kapcsolódó kérdéssor kezdő és záró szakasza. Ezt a zárt nyugalomú szerkezetet azonban végül transzcendensen nyitottá alakítja a zárókép sorpárjának áthajlása, a „lemerülésnek” távlatot adó „túlsó part” végső talánya.

3.3. József Attila: *Gyermekké tettél*

A költőre jellemző módon ebben a szerelmi vallomásban is az anyai szeretet régtől gyermekien fájdalmas hiánya visszhangzik. A költemény szemantikailag legsűrítettebb kulcsszava az *üresség*, amely elvont képi síkon kontrasztos chiazmus-szerkezettel ebben a sorban ki is mondatik: „*alattam kő és üresség fölöttem.*”

A kereszteződő térbeli ellentétesség idézett képében szembesülő keménység és űr e negatív élménye – hasonló hatású felfokozott sűrítéssel – a vers zenei síkján már néhány sorral korábban megjelenik a *hiány* másik kulcsszavával, mégpedig a vers hangzasképéből feltűnően kihallatszó sor alábbi expresszív, igen eleven képet megjelenítő hasonlatával:

Hiányod átjár, mint huzat a házon.

Az ebben a szinte pontosan középső sorban sűrűsödő *h*-alliterációban hangmetaforaként az üresség sóhaját halljuk. Az egész versszöveget tekintve ezzel kulcssornak érzékelhetjük, hiszen abban végig ott lappang a *h*, s ekként a halmozásos tendencia egyértelműen gazdag hangszimbolikára vall. A leginkább kihallható összecsengés indítója az első és második sorban áthajlással felhangzó panasz *hiába* szava, amely a *hiányod* jelentésmezőjét már előrevetíti. E távoli alliterációt egyben figura etymologica hitelesíti, amelyben a *hi-* gyök (rég *hiú* – *híja* 'üresség' szavunkból) remotiválódik, a jelen kontextus konnotációjában megeleveníti a szemantikai összefüggést. A többi szókezdő *h* rejtettebb távoli alliterációként hat (*harminc, hozzád, halni, hisz*), s a kifejező hanghalmozást néhány szóbeli *h* is erősíti még – mindez ráadásul a költői üzenet, illetve annak értelmezése szempontjából meglehetősen hangsúlyos jelentésmozzanatok szavaiban (*ülhetek, éhezem, meghallgattál, lehet, alhatnék*).

Bár a magyar költészetben a *h* általában a hangérzékből eleve következő leheletnyi könnyedség, finomság hangszimbolikáját szokta kiteljesíteni, itt inkább az egyébként ugyancsak az artikulációs hangélményből is fakadó űr asszociációjával telítődik. Mindazonáltal itt mindkét jellegében még párhuzamos hangszimbolikai vonulatok, illetve alliterációk mint kontrasztok is kiemelik érvényesülését. Hangzó ellenképeként egyrészt a szintén sűrűsödve végigvonuló *t* és *k* zöngétlen, kellemetlen keménysége emeli ki szintén hangszimbolikai tendenciájával (*csikorgó télen át a kín, löknek, tartalak, összetörték, elakadt, kérlelhetetlen, alattam kő*), sőt esetenként ugyancsak alliterációs közvetlen közelséggel (*kutya a kölykét, távozzon tőlem, kivert – a küszöbön*).

Másrészt ellentendenciát képvisel a *z* telt zöngés zengésének halmozódása, amely kifejezetten ellentétet kiemelő hatással sűrítetten jelenik meg a kulcssor rendkívül érzéketes hasonlatának képi rétegében (a „*huzat a házon*” egymást követő váltakozásában), s komor hangzását a sorban domináns mély magánhangzók is csak fokozzák. Ez a *z*-ellenpont is végigvonul a versen: hasonló váltakozásban (*hozzád, éhezem*) és önállóan egyaránt (zudítja, *zörgetek; fázom, foglalkozz, távozzon*). Egészében tehát a *h*-üresség kontrasztos halmozása, sűrűsödése hangszimbolikailag is hitelesíti a 'nélküled üres a ház' konnotációját.

További fonostilisztikai kontrasztot jelenítenek meg a „*Hiányod átjár, mint huzat a házon*” veláris sorral párhuzamosan feltűnő palatális sorok, illetve soron belüli hosszabb hangzasegységek: *Gyermekké tettél; nem ülhetek veszteg; Etess, nézd – éhezem; s én mindent elejtettem; Tedd, hogy ne legyek ily kérlelhetetlen; Sok ember él, ki érzéketlen, mint én*. Egyébként pedig a szövegben kiegyenlítően váltakoznak a mély és a magas szakaszok, így tehát még inkább kitűnik az említett hangrendi szembenállás. Mindez egészében összhangban áll a képi sík fe-

szült váltakozásaival, amelyben a megnyugvást kereső ellentmondások, a biztonságra vágyó költői én élményei sorjáznak.

3.4. Weöres Sándor: *Bolygó zápor*

E rendkívül sűrített versvilágban egymásba ölelkezik föld és ég: a fentről érkező eső földi látványáról máris újra fölemelkedik a tekintet az égre, amelynek halvány felhős környezetéből kisugározva végül kontrasztos színesség pompázik a zárlatban:

kivirul a ragyogó szivárvány

A költői képben ekként fent egybemosódik az égi jelenség *virulása* és a lenti természeti világ (*fű, fa*) *virágzása* (a magyar etimológiai összefüggés költői hitelesítéseként is), s e fent–lent egyesülésben kiteljesedik az imbolygó bolygás mozgásképzete. A hangzás felfokozott érzéketességgel alájátszik ennek a dinamikus mozgásélménynek mind hangszimbolikájában, mind rimhelyzeteiben lüktető váltakozásaival.

Az előbbi illetően egyrészt a „táncos bolygást” a felvillanó képeken túl még a hangszerkezetben is érzékeltetve (a rövid sorok palatoveláris váltakozásával és kereszteződésükkel, középen az első hosszú sor kiegyenlítően keretes hangrendjével (veláris–palatális–veláris sorrendű dominanciával), másrészt *b–p–b*, *r–l–r–l*, *s–h–f–s–f* sorozatokban, *h–g/k* váltakozásokban, ugyancsak kereszteződő *s/f*-alliterációkban (és ezen belül a lenti–földi *fű–fa* összekötő alliterációjával), *n/ny*-halmozással.

A rímképzetben pedig a rövid sorpárok közeli rímein (*-or/-ol*; *-ány/-án*) átívelő hosszú sorok távolságot áthidaló, a lent–fent oppozícióval jelentőségteljesen érvényesülő *fa ágán – szivárvány* egyesítő összecsengéssel, amelynek közvetlen előkészítésében még a köztes sorpárok hasonló *n/ny* váltakozása is összekötő szerepet játszik. A szivárvány összekötő íve így még a versforma képi és zenei rétegében is megjelenik.

A könnyeden és táncosan lágy légiesség (*l*) és suhanás (*s*) kontrasztjaként végül az utolsó sor kiemelkedik hangzatosságával, pregnáns zárlatot nyújtó tagolt ritmikájával, a forgást állítmányban, jelzőben és alanyban egyaránt kikerekítő *r*-dominanciájával. A *bolygó* és a *ragyogó* jelzők pedig képszerűségükben is (a *záportól* a *szivárványig*), hangzásukban is egymásra rimelve keretbe foglalják az ívelést:

*Bolygó zápor
libben, táncol,
suhog a fű sűrűjén, fa ágán.
Kéklő halvány
felhők alján
kivirul a ragyogó szivárvány.*

Íme, mennyi egy irányba ható képi és zenei stíluseszköz egy rövidke játékversben, amelyben a képváltásoknak még az összhatást szolgáló, azt felerősítő hangszerelésük is van – természetesen annak föltételezése nélkül, hogy a költő tudatosan, mérnöki számítások pontosságával a komponáláskor mindezt megtervezte volna!

3.5. Babits Mihály: *Új leoninusok*

Ötödik példában a vers pregnáns hangzásszerkezete – a ritmus lüktetéséhez hasonlóan – az ellentétes hangzasegységek kiegyenlítődéséből, illetve – a rímek hatására emlékeztetve – a párhuzamos jelentésszerkezetű egységek hangzó mellérendeléséből ered. Az eredeti versnek szinte minden egyes sorát a magánhangzók harmonikus egyensúlya jellemzi: például az első sor (metszettel tagolt) mindkét felében palatális–veláris, a második sor mindkét felében veláris–palatális–veláris sorrendű dominancia váltakozik, s a megoszlás valamilyen hasonló érvé-

nyesülése végig megfigyelhető. E tendencia alól egyetlen kivétel a második szakasz egyhangú (palatális) első sora, amely viszont az átvezetés soraként gondolati és képi szempontból is kiemelkedik: itt vált át az addig személytelen tájleírás szubjektív minőségbe, amint hirtelen megjelenik a megszólított kedves, s ezzel a külvilág ellentétes mozzanatai a meghitt belső világgal szembesülve az egyesülés felé kezdenek mozogni.

Ebben a képi és zenei folyamban túláradozó abundanciáig fokozódik még zengőbb lüktetésével, a látvány és a hangzás élességével is a kiemelt sorpár, amelyhez ezúttal fordításokat is bevonok:

— — | — ∪ ∪ | — — || — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — —
Sűrűn csillan a villám; bús szemed isteni csillám.
 — — | — ∪ ∪ | — || — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | —
Míg künn csattan az ég, csókom az ajkadon ég.

*Es glitzert so dicht von Blitzen; göttlicher Glanz aus deiner Augen Schlitzen.
 Während draußen es einschlägt, mein Kuß deine Lippen begräbt.*

(Inke Rudolf német fordításában)

*Brilla spesso il lampo; i tuoi occhi tristi son fulmini divini.
 Scoppia fuori il cielo, sulle tue labbra brucian i miei baci.*

(Tamás-Tarr Melinda olasz fordításában)

A villámlás és a szempillantás egybevillantására szójátékkal felérő kifejező hangzás az adott nyelv asszociációs keretein belül valósítja meg ismét a tartalom és a forma egységét: a magyarban légiesen lágy és mégis komor játékosággal („Sűrűn csillan a villám...”), a németben a kemény hangzás határozottságával („Es glitzert so dicht von Blitzen...”). Az olasz változat abban a szerencsés helyzetben lehet, hogy nyilvánvalóan nem esik nehezére a kellemes hatású zengőhangok halmozása; mindez az egész vers hangzó világát áthatja, s az említett sorban is könnyedén érvényesül („Brilla spesso il lampo...”), sőt éppen az ilyen szöveg helyeken, ahol egyben a hangutánzás effektusa is tetőfokára hág, erősödik föl a metrum, érezhető az időmérték még dallamosabb átlüktetése („Scoppia fuori il cielo”).

A minden szinten párhuzamokkal, ismétlésekkel és váltakozással dúsított ellentétes szerkesztésmód (mint az adott esetben uralkodó szövegrendező alakzat) dinamikája voltaképpen a költői „feszítés–oldás” sajátos verbális stratégiája (vö. Kabán 2003, 199; Fónagy 1999, 60–62). A vers képi világának jelentésrétegét ekként tehát az ellentét (és ezzel ugyanakkor a párhuzamosság) szervező elve hatja át. A soronként megkettőződő képek mind a kint–bent, távol–közel (illetve élettelen–élő, természeti–emberi) szembenállásban váltakoznak. Sorjázásukat feszültté fokozza a nominális stílus, amelynek állóképeibe be-belopódzik az intenzitás igei dinamikája, hogy a pólusok egymásnak feszülését még e nyelvtani szinten is kiteljesítse. A pillanatfelvételek sorát ezzel együtt végül a felnagyított pillanat megállításának vágyképe zárja. Az utolsó sorpár kivételesen áthajlást alkalmaz: nem véletlenül, hiszen itt a hullámozó lendület hirtelen lefékeződve lecsillapodik, az addig sorjázó ellentétek feszültsége feloldódik, a szembenállások kiegyenlítődnek, a vers gondolati menete a tetőpontot mint nyugvópontot elérve megállapodik: a sok-sok kettősség a szerelmi egyesülésben kioltódik.

4. Fordításstilisztikai kitekintés

Az eredeti és a fordított vers párhuzamos (kontrasztív) fonostilisztikai elemzése kontrasztív nyelvészeti és fordításkritikai tanulságokkal egyaránt szolgálhat. Az egyik nyelvről a másikra történő áthangszerelés zenei hasonlatával szólva: kontrasztív rendszernyelvészeti szempontból meglehetősen eltérhetnek a nyelvileg adott készlet- és eszköztár lehetőségei, illetve korlátai, a fordítás szövegnyelvészeti valóságában mégis lehetséges, hogy – a szerencsés fordítói megoldások esetében – az átkódolt műalkotás még idegen közegében is valamiképpen „fölismerhető” maradjon, sőt abban az új nyelvi-kulturális közegben veszteségei mellett még akár nyereségei is lehetnek, noha szükségszerűen más hangzást kelt. Így például a Babits-versből kiragadott sorok hangszimbolikája az eredetiben a *villám*hoz rímhelyzetben felelve társított dús *csillám* szó /cs/ és /l/ hanghalmazában tetőződik. A németben a *Blitz*-ből kisugárzó /gl/ és /sl/, valamint /c/ halmazódik, az olaszban a *cielo* alapján a /cs/ és /l/ sűrűsödik a sorpárban.

A formaközpontú szövegtípus mindig különleges fordítási igényeket támaszt, de az ún. deviza, a kritikus jegyekhez fűződő elvárások másutt és másként történő beváltása biztosíthatja a művészi hatás összevetésre és megfeleltetésre alkalmas tényezőit, amelyek együttesen a remotivációt mozgósítják. A nyelvsajátos eredeti megoldások fordítása során elkerülhetetlen veszteségek ellensúlyozására az adekvát műfordításnak tehát élnie kell az ún. globális kompenzáció lehetőségével, amellyel – némi eltolódással, más helyen és más eszközökkel – az eredetit megközelítő művészi hatás váltható ki (vö. Klaudy 1994, 273). A megformált tartalom és a tartalmasított forma elválaszthatatlan egységében működő költői remotiváció érvényesülése igazából különben sem egy-egy elszigetelt kisebb egységen kérhető számon, hanem tendenciaszerűen, vagyis a költői mű egészét tekintve.

5. Teljesség a tartalom és forma egységében

5.1. A fenti szövegpéldákban a verszene (re)motivációs jelentőségét vizsgáltam – voltaképpen két viszonyítási szinten: egyfelől a zeneiségnek egy bizonyos kitüntetett szöveghelyen megfigyelhető felfokozott érvényesülését az egész versszöveghez képest (főként az alliteráció és a hangszimbolika társulásából fölerősödő fonostilisztikai környezetben), másfelől a hangzásvilág motiváltságának a képi versvilághoz mérten érzékelhető stílushatását (többnyire összjátékban megnyilvánuló hozzájárulásukat a tartalom–forma egységhez).

Viszonyított megközelítem szerint lényegében tehát csupán kiindulópont volt az alliterációból kibontakozó hangszimbolika mint „a hangok szemantizálódása” (vö. Fónagy 1999, 100). A példák előrehaladó sorrendjében láthatjuk, miként növekedhet az alliterációval is megalapozott hangszimbolika motivációs jelentősége: általuk (és különösen még további fonostilisztikai együttthatóval kiegészülve) a zeneiség egyre inkább egyenrangú összetevőnek bizonyulhat a vele tartalmasan összefonódó képszerűséghez viszonyítva, sőt aláfestő szerepköréből kiemelkedve, fölerősödve akár domináns hordozójává is válhat a szöveg motiváltságának.

Az ismertetett hangstilisztikai központú verselemzésekben abból a koncepcióból indultam ki, hogy mivel a hangszimbolika természetéből adódóan a halmazás, a sűrűsödés motivált alapú tendenciájában bontakozik ki, s így tehát elvontabb szemléletben végső soron az ismétlődés szövegszervező elvét valósítja meg a hangzás világában, ezáltal pedig költői szövegben jellegzetesen a konnotációk alakulásához járul hozzá, tanulságos lehet feltárni a rész–egész viszonyokat, hogy fölfedezhessük a tartalom–forma egység egyéb szinteken tapasztalható kibontakozásában, végül pedig a szövegmű egészének szintjén történő kiteljesedésében betöltött motivációs funkciókat. A választott példák azzal az egybehangzó tanulsággal szolgálnak, hogy az alliteráló kulcssorok sűrített fölerősítéssel képviselik az egész szöveg hangszimbolikai halmazásos tendenciáját, s ekként a „pars pro toto” elve szerint kicsiben megismétlik azt a

nagy motivációs egységet, amely a képi réteggel kiegészülve az egész versszöveg mint motívált komplex jel szintjén a tartalom és a forma elválaszthatatlan szintézisében képes megjeleníteni a teljességet.

5. 2. Még ehhez a kérdéshez végezetül néhány gondolat az *egy* és a *kettő* végső szimbolikus értelméről, amely a kettős kódolás feszültségéből eljuttat a tartalom és a forma művészi egységéhez – az 1. pont fenomenológiai gondolatmenetének folytatásaként.

Transzcendens síkon – a jelenségek szintjén a nyelvi megismerés számára nem a lényegi egy, hanem a felszíni kettő elve, a szegmentáltságával – a szembenállások jegyében („jó és rossz tudásában”) – mindent széttagoló nyelvi kód ábrázolja valószínűleg Pál apostol megfogalmazása szerint is a világot olyan „rész szerint” való beállításban, hogy „tükör által homályosan látunk” – ahelyett, hogy „színről színre” (holisztikusan) juthatnánk a teljesség mint szeretettől áthatott ismeret birtokába (1Kor 13). A széttagoltság és az egység egy másik biblikus összefüggésben – a nyelvek átjárhatóságának dimenziójában – az ószövetségi bábeli nyelvzavarnak (Ter 11) és újszövetségi ellenképének, a pünkösdi csodának (Csel 2) a történetében is szembesül, illetve – a nyelv bizonyos használatmódját minősítve – ez utóbbi szálhoz kapcsolódva, a szegmentáltságot mellőző „nyelveken szólás” profetikus karizmájában (Csel 2/10/19, 1 Kor 14) is megjelenik.

Hiábavaló volna hát az egység, a két elv harmóniája, a teljességre törő nyelvi kogníció iránt táplált olthatatlan vágy? Ami a mindennapi nyelvhasználatot illeti, közismert, hogy az említett kettős kódolásban adandó alkalommal előforduló (mellesleg tipikusan gyakori) ellentmondások esetén a dekódolás ösztönösen a motívált réteg természetes őszinteségére hagyatkozik (Fónagy 1966). Az sem véletlen, hogy a teljesség bűvöletében, annak megragadására oly nagy előszeretettel alkotunk – az eddigiek szellemében tehát meglehetősen paradox megoldásként – poláris formákat nagyító-túlzó értelemben (*fűt-fát ígér, tetőtől talpig becsületes, látástól vakulásig dolgozik; se füle, se farka* stb.). Lényegében ezt a „pars pro toto” elvet ülteti a költői nyelvhasználat is a poétikai kódba: „... l’Amor che move il sole e l’altre stelle” (Dante: Divina Commedia, Paradiso, XXXIII. 144–145) – „a Szeretet, mely mozgat *napot és minden csillagot*” (Babits Mihály fordításában). Ilyen rejtett átfogó célzattal él a költői felsorolás például Pál idézett első korinthuszi levelében, Assisi Szent Ferenc Naphimnuszában, Weöres Sándor „A teljesség felé” című versében is; stb. A költészetre különösen, az irodalomra általában is igen jellemző – és tágabb értelemben persze nemcsak a nyelvi műalkotások, hanem lényegében az egész művészet megközelítésmódjától elválaszthatatlan – a teljességnek ez az igénye, illetve kataritikus megragadásának ez a részekből – ismétléssel, párhuzammal, ellentéppontozással stb. – építkező (sőt tipikusan egyben formaszervező) megoldási elve, amely például az esztétika terminológiája szerint az „intenzív totalitás” jegyében keltheti a teljesség hatásának érzetét.

Az oppozíció mint poláris megoldás tehát lényegében a kettősségben ragadja meg az egységet, hogy közelítsen a teljesség kifejezése felé. Ezáltal – tökéletes ellentmondás jegyében – sajátos szintézisbe hozza a nyelvi kód két ellentétes jellegű tagolási módját, hogy a szegmentáltságban rejlő precíziós és manipulációs lehetőségeket némiképpen – érzékletes konkrétságban legalább ködszerűen és talányos nyitottsággal – holisztikusan árnyalni és ellentéppontozni tudja. A vers világa pedig különlegesen teljes világ, amelyben minden lehetségessé válik: még a kimondhatatlan kimondása is – a képi és hangzó réteg szabadon gazdag, a konvencionális kötöttségektől felszabadultan dús és egyben rendkívül sűrített találkozásának egyedi varázsával.

6. Nyelvi – költői szövegvilág: nyelv- és kultúráközvetítés

Fölmerülhet a kérdés, vajon mit érzékel(het), ért(het) a mesterszintű nyelvtanuló a művek imént feltárt lényegi vonásaiból, egyediségük különlegességéből. Egy bizonyos: az esztétikai élmény élvezetéhez nem tudatos-elemző formaérzék juttatja (miként az átlagos anyanyelvi befogadót sem), hanem egyszerűen annak egészes megérzése, hogy a szövegvilág attól szép, hogy minden a helyén van. Nyilvánvalóan másként látja az adott fordítást is, s észleli, hogy az szükségszerűen különbözik az eredeti műtől.

A fordító mindezt tudja is: ha annak nincs is mindig tudatában, hogy magán átszűrve egészében is óhatatlanul egy bizonyos értelmezés szerint közvetíti a szöveget, azzal nagyon is tisztában van, hogy egy új nyelvi-kulturális közeghez idomulva kell és lehet alkotnia, hiszen az eltérő eszköztárral megvalósítandó dinamikus fordítói folyamat során (vö. Klaudy 2007) a versszöveg minden apró részletével mint megoldandó (és ráadásul különféle összefüggésekbe többszörösen beágyazott, szerteágazó) problémával szembesül, miközben természetesen a nagy egészet is szem előtt kell tartania. A fordító újraalkotó művészi tevékenységében így tehát nyilvánvalóan több a tudatos mozzanat, mint az eredeti szerzőében, illetve akár az anyanyelvű vagy idegen nyelvű befogadóéban. Fontos azonban, hogy analízis helyett végül inkább szintézisre törekvés vezesse. Szerencsés esetekben éppen ez a holisztikus igény készíti a fordítót a globális kompenzációra is (Klaudy 1994, 281).

Nem nehéz belátni a fentiekből is következő tanulságot: egy eredeti versszöveg teljes értékű, esztétikai élményt nyújtó befogadásához, adekvát értelmezésének képességéhez mind az érintett nyelvben, mind annak kulturális közegében biztonságosan el kell tudni igazodni. Ez a követelmény pedig ugyanakkor ajándékkal is szolgál: egy idegen költői nyelvi világban szerzett esztétikai élménnyel párosulva egyben az otthonosság élményét adja a mesterszintű befogadónak.

IRODALOM

- Bencze Lóránt 1990. Ikonicitás és szimmetria a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 114/1–2: 101–108.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor – miért – kinek – hogyan? Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban, 1–2.* Corvinus, Budapest.
- Bouissac, Paul (ed.) 1986. Iconicity. *Festschrift for Thomas A. Sebeok on his 65th birthday (Problems in Semiotics, 4.)* Stauffenburg-Verlag, Tübingen.
- Eco, Umberto 1972. *Einführung in die Semiotik.* Wilhelm Fink Verlag, München.
- Fónagy Iván 1966. A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV. 69–76.
- Fónagy, Iván 1972. Motivation et rémotivation. *Poétique* 11: 414–431.
- Fónagy Iván 1977. jelviszony. *Világirodalmi Lexikon*, 5. (Szerk.: Szerdahelyi István) Akadémiai Kiadó, Budapest. 643–652.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről.* Corvina, Budapest.
- Horányi Özséb 1990. *Bevezetés a képaktusok vizsgálatába. A kép kutatásának egy újabb paradigmájáról.* Kézirat.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang-jel-vers* (Szerk.: Fónagy Iván – Szépe György). Gondolat, Budapest.
- Kabán Annamária 2003. A feszítés–oldás szövegszervező stratégiája egy versben és két fordításában. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 15. (JGYF Kiadó, Szeged) 199–216.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kauczor, Johannes (Hg.) 1979. *Latein und Griechisch im deutschen Wortschatz.* Volk und Wissen, Berlin.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata.* Scholastica, Budapest.
- Klaudy Kinga 2007. Dinamikus kontrasztok. In: *Nyelv és fordítás.* Tinta, Budapest. 189–200.
- Lyons, John 1980. *Semantik I.* Beck Verlag, München.
- Martinet, André 1973. *Linguistik. Ein Handbuch.* Stuttgart.
- Martinkó András 1954/2001. *A szó jelentése.* Lazi Könyvkiadó, Szeged.
- Petőfi S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Saussure, Ferdinand de 1916/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Gondolat, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Szili Katalin 2009. Szavak dialógusa. A szójelentésről a forma szintjén. *THL* 2009/1–2: 15–27.

- Szücs Tibor 2007. *A magyar vers kettős nyelvi tükörben: német és olasz fordításokban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szücs Tibor 2014. Stilisztikai és fordításkritikai esettanulmány a hangalaki motiváltság szöveg szintű kiteljesedéséhez. Előadás kéziratban: *Motiváltság és nyelvi ikonicitás* – konferencia, Kolozsvár.
- Thienemann, Theodore Thass- 1967. *The Subconscious Language*. WSP, New York.
- Ullmann, Stephen 1967. *Grundzüge der Semantik*. de Gruyter, Berlin.
- Wright, Edmond L. 1976. Arbitrariness and motivation: A new theory. In: *Foundations of Language*, 14. Dordrecht. 505–523.

A FORDÍTÁSOK SZÖVEGFORRÁSAI

- Inke, Rudolf 1993. In: *Übersetzerstipendium*. Kulturausschuß der Landeshauptstadt München. Hg. von Reinhard Wittmann. Kulturreferat München
- Tamás-Tarr, Melinda 2001. In: *Le voci magiare*. O.L.F.A., Ferrara. <http://mek.oszk.hu/00200/00218/html/http://mek.oszk.hu/00200/00218/00218.pdf> (2014.03.01.)

EREDETI SZÖVEGFORRÁSOK

- Babits Mihály: Új leoninusok (1908; *Nyugat*, 1910/1). In: *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 115–116.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00047/01226.htm> (2014.03.01.)
- József Attila: Gyermekké tettél (1936). In: *József Attila összes versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 454.
<http://mek.oszk.hu/00700/00707/html/vs193601.htm> (2014.03.01.)
- Nagy László: Ki viszi át a Szerelmet (1957). In: *Versek és versfordítások*. Magvető, Budapest, 1975. I. 295.
<http://mek.oszk.hu/07700/07736/#> (2014.03.01.)
- Turcsányi Elek: Engedd meg, hogy viasszasaladjak (*Nyugat*, 1917/14):
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00226/06857.htm> (2014.03.01.)
- Weöres Sándor: Bolygó zápor. Magyar etüdök 5. In: Weöres Sándor: *Egybegyűjtött írások*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2003. 2. kötet, 68.
<ftp://ontologia.hu/Language/Hungarian/Crawl/MEK/mek.oszk.hu/01100/01126/01126.htm> (2014.03.01.)

Melléklet (a kevésbé ismert vers teljes szövegével):

Turcsányi Elek: Engedd meg, hogy viasszasaladjak

A hold, a sanda képű hold
Ma megölelt és rám hajolt.
A fákon apró lángok égtek:
A csillagok a fákra léptek.
A csillagok a fákra léptek:
A fák az úton összeégtek.
*
Egy csillagot kezembe vettem;
Nem égetett; zsebembe tettem.
Hazáig hoztam ezt a kincset,
Itt vettem észre csak, hogy nincs meg.
Tán nem szereztem igaz úton,
Hogy elvesztettem így az úton.
S te azt hiszed, hogy ez csak álom,
De elhozom, ha megtalálom.
Engedd meg, hogy csókot ne adjak;
Engedd meg, hogy viasszasaladjak!...

Szűcs, Tibor

**Texts saturated with linguistical-literary motivation
in the reflection of literary analysis and translational stylistics**

The study sets out from the typology of analogous coded linguistic signs putting the phonologic motivation in the centre. On the example of key lines of five Hungarian poems it presents the nature of alliteration and sound symbolism and their meaningful interlocking, their relation of different intensity to the whole text and its visual world. The study represents the poetic effect of text level motivation in the synthesis of content and form.

In case of one of the poems the study illustrates the above mentioned unity on the example of German and Italian translations. The parallel phonostylistical analysis mobilizes the different aspects of translation criticism and contrastive linguistics giving common edification.

III. TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Manfred Stern

„Aus nichts habe ich eine neue, andere Welt geschaffen“ Ein geflügeltes Wort des ungarischen Mathematikers János Bolyai

Im Gedenken an den Mathematikhistoriker Barna Szénássy (1913-1995)

1. Einleitung und Zielstellung

János (Johann) Bolyai (1802-1860) ist durch sein mathematisches Werk weltberühmt geworden. Im Zusammenhang mit seiner fundamentalen Entdeckung der ersten nicht-euklidischen Geometrie hat er auf Ungarisch das in der Überschrift genannte Zitat geprägt, das in einer Reihe von Übersetzungen weit über die Grenzen seiner Heimat hinaus bekannt geworden ist.

Bolyai wird gelegentlich der „ungarische Euklid“ genannt, s. Foto von der Gedenktafel an János Bolyais Geburtshaus (Abbildung 2). Jedem, der in der Schule in Mathematik aufgepasst hat, dürfte der Name Euklid geläufig sein, der um 300 v. Chr. gelebt hat [vgl. (Schönbeck 2003)]. Die Schulgeometrie, so wie sie auch heute noch gelehrt wird, ist die euklidische Geometrie, bei der die Winkelsumme im Dreieck 180° beträgt. Diese Geometrie ist der Gegenstand von Euklids „Elementen“, dem nach der Bibel wohl weltweit am meisten verbreiteten Werk. Eine wichtige Stelle bei Euklid ist das sogenannte Parallelenaxiom. Seit der Antike stand die Frage, ob sich das Parallelenaxiom aus den übrigen euklidischen Axiomen ableiten lässt. Mit dieser Frage haben sich die Mathematiker 2000 Jahre lang erfolglos herumgeschlagen.

Die überraschende Antwort ist, dass man die Frage mit „Nein“ beantworten muss: Es lassen sich auch Geometrien entwickeln, in denen die Winkelsumme im Dreieck kleiner als 180° ist (hyperbolische Geometrie) bzw. größer als 180° (elliptische Geometrie). Es hat sich herausgestellt, dass diese neuen Geometrien in sich genau so widerspruchsfrei sind wie die euklidische Geometrie, die man auch parabolische Geometrie nennt. Genauer gesagt: Sollte sich in der hyperbolischen Geometrie ein Widerspruch finden, dann müsste ein solcher bereits in der euklidischen Geometrie zu finden sein [vgl. etwa (Hajós 1966, 71)]. Die Entdeckung der hyperbolischen Geometrie - der ersten nichteuklidischen Geometrie - war ein Meilenstein in der Geschichte der Mathematik und leitete eine wissenschaftliche Revolution ein, die mit der kopernikanischen Revolution in der Astronomie oder mit Darwins Revolution in der Biologie vergleichbar ist.

Zu Recht spricht man von „János Bolyais Ausbruch aus der euklidischen Festung“ [„Bolyai János kitörése az euklideszi erődítményből“], vgl. (Tóth 1999, 57) bzw. (Tóth 2002, 61). In diesem Sinne wäre es vielleicht zutreffender, Bolyai den ungarischen „Anti-Euklid“ zu nennen.

Die hyperbolische Geometrie wird nach ihren Entdeckern auch als Bolyai-Lobatschewski-Geometrie bezeichnet. János Bolyai veröffentlichte seine Ergebnisse 1831 als Sonderdruck und ein Jahr später als „Appendix. Scientiam Spatii absolute veram exhibens: a veritate aut falsitate Axiomatis XI. Euclidei (a priori haud unquam decidenda) independentem; adjecta ad casum falsitatis, quadratura circuli geometrica“ zum Hauptwerk „Tentamen“ seines Vaters Farkas (Wolfgang) Bolyai [vgl. (Weszely 2002) und (Weszely 2013)]. Der Russe Nikolai Iwanowitsch Lobatschewski (1792-1856) hat seine Ergebnisse etwas früher veröffentlicht. Carl Friedrich Gauß (1777-1855) hat nichts dazu publiziert, aber aus seiner Korrespondenz

und seinem Tagebuch geht hervor, dass er schon sehr früh die Meinung Kants angezweifelt hat, der die euklidische Geometrie als denknötwendig und als *a priori* gegeben angesehen hat.

Es geht im vorliegenden Artikel jedoch nicht um die mathematischen Ergebnisse Bolyais, sondern um das in der Überschrift genannte Zitat, von dem (Tóth 1999, 58) schreibt: „Der alttestamentarische Ton des aphorismatischen Satzes ist auffallend“. Ich möchte hier die These untermauern, gemäß der dieser Satz ein „geflügeltes Wort“ im Sinne von (Büchmann 1907) oder (Békés 1977) geworden ist. Diese These wurde von dem Temeschwarer Teilchenphysiker Tibor Toró (1931-2010) verfochten und belegt.

Hierzu betrachte ich die ursprüngliche Formulierung und deren Fassungen in einer Reihe von Sprachen. Diese Fassungen, auf die ich hier mehr oder weniger ausführlich eingehe, sollen einerseits Torós These bestätigen und andererseits die Schwierigkeiten illustrieren, einen Ausspruch getreu in anderen Sprachen wiederzugeben. Dabei gehe ich insbesondere auf Abweichungen und Auslassungen ein, wie sie bei Übersetzungen naturgemäß entstehen können. Durch die Angabe der sogenannten kanonischen ungarischen Form sowie deren deutscher und englischer Übersetzung sollen künftige Fehlzitierungen vermieden werden.

Bemerkenswert ist, dass Bolyais Ausspruch nicht nur in weltweit verbreiteten mathematisch-philosophischen Werken zu finden ist, sondern auch in der Dichtkunst. Insbesondere spielen zwei Quellen sozusagen die Rolle von „Multiplikatoren“, weil sie die Ausgangspunkte für zahlreiche Übersetzungen geworden sind. Das ist zum einen das 1911 von Mihály Babits verfasste Sonett „Bolyai“ und zum anderen das Buch „Introduction to Geometry“ von Harold Scott MacDonald Coxeter (Coxeter 1961).

2. Was ist ein geflügeltes Wort?

Wir geben zunächst drei Auffassungen wieder [Büchmann, Robert-Tornow und Békés], welche die Grundlage für die Einstufung des Bolyai-Zitats als geflügeltes Wort darstellen.

(Büchmann 1907, XXV) gibt folgende Definition: „*Geflügelte Worte* nenne ich solche Worte, welche, von nachweisbaren Verfassern ausgegangen, allgemein bekannt geworden sind und allgemein wie Sprichwörter angewendet werden.“

Robert-Tornow [vgl. (Büchmann 1907, XXVI)] formuliert: „Ein geflügeltes Wort ist ein in weiten Kreisen des Vaterlandes dauernd angeführter Ausspruch, Ausdruck oder Name, gleichviel welcher Sprache, dessen historischer Urheber oder dessen literarischer Ursprung nachweisbar ist.“

(Békés 1977, 5) nimmt eine Eingrenzung in eine horizontale und eine vertikale Zone vor: „Egy átfogó megfigyeléssel kezdem. Kérdezgetéseim - rákérdezéseim - és feljegyzéseim sokaságát egybevetve, azt észleltem, hogy a szállóigék behatárolásánál horizontális és vertikális zónákról beszélhetünk. A horizontális zóna a szállóige elterjedésének földrajzi helyét, társadalmi rétegeit jelöli meg; a vertikális zónában korosztályok, foglalkozások, érdeklődési körök, műveltségi fokok szerint osztoznak meg a szárnyasszavak. A két zóna elemei néha közel esnek egymáshoz, esetenként át is fedik egymást, de gyakran eltérnek, sőt el is szigetelődnek egymástól. Ebből adódik, hogy vannak szállóigék, amelyeket úgyszólván 'mindenki' használ, de legtöbbjükkel csak a horizontális és vertikális zóna bizonyos mezejében találkozunk. Bízást megfogalmazhatjuk, hogy a horizontális és vertikális terjedés koordináta rendszerén belül válnak az idézetek szállóigévé.“

Ein schönes Beispiel für ein geflügeltes Wort ist ein lateinischer Ausspruch, der in einem bemerkenswerten Gegensatz zu unserem Bolyai-Zitat steht. Es geht um die Sentenz „De nihilo nihil fit“ bzw. „Ex nihilo nihil fit“, also „Von nichts wird nichts“ bzw. „Aus nichts wird nichts“, die auf das Werk „De rerum natura“ [„Über die Natur der Dinge“] von Titus Lucretius Carus [Lukrez, 99-55 v. Chr.] zurückgeht. (Lukrez 1972, 156-157) schreibt: „Quas ob res ubi viderimus nil posse creari de nihilo ...“ [„Wenn wir deshalb gesehen haben, daß aus nichts

nichts entstehen kann, ..."] bzw. (Lukrez 1972, 287): „de nihilo quoniam fieri nihil posse videmus“ [„... da wir doch gesehen haben, daß aus nichts nichts werden kann“]. Lukrez hatte seine Ansicht von Epikur entlehnt, vgl. (Büchmann 1907, 391).

Der mehr als 2000 Jahre alte Ausspruch hat sich über die ganze Welt verbreitet und - was wichtig ist - immer wieder zu fachübergreifenden Diskussionen Anlass gegeben, von der Philosophie bis hin zu Fragen der modernen Physik.

Es ist übrigens anzunehmen, dass Bolyai mit seinen ausgezeichneten Lateinkenntnissen und seinen weitgespannten philosophischen Interessen die Schriften des Lukrez gekannt hat, zumal Letzterer - genau wie Bolyai - intensiv über die Beschaffenheit des uns umgebenden Raumes nachgedacht hat.

3. Bolyais Ausspruch als geflügeltes Wort

Bolyais Ausspruch hat im Laufe der Zeit ganz Ungarn erobert und ist spätestens seit Beginn des 20. Jahrhunderts auf dem Wege, einen weltweiten Siegeszug anzutreten - ähnlich seinem mathematischen Werk, das leider erst nach seinem Tod international bekannt geworden ist. Es ist die besondere Tragik János Bolyais, dass er zu Lebzeiten keinerlei öffentliche Anerkennung bekommen hat.

Wir werfen in Abbildung 1 zunächst einen skizzenhaften Blick auf die Einordnung des Bolyai-Zitats in die von Békés genannte horizontale und vertikale Zone. Dabei deuten wir in der horizontalen Zone die geografische Ausbreitung (Sprachen bzw. Länder) an, in den darüber bzw. darunter stehenden vertikalen Zonen dagegen die Berufsgruppen, die Bolyai zitieren. Wir stellen eine weltumspannende Verbreitung in mindestens 30 Sprachen und etwa ebensoviele Länder fest.

Merkwürdig mutet es übrigens an, dass Kristó Nagy in seiner ansonsten sehr umfassenden Sammlung von Aphorismen und geflügelten Worten zwar fünf Zitate von János Bolyai angibt, aber das von uns hier besprochene wichtigste Zitat im 2. Band (Kristó Nagy 1984, 17) überhaupt nicht erwähnt.

4. Das Problem der Übersetzung geflügelter Worte

Es ist einleuchtend, dass es zu einem geflügelten Wort unterschiedliche Versionen geben kann, besonders dann, wenn die ursprüngliche Fassung zeitlich sehr weit zurückliegt. Übersetzungen in andere Sprachen und Übersetzungen von Übersetzungen tun ihr übriges, um voneinander abweichende Fassungen entstehen zu lassen. Ein Musterbeispiel hierfür ist das mit dem Hebelgesetz zusammenhängende altgriechische Zitat des Archimedes, für das es sogar mehrere altgriechische Versionen gibt. Es ist demnach nicht einmal klar, wie Archimedes den Ausspruch tatsächlich formuliert hat.

- Eine der altgriechischen Versionen lautet (Tosi 1991, 82): Δός μοι ποῦ στῶ καὶ κινῶ τὴν γῆν (Dos moi pu stō kai kinō tăn gän). [Gib mir (einen Punkt), wo ich stehen kann, und ich bewege die Erde.]
- Eine lateinische Version (Tosi 1991, 82): Da ubi consistam et terram caelumque movebo. [Gib mir (einen Punkt), wo ich stehen kann, und ich bewege Erde und Himmel.]
- In einer verbreiteten deutschen Fassung heißt es: Gebt mir einen festen Punkt – und ich werde die Welt aus den Angeln heben.
- Eine englische Version: Give me a place to stand on, and I will move the Earth.
- Zwei russische Versionen: a) Дайте мне точку опоры, и я переверну Землю.
b) Дайте мне точку опоры и я переверну весь мир.

- Eine ungarische Formulierung: Adjatok egy fix pontot, és én kifordítom sarkaiból a világot.
- Eine finnische Version: Antakaa minulle kiinteä piste, niin minä vipuan maan paikaltaan.

Wissenschaftshistoriker										
Philosophen										
Mathematiker, Physiker										
USA GB	Frankreich Spanien Portugal Italien Rumänien	Schweden Norwegen Dänemark Niederlande	Finn -land	Deutsch -land	Ungarn (1823)	Latein Esperanto	Russland Ukraine Polen Tschechien Slowakei Serbien Bulgarien Slowenien	Griechenland Armenien	„Arabien“ Israel Südafrika	Japan China Hindi Bengalisch
Schriftsteller, Dichter										
Literaturwissenschaftler										

Abbildung 1. Einordnung des Bolyai-Zitats in die von (Békés 1977, 5) genannte horizontale und vertikale Zone. Dabei deuten wir in der horizontalen Zone die geographische Ausbreitung (Sprachen bzw. Länder) an, in den darüber bzw. darunter stehenden vertikalen Zonen dagegen die Berufsgruppen, die Bolyai zitieren.

Gibt es Übersetzungen, die zutreffender bzw. genauer sind als andere? Ein Vergleich ist nicht immer leicht, wie wir anhand des obigen Hebelgesetz-Zitates sehen. Wir haben dieses Zitat hier u. a. deswegen angegeben, weil in seinen Übersetzungen wahlweise die Begriffe „Erde, Welt, Himmel“ („Welt“ auch im Sinne von „Universum“) auftreten. Bei den Übersetzungen des Bolyai-Zitates werden wir eine ähnliche Divergenz feststellen. Allerdings lässt sich bei Bolyai aufgrund der eindeutigen Quellenlage feststellen, was genau er formuliert hat. Hiervon ausgehend kann man unschwer feststellen, welche Ungenauigkeiten bei einer Reihe von Übersetzungen auftreten. Im vorliegenden Beitrag vergleiche und kommentiere ich einige dieser Fassungen, auf die ich bei der Übersetzung (Weszely 2013) der Bolyai-Biographie von Tibor Weszely (Weszely 2002) gestoßen bin. Aber zunächst einiges zum Originalzitat.

5. Das Originalzitat und seine kanonische deutsche Form

Am 3. November 1823 schrieb János Bolyai (1802-1860) aus Temesvár (Temeschwar, Temeschburg) seinem in Marosvásárhely (Neumarkt am Mieresch) lebenden Vater Farkas Bolyai (1775-1856) einen Brief, von dem wir folgenden Auszug wiedergeben:

A feltétele már áll, hogy mihelyt rendbe szedem, elkészítem, s mód leszsz, a parallelákról egy munkát adok ki; ebbe a pillanatba nints kitalálva, de az az út, mellyen mentem, tsaknem bizonyoson ígérte a tziel elérésit, ha az egyébaránt lehetséges; nints meg, de olyan felséges dolgokat hoztam ki, hogy magam el-bámultam, s örökös kár volna elveszni; ha meglátja Édes Apám, meg-esmeri; most többet nem szollhatok, tsak annyit: hogy semmi-ből egy újj más világot teremtettem; mindaz, valamit eddig küldöttem, tsak kártyaház a toronyhoz képest. Meg vagyok győződve, hogy nem sokkal fog kevesebb betsületemre szolgálni, mintha feltaláltam volna. Választ várvagyok örökös háládatossággal tisztelő fia Bolyai.

Auszug aus dem Brief, den János Bolyai am 3. November 1823 an seinen Vater schrieb.

Dieser Brief enthält das berühmte Bolyai-Zitat. Wir geben den Briefauszug zunächst in Druckschrift wieder:

„A feltétele már áll, hogy mihelyt rendbe szedem, elkészítem, s mód leszsz, a parallelákról egy munkát adok ki; ebbe a pillanatba nints kitalálva, de az az út, mellyen mentem, tsaknem bizonyoson ígérte a tziel elérésit, ha az egyébaránt lehetséges; nints meg, de olyan felséges dolgokat hoztam ki, hogy magam el-bámultam, s örökös kár volna elveszni; ha meglátja Édes Apám, meg-esmeri; most többet nem szollhatok, tsak annyit: hogy semmi-ből egy újj más világot teremtettem; mindaz, valamit eddig küldöttem, tsak kártyaház a toronyhoz képest. Meg vagyok győződve, hogy nem sokkal fog kevesebb betsületemre szolgálni, mintha feltaláltam volna. Választ várvagyok örökös háládatossággal tisztelő fia Bolyai.“

Die Briefseite, die diesen Ausschnitt enthält, ist u. a. auch in (Dávid 1951, 10), (Reichardt 1985, 118) sowie in (Szénássy 1992, 182), (Szénássy 2008, 187) und (Toró 2003a, 99) wiedergegeben. Das Zitat lautet also: **Semmi-ből egy újj, más világot teremtettem.**

Der Brief bzw. das Zitat sind die sogenannten „Temeschwarer Zeilen“. Zu bemerken ist, dass die letztgenannte Formulierung der heutigen ungarischen Rechtschreibung entspricht. Bolyai selbst schrieb noch „ujj“ anstelle von „új“ (neu). Aus heutiger Sicht sind auch andere von Bolyai verwendete Ausdrucks- und Schreibweisen veraltet.

Hier zunächst der obige Briefausschnitt in einer deutschen Übersetzung, die man im Teil I von (Stäckel 1913, 85-86) und in (Dávid 1951, 10) findet:

„Mein Vorsatz steht schon fest, daß ich, sobald ich es geordnet, abgeschlossen habe und eine Gelegenheit kommt, ein Werk über die Parallelen herausgeben werde; in diesem Augenblick ist es [noch] nicht herausgefunden, aber der Weg, den ich gegangen bin, verspricht fast gewiß die Erreichung des Zieles, wenn

dieser überhaupt möglich ist; ich habe es noch nicht, aber ich habe so erhabene Dinge herausgebracht, daß ich selbst erstaunt war und es ewig schade wäre, wenn sie verloren gingen; wenn Sie, mein teurer Vater, es sehen werden, so werden Sie es erkennen; jetzt kann ich nichts weiter sagen, nur so viel: daß ich aus nichts eine neue, andere Welt geschaffen habe. Alles, was ich bisher geschickt habe, ist ein Kartenhaus im Vergleich zu einem Turme. Ich bin überzeugt, daß es mir nicht minder zur Ehre gereichen wird, als ob ich es entdeckt hätte. In Erwartung einer Antwort verbleibe ich Ihr Sohn, der Sie in ewiger Dankbarkeit verehrt.“

Die „kanonische“ deutsche Form des Zitates lautet demnach: **Aus nichts habe ich eine neue, andere Welt geschaffen.**

Wie der oben zitierte Brief zeigt, der auf die Entdeckung der sogenannten absoluten Geometrie anspielt, war János Bolyai bereits Anfang der 1820er Jahre auf der richtigen Spur. Stäckel schildert im Teil I seines Buches (Stäckel 1913, 237) das merkwürdige Schicksal dieses Briefes. Die deutsche Übersetzung des Briefauszugs ist im Jahresbericht der Deutschen Mathematiker-Vereinigung, Bd. 4 (1897, 108) abgedruckt. Der ganze Brief - einschließlich einer lateinischen Übersetzung - ist in der Festschrift wiedergegeben, die von der Universität Klausenburg anlässlich von János Bolyais 100. Geburtstag herausgegeben wurde. (Die Festschrift ist 1903 erschienen.) Die jetzt zu Rumänien gehörende siebenbürgische Stadt Klausenburg (ung. Kolozsvár, rum. Cluj, lat. Claudiopolis) ist János Bolyais Geburtsstadt.

Abbildung 2. Gedenktafel an János Bolyais Geburtshaus in Klausenburg.

Abbildung 2 zeigt die Gedenktafel an János Bolyais Geburtshaus in Klausenburg. Der Text besagt: „Hier wurde am 15.12.1802 János Bolyai von Bólya geboren, der ungarische Euklid, Sohn des Farkas Bolyai von Bólya, des tiefsinnigen Verfassers des Tentamen. Diese Tafel wurde von der mathematisch-naturwissenschaftlichen Fakultät der Franz-Joseph-Universität zum Gedenken hieran hundert Jahre später errichtet.“

Die von Lajos (Ludwig) Schlesinger herausgegebene Festschrift trägt den lateinischen Titel „Libellus post saeculum quam Ioannes Bolyai de Bolya anno MDCCCII a. d. XVIII kalendas Ianuarias Claudiopoli natus est ad celebrandam memoriam eius immortalem ex consilio ordinis mathematicorum et naturae scrutatorum Regiae Litterarum Universitatis Hungaricae Francisco-Josephinae Claudiopolitanae editus / [red. Ludovicus Schlesinger]“. Schlesingers Festschrift wurde 1903 in deutscher Sprache im „Jahresbericht der Deutschen Mathematiker-Vereinigung“ veröffentlicht.

5.1 Abstecher: Die Ermittlung des Geburtsdatums aus den römischen Kalenderangaben

Anhand der hier verwendeten römischen Kalenderangaben lässt sich übrigens das genaue Geburtsdatum János Bolyais schnell ermitteln. Das Geburtsjahr 1802 ist klar und a. d. steht hier für ante diem (vor dem Tag). Man muss jetzt wissen, welchen Tag die Kalenden des Januar bezeichnen: Mit Kalendis Ianuariis oder Kalendis Ianuarii ist der 1. Januar gemeint. Nun müssen wir nur noch entsprechend rückwärts zählen: Der 31. Dezember heißt pridie kalendas Ianuarias (= am Tag vor den Kalenden des Januar) und somit ist a. d. XVIII (duodevicesimum) kalendas Ianuarias der 15. Dezember. Der 15. Dezember ist deswegen der achtzehnte Tag vor den Kalenden des Januar, weil die Römer bei der Rückwärtszählung auch den Kalenden-Tag mitgezählt haben.

5.2 Abstecher: Die lateinische Fassung

Wir erkennen das bewusste Zitat im folgenden Satz der oben erwähnten lateinischen Fassung des Briefes wieder, den János Bolyai 1823 an seinen Vater geschrieben hat: **Nunc amplius nihil, nisi me ex nihilo novum et alium mundum creavisse.** [Jetzt nur so viel, dass ich aus nichts eine neue und andere Welt geschaffen habe.]

Das steht, wie bereits bemerkt, sozusagen in einem diametralen Gegensatz zu Lukrez' Diktum „Ex nihilo nihil fit“ („Aus nichts wird nichts“).

5.3 Schlussfolgerung und Ausblick

Im Unterschied zur lateinischen Version steht in der ungarischen Originalfassung und in deren deutscher Übersetzung das „und“ (lat. et) nicht explizit dabei. Die kanonische deutsche Form des Bolyai-Zitates entspricht voll und ganz dem ungarischen Original. Diese Form findet man u. a. bei (Meschkowski 1990, 133). Bei (Meschkowski 1978, 29) war das „andere“ (ung. más) noch unter den Tisch gefallen. Wir werden sehen, dass das „andere“ bei Übersetzungen des Zitates recht häufig weggelassen wird.

5.4 Abstecher: Wie hat Bolyai ausgesehen?

Das bekannte Bild von János Bolyai ist auf zwei Briefmarken (Abbildungen 3 und 4) zu sehen, die 1960 anlässlich des 100. Todestages in Ungarn und in Rumänien erschienen sind. Dieses Bild hat sich jedoch als nicht authentisch herausgestellt, vgl. (Dénes 2011), (Weszely 2002) und (Weszely 2013).

Abbildung 3. János Bolyai, ungarische Briefmarke von 1960.

Abbildung 4. János Bolyai, rumänische Briefmarke von 1960.

János' Vater Farkas (Wolfgang) (1775-1856), dessen Bild (Abbildung 5) als authentisch festgestellt werden konnte, war ein Jugendfreund von Carl Friedrich Gauß. Der ungemein vielseitige Farkas tat sich u. a. als Mathematiker, Ingenieur und Literat hervor. Es gibt einen nach ihm benannten mathematischen Satz. Ferner konstruierte er zum Beispiel die nach ihm benannten Bolyai-Öfen, die in Siebenbürgen vielfach in Gebrauch kamen.

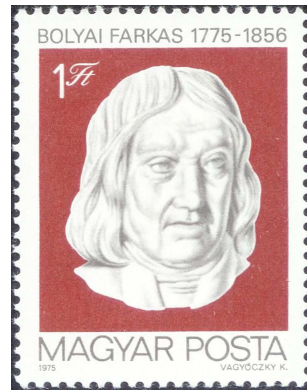

Abbildung 5. Farkas Bolyai,
ungarische Briefmarke von 1975.

Auf der Grundlage zeitgenössischer Dokumente und Beschreibungen hat man versucht, János Bolyais Aussehen zu rekonstruieren. Der Maler Ferenc Márkos schuf 2012 das hier wiedergegebene Porträt (Abbildung 6), das u. a. in (Weszely 2013) veröffentlicht wurde.

Abbildung 6. János Bolyai,
Porträt des Malers Ferenc Márkos.

5.5 Abstecher: Wie schreibt man den Namen Bolyai richtig?

Bei der Arbeit an der Bolyai-Übersetzung (Weszely 2013) ist mir aufgefallen, dass man die Schreibweisen „Bolyai“ und „Bólyai“ antrifft. Welches ist die richtige? Laut (Szénássy 1975, 15) war *Bolya* der ursprüngliche ungarische Ortsname, von dem sich der Familienname *Bolyai* („Bolyaer“) ableitete - eine Adjektivierung wie etwa *Nürnberger* im Deutschen. Im Laufe der Zeit änderte sich der Ortsname zu *Bólya*, aber der Familienname blieb natürlich unverändert.

Gemäß der ungarischen Klassifikation der Vokale zählen *o* und *ó* weder als offen noch als geschlossen, sondern als eine Art „Mittelding“: sie werden als „halbgeschlossen“ bezeichnet, wobei *ó* ein wenig geschlossener ist als *o*. Das hat zur Folge, dass es in Ungarn Personen und sogar ganze Gegenden gibt, bei bzw. in denen sich in Bezug auf die Aussprache der Unterschied zwischen *o* und *ó* verwischt (Papp 1966, 69-73). Diese Verwischung in der Aussprache erklärt die falsche Schreibweise „Bólyai“ auf der ungarischen Briefmarke von 1960 (Abbildung 3).

Kurioserweise ist der Name auf der rumänischen Briefmarke von 1960 richtig geschrieben. Auf der 1975 erschienenen Farkas-Bolyai-Briefmarke hat sich die Ungarische Post korrigiert und den Namen richtig geschrieben, das heißt, ohne Schrägstrich über dem *o*. Die falsche Schreibweise „Bólyai“ (mit Schrägstrich über dem *o*) findet sich auch heute noch sowohl in Ungarn als auch in anderen Ländern in zahlreichen Inschriften, Büchern und anderen Quellen. Bei der 1960 in Ungarn erschienenen János-Bolyai-Briefmarke handelt es sich also um einen doppelten Fehldruck: Das Bild stimmt nicht und der Name ist falsch geschrieben, vgl. (Stern 2013).

6. Einige deutsche und ungarische Versionen des Bolyai-Zitates

Oft findet man im Deutschen und auch im Ungarischen das Zitat in einer etwas abgewandelten Form: Aus dem Nichts habe ich eine neue, andere Welt geschaffen. [A semmiből egy új, más világot teremtettem.]

Zum Beispiel trägt ein Artikel von Bizám die Überschrift „Aus dem Nichts habe ich eine neue, andere Welt erschaffen. Was ist die Bolyai-Lobatschewskische Geometrie?“ (Bizám 1990). Auch (Reichardt 1985, 118) verwendet diese Version, ähnlich auch (Livio 2010, 192): „... jetzt kann ich nur soviel sagen: daß ich aus dem Nichts eine andere, neue Welt geschaffen habe.“ In dieser Version hört sich das Zitat ebenfalls schön an, aber János Bolyai hat es nicht ganz so formuliert. In der Originalausgabe des Artikels von Bizám steht natürlich die ursprüngliche ungarische Form des Zitates (Bizám 1981).

Es gibt auch eine ungarische Fassung, in der das „andere“ (*más*) fehlt: das Buch (Neumann-Salló-Toró, 1974) hat den Titel *A semmiből egy új világot teremtettem*. [Aus dem Nichts habe ich eine neue Welt geschaffen.] Hierbei handelt es sich jedoch um einen griffigen Buchtitel. Die Autoren kannten natürlich das etwas anders lautende ungarische Originalzitat und verwendeten es auch.

Auch in einigen deutschsprachigen Variationen des Zitates fehlt das „andere“. Eine besonders auffällige abweichende Version ist auf der 1996 eingeweihten Gedenktafel für János Bolyai an der Stiftskirche „zum heiligen Kreuz“ in Wien (Mariahilferstraße, Ecke Stiftgasse) zu sehen (Abbildung 7). Die Wiener Variation weicht erheblich von der kanonischen deutschen Formulierung ab. Insbesondere vermisst man das „andere“ (ung. *más*), das in der darunter stehenden ungarischen Originalfassung natürlich auftritt:

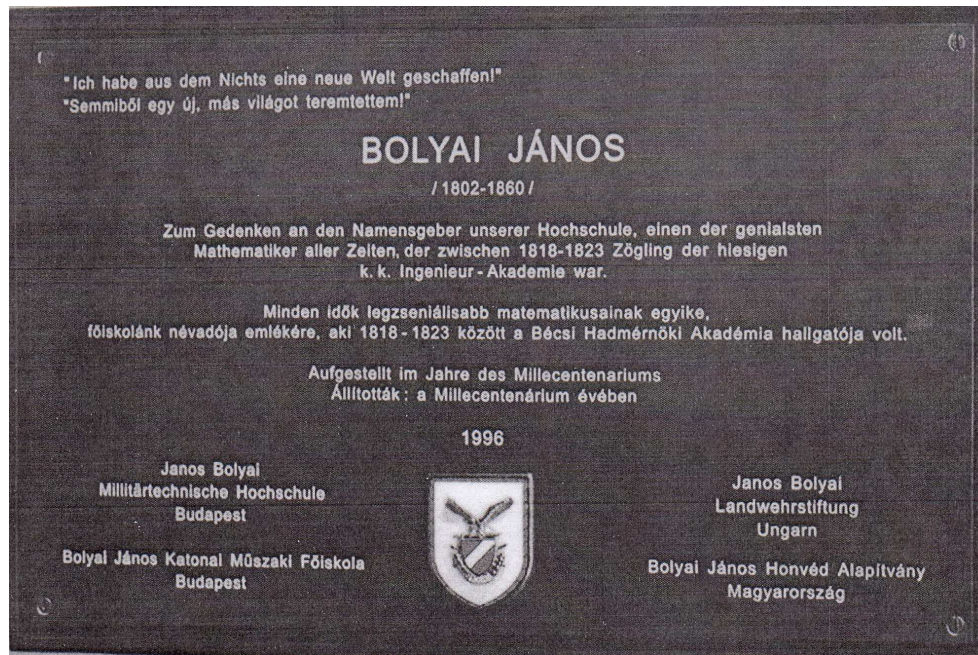

Abbildung 7. Gedenktafel für János Bolyai
an der Stiftskirche „zum heiligen Kreuz“ in Wien.

Ich habe noch die folgenden deutschen Variationen gefunden:

- (Bonola 1908, 102): Jetzt kann ich nur so viel sagen: daß ich aus Nichts eine neue Welt geschaffen habe. (Auch hier fehlt „andere“.)
- (Kordos 1999, 215): Ich habe aus dem Nichts eine neue Welt erschaffen. („andere“ fehlt.)
- (Maeger 1999, 58): Ich schuf eine andere, eine neue Welt aus dem Nichts!
- (Fejes Tóth 1965, 97): Ich habe aus Nichts ein anderes neues Weltall geschaffen.

Auf die letztgenannte Version möchte ich etwas ausführlicher eingehen. Zunächst ist zu sagen, dass hier anstelle von Weltall sicher Universum angebracht gewesen wäre. Das ungarische Wort világ bedeutet Welt. Weltall (Universum) heißt világegyetem, aber man hat beide Bestandteile, also világ und egyetem, auch in der Bedeutung von Universum bzw. Weltall verwendet. So ist es zu erklären, warum der ungarische Mathematiker László Fejes Tóth (1915-2005), der ausgezeichnet Deutsch sprach, im Bolyai-Zitat den in diesem Zusammenhang nicht ganz zutreffenden Begriff Weltall anstelle von Welt verwendet. Aus dem Vorwort geht hervor, dass Fejes Tóth sein Buch auf Deutsch verfasst hat und dabei von Fachkollegen unterstützt worden ist, von denen aber mutmaßlich keiner nach bereits existierenden deutschen Fassungen des Zitats gesucht hat. Es sei noch bemerkt, dass man egyetem heute nur noch in der Bedeutung Universität verwendet. In dieser Bedeutung geht die Verwendung des Wortes auf den ungarischen Schriftsteller und Sprachreformer Ferenc Kazinczy (1750-1831) zurück (vgl. Benkő 1967, 723). In egyetem steckt natürlich das ungarische Wort egy (eins), ähnlich wie im lateinischen Wort universitas das Wort unus steckt.

7. Englische Versionen

Wir geben zunächst in chronologischer Reihenfolge einige englischen Fassungen wieder.

- (Greenberg 1974, 140): “Out of nothing I have created a strange new universe.” Diese Version ist auf dem Foto zu sehen, das in Südafrika (Port Elizabeth, Nelson Mandela Metropolitan University, Department of Mathematics) aufgenommen wurde (Abbildung 8).
- (Gray 1989, 107): In the meantime I can say only this: I have created a new universe from nothing.
- (Kac 1985, 156): Out of nothing I have created a new and wonderful world!
- (Dunham 1990, 56): Out of nothing, I have created a strange new universe.
- (Houzel 1992, 9): From that year [1823] dates a letter to his father (November 3) where he announces that he “has created a new universe from nothing”.
- (Szénássy 1992, 180): ... stating that he had “created a new, another world out of nothing”.
- (Stillwell 2004, 358): From nothing I have created another entirely new world.
- (Prékopa 2006, 16): Now I cannot say anything else: from nothing I have created a new different world.
- (Gray 2007, 101): All I can say now is that **I have created a new and different world out of nothing**. [Grays Buch hat den Titel *Worlds Out of Nothing*, der offenbar von Bolyais Ausspruch inspiriert worden ist.]
- (Livio 2009, 156): I have created a different new world out of nothing.

Offensichtlich treffen strange und wonderful nicht das, was Bolyai gesagt bzw. geschrieben hat. Nach einer Befragung englischer Muttersprachler nennen wir (Gray 2007) als Kandidaten für die kanonische englische Version.

Abbildung 8. Nelson Mandela Metropolitan University (Port Elizabeth, Südafrika), Department of Mathematics.

8. Russische Versionen

Außer der weiter unten genannten russischen Version (Coxeter 1966) habe ich noch drei weitere russische Fassungen gefunden. Alle hier aufgeführten russischen Fassungen weichen von der kanonischen ungarischen Version ab.

- (Liwanowa 1975, 27): ... скажу только, что из ничего я создал новый особенный мир. [... ich sage nur, dass ich aus nichts eine neue, seltsame Welt geschaffen habe.] Das особенный entspricht hier wohl am ehesten dem englischen strange.
- (Lizis 1976, 94) schreibt: Из ничего я сотворил новый мир. [Aus nichts habe ich eine neue Welt geschaffen.] („andere“ fehlt).
- (Alexandrov, 2004): ... из ничего я создал целый мир. [Aus nichts habe ich eine ganze Welt geschaffen.]

Es sei noch bemerkt, dass (Liwanowa 1975) bereits die 3. Auflage des lesenswerten russischen Büchleins ist, das sich in erster Linie an Nichtmathematiker wendet. Die erste Auflage ist 1960 ins Ungarische übersetzt worden. Der Übersetzer János Meggyesi hat das bewusste Zitat in seiner archaischen ungarischen Form wiedergegeben (Livanova 1960, 17), was durch eine direkte Übersetzung der russischen Vorlage nicht möglich gewesen wäre.

9. Rumänien, Italien und Frankreich

Eine rumänische Version, die der kanonischen ungarischen oder deutschen Form entspricht, lautet: „Din neant am creat o altă lume nouă“, vgl. (Câmpan 1978, 55). Unschwer erkennt man Teile der lateinischen Version und romanischsprachiger Versionen wieder: de (aus), néant (nichts), creare (schaffen), alter (anderer), lux (Licht, insbesondere auch Licht der Welt), novus (neu).

Vermutlich geht die Auslassungssünde von „andere“ auf das reichhaltige italienische Buch (Bonola 1906, 88) zurück: „Ho dal nulla creato un nuovo universo“. In der englischen Übersetzung (Bonola 1912, 98) heißt es: „In the meantime I can say only this: I have created a new universe from nothing“. Die obengenannte italienische Form wurde auch in (Bottazzini 1990, 175) verwendet: „Ho creato dal nulla un nuovo universo“. Eine andere italienische Version ist in (Kac 1995, 157) zu finden: „Dal niente ho creato un mondo nuovo e meraviglioso“ [meraviglioso = wunderbar]. Das ist die wörtliche Übersetzung der amerikanischen Originalfassung von (Kac 1985, 156). Wie bereits oben bemerkt, entspricht das meraviglioso (wonderful) nicht dem, was Bolyai geschrieben hat.

Eine französische Version steht in (Barbarin 1928, 11): „Il annonce, dans une lettre à son père adressée de Temesvár en 1823, qu'il a découvert des choses merveilleuses et tiré du néant un nouvel Universe“ [merveilleux = meraviglioso (wunderbar)]. In „Les sciences mathématiques“, http://www.leshumanites.com/sciences_math.html, findet man: „Du néant j'ai créé entièrement un nouvel univers“. Beide Versionen treffen nicht das, was Bolyai geschrieben hat.

10. Finnland

Ich habe die folgenden zwei Versionen gefunden:

- (Pekonen 1991, 20): „Olen luonut tyhjyydestä uuden, toisenlaisen maailman“. [Ich habe aus dem Nichts eine neue, andere Welt geschaffen.]

- (Kurittu, Hokkanen, Kahanpää 2006, 121): „Tyhjästä olen luonut ihmeellisen uuden maailmankaikkeuden“. [Aus nichts habe ich ein wunderbares neues Universum geschaffen]

Lauri Kahanpää hat auch die folgende Synthese der beiden obigen finnischen Formulierungen verwendet, die exakt dem ungarischen Original und der kanonischen deutschen Form entspricht: **Tyhjästä olen luonut uuden, toisenlaisen maailman.**

Vergleicht man die finnische Fassung mit dem ungarischen Originalzitat, dann fällt rein äußerlich die Ähnlichkeit zwischen „uusi“ und „új“ auf. Tatsächlich ist die Verwandtschaft beider Wörter nachgewiesen worden: es handelt sich um ein Erbe aus der „finnisch-ugrischen Zeit“, vgl. (Benkő 1976, 1028) oder (Bárczi 1975, 18-20).

11. Mihály Babits: *Bolyais Ausspruch in einem Sonett*

Der ungarische Logiker und Philosoph Imre Ruzsa (1921-2008) hat das sehr interessante Buch *A matematika és a filozófia határán* [*An der Grenze zwischen Mathematik und Philosophie*] geschrieben (Ruzsa 1968), das in deutscher Übersetzung unter dem Titel *Die Begriffswelt der Mathematik* erschienen ist (Ruzsa 1976).

In der von Johanna Raab stammenden deutschen Übersetzung findet man exakt die kanonische Form des Bolyai-Zitates: „... aus nichts habe ich eine neue, andere Welt geschaffen“, vgl. (Ruzsa 1976, 305). Sieht man sich aber die entsprechende Stelle des ungarischen Buches an, dann sucht man dort vergeblich nach Bolyais ursprünglichem Ausspruch! Wie ist das möglich?

Eine Erklärung findet sich schnell: In (Ruzsa 1968, 267) stehen anstelle des Bolyai-Zitates drei Zeilen des Sonetts „Bolyai“ des ungarischen Dichters Mihály Babits (1883-1941). Das 1911 geschriebene Sonett findet man z. B. in (Babits 1977, 157). Wir geben im Folgenden zunächst das gesamte Sonett in Ungarisch und in Deutsch wieder. Die deutsche Übertragung stammt vom Verfasser des vorliegenden Artikels und wurde in (Weszely 2013, 251) veröffentlicht. Bemerkt sei noch, dass mein Hauptziel bei der Übertragung des Sonetts darin bestand, die Sonettform im Deutschen beizubehalten und inhaltlich nicht allzu weit vom Original abzuweichen.

BOLYAI

Isten elménket bezárta a térbe.
Szegény elménk e térben rab maradt:
a kapzsi villámölyv, a gondolat,
gyémántkorlátját még csak el sem érte.

**Én, boldogolván azt a madarat
ki kalitjából legalább kilátott,
a semmiből alkottam új világot,
mint pókhálóból sző kötelt a rab.**

Új törvényekkel, túl a szűk egen,
új végtelent nyitottam eszemnek;
király gyanánt, túl minden képzetén

kirabolván kincsét a képtelennek
nevetlek, mint Istennel osztozó,
vén Euklides, rab törvényhozó.

Gott in den Raum schloss ein uns'ren Geist,
Der in dem Raum blieb sklavisch gefangen:
Der kühne Gedankenflug blieb darin hängen,
Raumes Grenze in die Schranken ihn weist.

**Welch Glück war doch jenem Vogel bestellt,
der aus dem Käfig erblickte weit draußen das Licht.
Aus der Spinne Netz der Gefangene ein Seil sich flicht:
aus nichts erschuf ich eine neue, andere Welt.**

Mit neuen Gesetzen, jenseits der himmlischen Enge,
ein neues Unendlich ich fand für meinen Verstand:
majestätisch und jenseits der gedanklichen Zwänge

raubt' dem Absurden ich seinen Schatz aus der Hand,
und lache mit Gott über dich, alter Euklid, immer noch,
der die Sklaven du zwangest unter deiner Gesetze Joch.

Auf der linken Seite sind diejenigen drei Zeilen fettgedruckt, die in (Ruzsa 1968, 267) stehen. Auf der rechten Seite habe ich die entsprechende Übertragung hervorgehoben. Wir erkennen wieder, dass im Ungarischen das „andere“ (más) fehlt, aber deswegen können wir Babits natürlich keinen Vorwurf machen! Er hat in dichterischer Freiheit ein wunderbares Sonett verfasst, das auch heute noch zu den meistzitierten ungarischen Gedichten gehört! Die Übersetzerin des Buches (Ruzsa 1968) hat die wohl einzig richtige Wahl getroffen und anstelle einer Übertragung der drei fettgedruckten ungarischen Zeilen die kanonische deutsche Form des Bolyai-Zitates verwendet.

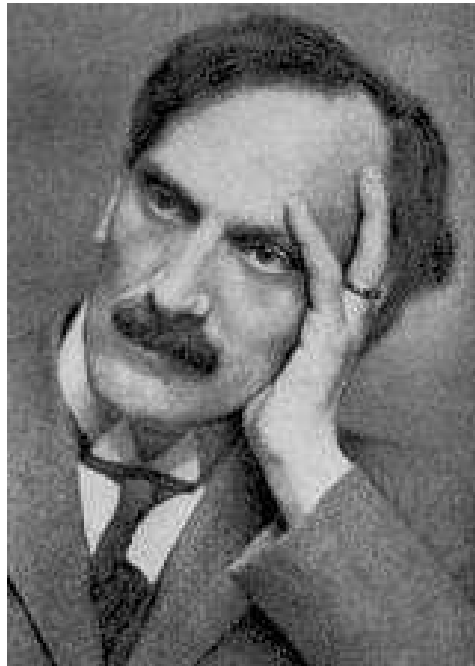

Abbildung 9. Mihály Babits.

Es gibt auch ein ungarisches Mathematikbuch, in dem das Babits-Sonett vollständig abgedruckt ist: (Reiman 1986, 407). Das Sonett ist Teil eines mehrseitigen Abschnitts über das Bolyai-Drama. (Reiman 1986, 413) schließt diesen Abschnitt mit folgenden Zeilen, der den bereits genannten Vergleich mit Kopernikus bestätigt: „A Bolyai-dráma utolsó felvonása nem fejeződött be. Alakja időben távolodva nem halványul, nem kisebbedik. Méltatói kezdetben azt tartották fő érdemének, hogy felfedezése lezárta a paralellák körüli kétezer éves vitát. Ma eredményeinek lehetőségét abban látjuk, hogy megmutatta: a világ nem szükségképpen olyan, mint amilyennek addig hitték. Ezzel 'új végtelent nyitott', új távlatokat a kutatásnak, a gondolkodásnak; kitágította a világról alkotott képünket; több méltatója ezért hatását Kopernikuszéval veti egybe.“

12. Babits und Coxeter als Multiplikatoren

12.1 Das Babits-Sonett als Multiplikator

(Toró 2003a) hat Übertragungen des Babits-Sonetts in 30 Sprachen zusammengestellt, die in Abbildung 1 aufgelistet sind. Es wäre sicher eine lohnenswerte Aufgabe, diese Übertragungen genauer zu analysieren. Wir können hier nur kurz und andeutungsweise auf einige von ihnen eingehen. Bei der in Torós Buch angegebenen deutschen Fassung handelt es sich um kein Sonett, sondern um eine mehr oder weniger wörtliche Prosa-Übersetzung. Äußerst gelungen sind Csilla Ladányi-Turóczy's Übertragung ins Portugiesische („Do nada

criei um mundo novo, diferente") und Paul Sohars Übertragung ins Englische („I have created a new, different universe out of nothing“).

János Bolyai hat übrigens auch eine Homepage (Bolyai János honlapja) auf Ungarisch, Englisch und Spanisch! Dort sind neben dem originalen Babits-Sonett auch Sohars Übertragung ins Englische sowie die Übertragung von Antonio Bernat Vistarini ins Spanische zu finden („He creado un universo nuevo, diferente, partiendo de la nada“).

12.2 Das Buch von Coxeter als Multiplikator

Harold Scott MacDonald Coxeter (1907-2003) war ein kanadischer Mathematiker englischer Herkunft, der bedeutende Beiträge zur Geometrie und anderen Teilgebieten der Mathematik verfasste. Genauer findet man in der Biographie (Roberts 2006). Coxeters Bestseller *Introduction to Geometry* hat, ähnlich wie das Babits-Sonett, ebenfalls als Multiplikator zur weiteren Verbreitung des Bolyai-Zitats beigetragen.

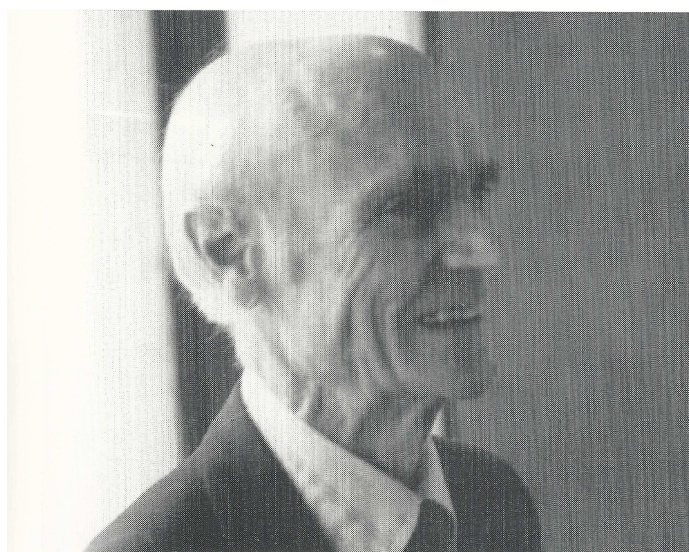

Abbildung 10. H. S. M. Coxeter 1984 am Smith College, Northampton, Massachusetts.

Interessant ist ein Vergleich verschiedener Ausgaben dieses mathematischen Bestsellers: (Coxeter 1961), (Coxeter 1969) [amerikanische Ausgabe, 1. und 2. Auflage], (Coxeter 1963), (Coxeter 1981) [deutsche Übersetzung, 1. und 2. Auflage], (Coxeter 1965), (Coxeter 2009) [japanische Übersetzungen der 1. und der 2. amerikanischen Auflage], (Coxeter 1966) [russische Übersetzung der 1. amerikanischen Auflage], (Coxeter 1967) [polnische Übersetzung der 1. amerikanischen Auflage], (Coxeter 1971) [spanische Übersetzung] und (Coxeter 1973) [ungarische Übersetzung].

- (Coxeter 1969, 265): I have created a new universe from nothing. („anderes“ fehlt.)

Da bereits im Englischen das „different“ bzw. „other“ fehlt, ist es nicht verwunderlich, dass es auch in einigen Übersetzungen fehlt, die aus der englischen Version angefertigt worden sind. Das ist insbesondere der Fall bei den Übersetzungen ins Russische, ins Polnische, ins Spanische und ins Japanische. Sehen wir uns die obengenannten Übersetzungen kurz an!

- (Coxeter 1966, 383) [Russische Übersetzung der 1. amerikanischen Ausgabe]: Я создал новую вселенную из ничего. [Ich habe ein neues Universum aus nichts geschaffen]

- (Coxeter 1967, 287) [Polnische Übersetzung der 1. amerikanischen Ausgabe]: Stworzyłem cały świat z niczego. [Ich habe eine ganze Welt aus nichts geschaffen]. Dieselbe Formulierung findet man auch in dem polnischen Buch (Kordos 1994, 226), das - wie bereits oben zitiert - auch ins Deutsche übersetzt worden ist (Kordos 1999).
- (Coxeter 1971, 363) [Spanische Übersetzung der 2. amerikanischen Ausgabe]: He creado un universo nuevo a partir de la nada.

Im Gegensatz zu den vorgenannten Übersetzungen des Coxeter-Buches geben die Übersetzungen ins Deutsche und ins Ungarische das Bolyai-Zitat vollständig und korrekt wieder!

- (Coxeter 1981, 322) [zweite erweiterte Auflage; deutsche Übersetzung der zweiten amerikanischen Ausgabe von 1969]: „Ich kann nur sagen: daß ich aus nichts eine neue, andere Welt geschaffen habe“. Der Übersetzer J. J. Burckhardt hat das Zitat in einem Satz wiedergegeben, aus dem sich die kanonische deutsche Form ableitet. Auf diese Form hätte er auf der Grundlage der englischen Vorlage nicht kommen können! Er hat sich also anderweitig nach vorhandenen deutschsprachigen Formulierungen des Zitates umgesehen und war dabei auf die deutsche Fassung des Briefes gestoßen, den Bolyai 1823 an seinen Vater geschrieben hat.
- (Coxeter 1973, 270) [ungarische Übersetzung der 1. englischen Ausgabe]: „Semmiből egy ujj más világot teremtettem“. Bolyais Ausspruch ist „hundertfünfzigprozentig“ korrekt wiedergegeben, denn in der ungarischen Fassung wird sogar die veraltete Schreibweise „ujj“ anstelle des heutigen „új“ (neu) verwendet! Der Übersetzer Kálmán Sztrókai hätte das natürlich niemals „hingekriegt“, wenn er versucht hätte, die englische Version des Zitats zurück ins Ungarische zu übersetzen.
- In Coxeter (2009, S. 83) [japanische Übersetzung der zweiten amerikanischen Ausgabe] finden wir als Motto von Unterkapitel 15.2 folgenden Auszug aus Bolyais Brief:

わたしは、物質的準備のととのい次第、平行線の理論に関するわたしの業績を出版しようと決意しました……。最後の目標に到達したとはいえないにしても、わたしのした発見は、圧倒されてしまうほどのすばらしいものです……。わたしは、無から新しき宇宙を創造したのです。

ヤーノシュ・ボーヤイ (János Bolyai, 1802~1860) (1823年の父への手紙から)

Der Auszug endet mit dem Zitat, das wir hier noch einmal gesondert wiedergeben:

わたしは、無から新しき宇宙を創造したのです。

Die nachstehende Tabelle enthält die ungefähre Aussprache und die Bedeutung der japanischen Wörter:

わたし は, watashi wa	Ich
無 から mu kara	Nichts (mu) von (= aus nichts)
新しき 宇宙 を atarashiki uchu wo	neu (atarashiki), Universum (uchu)
創造した の です。 sozoshita no desu	habe geschaffen.

12.3 Abstecher: Zwei chinesische Versionen

Es gibt mindestens zwei chinesische Versionen des Bolyai-Zitats, die in den folgenden Büchern zu finden sind: (Ji Zhigang 2009) und (Liang Zongju, Wang Qingjian, Sun Hongan 2005). Wir sehen uns Ji Zhigangs Version etwas genauer an. Im Original lautet sie

我从虚无中创造了奇妙的新世界
wǒ cóng xū wú zhōng chuàng zào le qí miào de xīn shì jiè.

„Ich aus leer-nichts Mitte habe erschaffen-ersonnen eine sonderbare-wunderbare neue Welt.“

我 wǒ (ich), 从 cóng (aus), 虚 [虛] xū (leer, nichts), 无 [無] wú (Nichts), 中 zhōng (Mitte, Zentrum, Mittelpunkt), 创 [創] chuàng (zustande bringen, erschaffen), 造 zào (ersinnen, bauen, machen), 了 le (Perfektsuffix), 奇 qí (sonderbar), 妙 miào (wunderbar), 的 de (subordinierende Strukturpartikel), 新 xīn (neu), 世界 shì jiè (Welt).

Wir erkennen, dass es sich hier um keine direkte Übersetzung aus dem Ungarischen handeln kann. Tatsächlich waren wohl verschiedene englische Versionen die Grundlage für die Übersetzung ins Chinesische. Die entsprechende Seite aus (Liang Zongju, Wang Qingjian, Sun Hongan 2005) enthält eine geringfügig andere Version (6./7. Zeile von oben in Anführungszeichen):

时在父亲的辅导下掌握了高等数学，
1818 年入维也纳皇家工程学院学习。
大学期间（约 1820 年）开始研究平
行线理论，1823 年得到非欧几何学
的基本原理，他欣喜地写信告诉父
亲：“我已从乌有创造了另一个新奇
的世界”。后写成论文《空间的绝对
真实的科学》（英译 The absolutely true
science of space），1832 作为他父亲的
著作《向好学青年介绍纯粹数学原
理的尝试》（Tentamen juventutem stu-

Wir schließen den Artikel, indem wir auf einen Zen-Begriff eingehen, der sowohl in der japanischen als auch in den chinesischen Versionen des Bolyai-Zitates vorkommt.

12.4 Abstecher: MU und NIRWANA

Das japanische Wort MU bzw. das chinesische Wort WU wird mit *nichts* übersetzt. Es handelt sich um einen der Schlüsselbegriffe der Zen-Philosophie, nämlich die „Leere“. (Hofstadter 1980) hat zur Verbreitung des Begriffes im Abendland beigetragen. Es scheint nicht ganz klar zu sein, inwieweit sich der Begriff MU mit NIRWANA überschneidet, einem weiteren buddhistischen Schlüsselbegriff. Es gibt französische Quellen, in denen „néant“ (Nichts) als Name für NIRWANA steht (Scheel 1990, 224-225); andere halten diese Gleichsetzung für fehlerhaft.

Schlussfolgerung

Man kann wohl ohne Übertreibung mit Toró sagen, dass Bolyais Ausspruch ein geflügeltes Wort geworden ist. Seit er ihn am 3. November 1823 in einem Brief an seinen Vater zu Papier brachte, sind knapp 200 Jahre vergangen, und bis zum heutigen Tag ist der Ausspruch in mindestens 30 Sprachen nachweisbar. Die voneinander mehr oder weniger abweichenden Übersetzungen zeigen beispielhaft auch die Schwierigkeit, ein fremdsprachiges Zitat getreu wiederzugeben. Diese Schwierigkeit erhöht sich natürlich, wenn es um die Wiedergabe aus einer „entlegenen“ Sprache wie Ungarisch geht und gegebenenfalls eine dritte Sprache zwischengeschaltet ist. Es ist nicht verwunderlich, dass bei solchen Umwegen etwas verlorengehen kann (wie das Adjektiv „andere“) oder auch etwas hinzukommen kann („Aus dem Nichts“ statt „Aus nichts“). Es sei noch erwähnt, dass es sowohl in der ungarischen Prosa als auch in ungarischen Gedichten zahlreiche weitere Variationen des Bolyai-Zitates gibt. Einige dieser Quellen, auf die wir hier nicht näher eingehen können, sind in (Weszely 2002) und (Weszely 2013) zu finden.

Danksagungen

Dank geht an Tibor Weszely (Marosvásárhely, Târgu Mureș) für den Briefauszug und für das Foto des Bolyai-Porträts [Abbildung 6], an András Szentpétery (Halle an der Saale) für das Foto von der Gedenktafel an János Bolyais Geburtshaus in Kolozsvár (Cluj, Klausenburg) [Abbildung 2] und für das Foto von dem Denkmal, das für Farkas und János Bolyai in Marosvásárhely errichtet worden ist [Abbildung 11], an Wolfgang Volk (Berlin) für das Foto von der Wiener Gedenktafel [Abbildung 7] und für die Genehmigung zu dessen Wiedergabe, an Richard Wiegandt (Budapest) für das Foto, das er in Südafrika (Port Elizabeth, Nelson Mandela Metropolitan University) aufgenommen hat [Abbildung 8] sowie an István Hargittai (Budapest) für das Foto von H. S. M Coxeter [Abbildung 10]. Für die Übersendung der Briefmarken-Darstellungen [Abbildungen 3, 4, 5] und für die Genehmigung zu deren Wiedergabe bedanke ich mich bei Heinz Klaus Strick (Leverkusen).

Ebenso danke ich dem Petőfi Literaturmuseum Budapest und dort insbesondere der Generaldirektorin Csilla E. Csorba sowie Ágnes Balasi für die Übersendung des Babits-Fotos [Abbildung 9] und für die Genehmigung zu dessen Wiedergabe. Ferner danke ich Birkhäuser (Basel) und dort insbesondere Anna Mätzener für die Genehmigung zur Wiedergabe meiner Übertragung des Bolyai-Sonetts.

Für Hinweise zu den finnischen Versionen danke ich Osmo Pekonen, Mikko Saarimäki und Lauri Kahanpää (alle Jyväskylä). Tetsuya Abe (Tokyo) hat mir die japanische Übersetzung übersandt und erläutert. Joseph Dauben (New York) hat mich auf die chinesischen Autoren Ji Zhigang (Shanghai) und Wang Qingjian aufmerksam gemacht, die mir ihre Versionen übersandt haben. Maylin Chen (Leonberg) hat mir Ji Zhigangs Version

erklärt. Für die polnische Version und deren Erläuterung danke ich Andrzej Walendziak (Siedlice) sowie Rüdiger Achilles und Krystyna Jedynak (Bologna).

Für verschiedene weitere Hinweise bedanke ich mich bei June Barrow-Green (Milton Keynes), Gerhard Betsch (Weil im Schönbuch), Gabriel Böhlmann Balan (Leipzig), Béla Csákány (Szeged), Ulrich Faigle (Bonn), Kalina Gesell (Ostramondra), Csilla Ladányi-Turóczy (Budapest), Reinhard Siegmund-Schultze (Kristiansand), Paul Sohar (Boston), Anna Tarvainen (Helsinki), Rüdiger Thiele (Halle), Wolfgang Volk (Berlin) und Richard Wiegandt (Budapest).

Karin Richter (Martin-Luther-Universität Halle, Institut für Mathematik) und Richard Wiegandt (Alfréd Rényi Institute of Mathematics, Budapest) sei für die Durchsicht des gesamten Manuskripts gedankt, Gerd Richter (Angersdorf bei Halle) für vielfache technische Hilfestellung.

Abbildung 11. Denkmal für Farkas und János Bolyai in Marosvásárhely.

LITERATURANGABEN

- Alexandrov, Victor A. (Александров В. А.) 2000. *Краткая биография Яноша Боляи*. (Russisch) [Kurze Biographie János Bolyais]. *Математика в высшем образовании* 2004/2: 85-88.
- Babits Mihály 1977. *Babits Mihály összegyűjtött versei*. (Ungarisch.) [Gesammelte Gedichte von Mihály Babits] Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Barbarin, Paul 1928. *La géométrie non euclidienne*. (3. Auflage.) Gauthier-Villars, Paris.
- Bárczi Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*. (3. Auflage) (Ungarisch.) [Der Lebenslauf der ungarischen Sprache]. Gondolat, Budapest.
- Békés István 1977. *Napjaink szállóigéi*. (Ungarisch.) [Geflügelte Worte unserer Tage.] (Zweite verbesserte und erweiterte Auflage), Band I und Band II. Gondolat, Budapest.
- Benkő Loránd (Hg.) 1967. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache*. (Ungarisch.) 1. Band. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hg.) 1976. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache*. (Ungarisch.) 3. Band. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bizám György 1981. Semmiből egy új más világot teremtettem. Mi a Bolyai-geometria? (Ungarisch.) [Aus nichts habe ich eine neue, andere Welt geschaffen]. In: R. Freud (Hg.), *Nagy pillanatok a matematika történetében*. [Große Augenblicke in der Geschichte der Mathematik.] Gondolat, Budapest.
- Bizám, György 1990. Aus dem Nichts habe ich eine neue, andere Welt erschaffen. Was ist die Bolyai-Lobatschewskische Geometrie? In: R. Freud (Hg.) *Große Augenblicke aus der Geschichte der Mathematik*. BI Wissenschaftsverlag, Mannheim/Wien/Zürich. 103-137.
- Bonola, Roberto 1906. *La geometria non-euclidea. Esposizione storico-critica del suo sviluppo*. Zanichelli, Bologna.
- Bonola, Roberto 1912. *Non-euclidean geometry. A critical and historical study of its developments*. Dover Publications, Inc., New York.
- Bottazzini, Umberto 1990. *Il flauto di Hilbert. Storia della matematica moderna e contemporanea*. UTET Libreria, Turin.
- Büchmann, Georg. 1907. *Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes*. (23. vermehrte und verbesserte Auflage bearbeitet von Eduard Ippel.) Verlag der Haude & Spenerschen Buchhandlung, Berlin.
- Câmpan, Florica T. 1978. *Aventura geometriilor neeuclidiene*. (Rumänisch.) Editura Albatros, Bukarest.
- Coxeter, H. S. M. 1961. *Introduction to Geometry*. John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Coxeter, H. S. M. 1965. *Introduction to Geometry*. (Japanische Übersetzung der 1. amerikanischen Auflage.) Tokyo.
- Coxeter, H. S. M. (Кокстер Г.С.М.) 1966. *Введение в геометрию*. [Einführung in die Geometrie.] (Russische Übersetzung der 1. amerikanischen Auflage.) Nauka, Moskau.
- Coxeter, H. S. M. 1967. *Wstęp do geometrii dawnej i nowej*. (Polnische Übersetzung.) PWN, Warschau.
- Coxeter, H. S. M. 1969. *Introduction to Geometry*. (2nd edition.) John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Coxeter, H. S. M. 1971. *Fundamentos de Geometria*. (Spanische Übersetzung der 2. amerikanischen Auflage), Editorial Limusa-Wiley, S. A., Mexiko.
- Coxeter, H. S. M. 1973. *A geometriák alapjai*. (Ungarische Übersetzung der 1. amerikanischen Auflage.) Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Coxeter, H. S. M., *Unvergängliche Geometrie*. Birkhäuser Verlag, Basel 1981. (Zweite erweiterte Auflage. Übersetzung der zweiten amerikanischen Auflage.) John Wiley & Sons, New York 1969.
- Coxeter, H. S. M. 2009. *Introduction to Geometry*. (Japanische Übersetzung der 2. amerikanischen Auflage.) The English Agency (Japan) Ltd.
- Dávid Lajos 1979. *A két Bolyai élete és munkássága*. (Ungarisch.) [Leben und Wirken der beiden Bolyai.] Zweite erweiterte Auflage. Gondolat, Budapest 1979.
- Dávid, Lajos 1951. *Die beiden Bolyai*. Kurze Mathematiker-Biographien. Beiheft Nr. 11 zur Zeitschrift „Elemente der Mathematik“. Birkhäuser Verlag, Basel.
- Dénes, Tamás 2011. Real face of János Bolyai. *Notices of the American Mathematical Society*. Januar 2011: 41-51.
- Dunham, William 1990. *Journey through genius. The great theorems of mathematics*. John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Fejes Tóth, László 1965. *Reguläre Figuren*. Teubner, Leipzig.
- Gray, Jeremy 1989. *Ideas of Space*. Clarendon Press, Oxford.
- Gray, Jeremy 2007. *Worlds Out of Nothing. A Course in the History of Geometry in the 19th Century*. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg New York.
- Greenberg, Marvin Jay 1974. *Euclidean and Non-Euclidean Geometries. Development and History*. (2. Auflage.) W. H. Freeman and Company, San Francisco.

- Hajós György 1966. *Bevezetés a geometriába*. (4. Auflage.) (Ungarisch.) [Einführung in die Geometrie] Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hargittai, István and Hargittai, Magdolna 1994. *Symmetry - a unifying concept*. Shelter Publications, Inc., Bolinas, California.
- Hofstadter, Douglas Richard 1980. *Gödel, Escher, Bach: an Eternal Golden Braid. A metaphorical Fugue on Minds and Machines in the Spirit of Lewis Carroll*. Vintage Books. A Division of Random House. New York.
- Houzel, Christian 1992. The birth of non-euclidean geometry. In: L. Bois, D. Flament, J. M. Salanskis (Hg.), *1830-1930: A Century of Geometry. Epistemology, History and Mathematics*. Lecture Notes in Physics, vol. 402. Springer-Verlag, Berlin. 3-21.
- Kac, Mark 1985. *Enigmas of chance. An autobiography*. University of California Press, Berkeley.
- Kac, Mark 1995 *Gli enigmi del Caso. Vicissitudini di un matematico*. Paolo Boringhieri, Turin. [Italienische Übersetzung von (Kac 1985).]
- Kordos, Marek 1994. *Wykłady z historii matematyki*. (Polnisch.) Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Kordos, Marek 1999. *Streifzüge durch die Mathematikgeschichte*. Ernst Klett Verlag, Stuttgart.
- Kristó Nagy István 1984. *Bölcsességek könyve. Aforizmák, szállóigék. 1800 előtt született szerzők*. (2. Auflage.) (Ungarisch.) 1. Band, Gondolat, Budapest.
- Kristó Nagy, István 1984. *Bölcsességek könyve. Aforizmák, szállóigék. 1800 óta született szerzők*. (2. Auflage.) (Ungarisch.) 2. Band, Gondolat, Budapest.
- Kurittu, L., V. M. Hokkanen und L. Kahanpää 2006. *Geometria*. (Finnisch.) Jyväskylän Yliopisto, Jyväskylä.
- Livio, Mario 2009. *Is God a Mathematician?* Simon & Schuster, Inc., New York.
- Livio, Mario 2010. *Ist Gott ein Mathematiker? Warum das Buch der Natur in der Sprache der Mathematik geschrieben ist*. C. H. Beck, München.
- Livanova, Anna 1960. *Három sors. Elbeszélés egy nagy felfedezésről*. [Drei Schicksale. Die Geschichte einer großen Entdeckung.] (Ungarisch.) Gondolat, Budapest.
- Liwanowa, Anna [Ливанова А. М.] 1975. *Три судьбы. Повесть о великом открытии*. (Russisch.) [Drei Schicksale. Die Geschichte einer großen Entdeckung.] 3. Auflage, Znaniye, Moskau.
- Lizis, Nikolai Andrejewitsch [Лицис Н. А.] 1976. *Философское и научное значение идей Н. И. Лобачевского*. (Russisch.) [Die philosophische und wissenschaftliche Bedeutung der Ideen N.I. Lobatschewskis.] Zinatne, Riga.
- Lukrez 1972. *Über die Natur der Dinge*. Lateinisch und Deutsch von Josef Martin. Schriften und Quellen der Alten Welt. Herausgegeben vom Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR, Band 32. Akademie-Verlag, Berlin.
- Maeger, Annemarie (Hg.) 1999. *János Bolyai. Der Mozart der Mathematik*. Autorenverlag Annemarie Maeger, Hamburg.
- Meschkowski, Herbert 1978. *Problemgeschichte der neueren Mathematik (1800-1950)*. BI Wissenschaftsverlag, Mannheim.
- Meschkowski, Herbert 1990. *Denkweisen großer Mathematiker. Ein Weg zur Geschichte der Mathematik*. Vieweg, Braunschweig.
- Neumann Mária, Salló Ervin, Toró Tibor 1974. *Semmiből egy új világot teremtettem*. (Ungarisch.) [Aus nichts habe ich eine neue Welt geschaffen.] Temesvár.
- Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan*. (Ungarisch.) [Beschreibende ungarische Lautlehre.] Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pekonen, Osmo 1991. *Epäeuklidisen ajattelun lähteillä*. Fasori Gimnázium kouluttaa eliittiä uudelle Unkarille. (Finnisch.) [An den Quellen des nichteuklidischen Denkens. Das Fasori Gymnasium bildet die Elite für das neue Ungarn aus.] Kulttuuritutkimus 8/2: 18-22.
- Prékopa András 2006. The Revolution of János Bolyai. In: Prékopa, A. und E. Molnár (Hg.), *Non-Euclidean Geometries: János Bolyai Memorial Volume*. Springer-Verlag, Berlin. 3-59.
- Reichardt, Hans 1985. *Gauß und die Anfänge der nicht-euklidischen Geometrie. Mit Originalarbeiten von J. Bolyai, N. I. Lobatschewski und F. Klein*. Teubner-Archiv zur Mathematik, Band 4. BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig.
- Reiman István 1986. *A geometria és határterületei*. (Ungarisch.) [Die Geometrie und ihre Grenzgebiete.] (Ungarisch.) Gondolat, Budapest.
- Roberts, Siobhan 2006. *King of Infinite Space: Donald Coxeter, the Man Who Saved Geometry*. Walker & Company, New York.
- Ruzsa Imre 1968. *A matematika és a filozófia határán*. (Ungarisch.) [An der Grenze zwischen Mathematik und Philosophie.] Gondolat, Budapest.

- Ruzsa, Imre 1976. *Die Begriffswelt der Mathematik*. [Deutsche Übersetzung von (Ruzsa 1968).] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Scheel, Hans Ludwig 1990. Sprachliche Äußerungen über die Negativität der menschlichen Existenz und „Das Nichts“, besonders im Französischen. In: E. Leupold / Y. Petter (Hg.), *Interdisziplinäre Sprachforschung und Sprachlehre. Festschrift für Albert Raasch*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 217-229.
- Schönbeck, Jürgen 2003. *Euklid*. Birkhäuser Verlag, Basel, Boston, Berlin.
- Stäckel, Paul 1903. Untersuchungen aus der absoluten Geometrie, aus Johann Bolyais Nachlaß herausgegeben. In: *Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn*, Bd. 18/1900: 280-307.
- Stäckel, Paul (Hg.) 1913. *Wolfgang und Johann Bolyai: Geometrische Untersuchungen, Erster Teil: Leben und Schriften der beiden Bolyai. Zweiter Teil: Stücke aus den Schriften der beiden Bolyai*. B. G. Teubner, Leipzig und Berlin.
- Stern, Manfred 2013. Wie spricht man Bolyai aus - und wie schreibt man den Namen richtig? In: *Mitteilungen der Deutschen Mathematiker-Vereinigung* 21: 38-39. Korrektur ebenda: 68.
- Stillwell, John 2002. (Corrected printing 2004.) *Mathematics and its history*. Springer-Verlag, New York.
- Strick, Heinz Klaus 2009. Geschichten aus der Mathematik. Eine biografische Briefmarkensammlung von Pythagoras bis Kolmogorow. *Spektrum der Wissenschaft*, SPEZIAL 2/09.
- Szénássy Barna 1975. *Bolyai Farkas*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szénássy, Barna 1992. *History of Mathematics in Hungary until the 20th Century*. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
- Szénássy Barna 2008. *A magyarországi matematika története a 20. század elejéig*. (Ungarisch.) [Geschichte der ungarischen Mathematik bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.] (3. überarbeitete Auflage.) Polygon, Szeged.
- Toró Tibor 2003a. *Bolyai János temesvári „új, más világa” (1823. november 3.) emlékére*. (Ungarisch.) [Zur Erinnerung an János Bolyais Temeschwarer „neue, andere Welt” (3. November 1823).] Magszter Kiadó, Apáczai Csere János Pedagógusok Háza, Csíkszereda.
- Toró Tibor 2003. Habent sua fata, Bolyai János 1823. november 3.-i temesvári levelének sorstörténete. (Ungarisch.) [Habent sua fata, Schicksalsgeschichte von János Bolyais Temeschwarer Brief vom 3. November 1823.] In: *Természet Világa. 2003/ I. Különszáma*. 99-102.
- Tosi, Renzo 1992. (5. Auflage). *Dizionario delle sentenze latine e greche*. BUR, Mailand.
- Tóth, Imre 1999. Von Wien bis Temesvár: Johann Bolyais Weg zur nichteuklidischen Revolution. In: Maeger 1999. 21-68.
- Tóth Imre 2002. Béctől Temesvárig: Bolyai János útja a nemeuklideszi forradalom felé. (Ungarisch.) [Von Wien bis Temesvár: Johann Bolyais Weg zur nichteuklidischen Revolution.] Typotex. 15-77.
- Trudeau, Richard 1998. *Die geometrische Revolution*. Birkhäuser Verlag, Basel.
- Volk, Wolfgang, *Zeugnisse zu Mathematikern*. Virtuelle Ausstellung, s. Wolfgang Volks Homepage <http://www.w-volk.de/>
- Weszely Tibor 2002. *Bolyai János. Az első 200 év*. (Ungarisch.) [János Bolyai. Die ersten 200 Jahre] Vince Kiadó, Budapest.
- Weszely, Tibor 2013. *János Bolyai - Die ersten 200 Jahre*. Band 16 der Reihe "Vita Mathematica". (Aus dem Ungarischen von M. Stern.) Birkhäuser, Basel.

Stern, Manfred

**„I have created a new and different world out of nothing“
(A sentence of János Bolyai)**

In 1823 János Bolyai wrote in a letter to his father Farkas Bolyai: “I have created a new and different world out of nothing”. This new world was his discovery of the first non-euclidean geometry. In this article we support the thesis that Bolyai's sentence became a saying: indeed, it is used now in more than 30 languages spread all over the world. Our point of departure is the original Hungarian wording and its “canonical” German translation. We analyze a number of translations into different languages and point out some deficiencies.

Szili Katalin

Az „első magyar” beszélgetéskönyvről (Hajdanvolt egyetemességünk nyomában...)

„Eddig még mindenki megtalálta a régiekben, amire szüksége volt,
vagy amit óhajtott; kiváltképpen önmagát.”
(Friedrich Schlegel: Válogatott esztétikai írások. Gondolat, Bp. 1980. 15)

1. Bevezetés

Mielőtt dolgozatom tárgyára térnék, engedtessek meg egy rövid eszmefuttatás, amely reményeim szerint megvilágítja szándékosan talányossá formált alcímemet. Minden kor egy kicsit (vagy meglehetősen) részlelhajló önmagával szemben. Európa büszke arra, hogy helyellközzel egységbe tudta tömöríteni államait, s az anyagi és szellemi javak (legfőképpen az előbbieket) szabadon áramolhatnak a ma már képletes országhatárok között. Nincs ez másképp a felsőoktatásban sem: az egyetemek szinte versengenek egymással oktatásuk „nemzetköziesítésében”, megítélésükben nagy súllyal esik a latba a szemeszterenként külföldre küldött, illetve fogadott Erasmus-diákok száma, ahogy az oktatók minősítésének is meghatározó elemeivé váltak az idegen nyelvű szaklapokban megjelent publikációk, külföldi konferenciaelőadások, a határainkon túli egyetemeken tartott órák. Szűkebb szakterületünk, a nyelvoktatás, megértve az idők szavát, ugyancsak egységre törekszik mind alapcélkitűzéseiben, vagyis a kommunikatív elvek érvényesítésében, mind a tananyagokban, mind a nyelvtudás megítélésének rendszerében, gondoljunk csak az Európai Referenciakeretre és az ehhez kapcsolódó nyelvi szintekre. Mindezen számos jóval, előnnyel járó, de buktatókkal is megtűzdelt, megfontolt lépéseket kívánó folyamatok részeseként hajlamosak vagyunk egyedülállónak, soha nem létezőnek, minden eddigit felülmúlónak tartani jelen eredményeinket. De a mottóul választott schlegeli gondolat igazát alátámasztva, a jelen nemegyszer megelheleti önmagát a múltban, vagyis nővumnak vélt vívmányaira (ha nem is ugyanabban a formában, módon) rálehet letúnt korokban, sőt a múlt akár figyelmeztethet is a jelen visszáságaira. E meggyőződésből kiindulva írásomban a magyar mint idegennyelv- oktatás kezdeti tananyagának egyikén keresztül egy olyan időszakba nyújtok bepillantást, amelyben sok tekintetben megvalósultnak látszik az európai egyetemesség eszméje.

2. Az „első magaryelvkönyv” kérdéséhez

Annak eldöntésére, hogy mit is tekintsünk az első magaryart tanító nyelvkönyvnek, most a terjedelmi okok mellett számos tisztázásra váró kérdés miatt sem vállalkozom. Hogy csak a legfontosabbakat említsem közülük: a számításba jöhető 17. században (innen vannak írásos forrásaink) a nyelvoktatás nyelvtanközpontúságából következően a tankönyvek az adott nyelv grammatikáját tartalmazó kiadványokat s legfeljebb a megfelelő kétnyelvű szószedeteket (nomenclaturákat) jelentették. A nyelvtanítói céllal írt és tudományos nyelvtanok között viszont alig találunk különbséget, aminek következményeként az előbbieket közül többet is magának tulajdonít a magyar nyelvtudomány-történet, de ugyanilyen joggal (ha nem többel) tekintheti őket sajátjának a magyar mint idegennyelv-oktatás. Persze a tényt elismerésként is felfoghatjuk: az említett nyelvtanok ugyanis koruk legmagasabb tudományos színvonalán álltak, következésképpen joggal kerültek be a tudományos művek körébe. Ilyen Szenczi Mol-

nár Albert 1610-es *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo*-ja (Hanoviae), melynek előszavában egyértelműen kifejti nyelvtanítói szándékát a szerző, de Komáromi Csipkés György 1655-ös *Hungaria illustrata*-ja (Utrecht) úgyszintén, amelynek barokkos címe így folytatódik fordításban: „Azaz a magyar nyelv természetének és szellemének rövid, de módszeres kifejtése **a magyarul nem tudók nyelvtanulásának megkönnyítésére, elősegítésére** és a magyarul tudók tökéletesítésére” (kiemelés tőlem: Sz. K.). De magunkénak tekinthetjük a jezsuita Pereszlényi Pál 1682-es *Grammatica lingvae ungaricae* (Tyrnaviae 'Nagyszombat') című munkáját is, és a sort tovább folytathatnánk. Mindezen okból első nem tudományos, egyértelműen tanító nyelvkönyvünknek – kétségek nélkül – Bél Mátyás 1729-ben napvilágot látott, 18 kiadást megért *Der ungarische Sprach-Meister*ét tekinthetjük, amelynek *Anhang* része már beszélgetéseket is tartalmaz, így közelebb áll mai nyelvkönyvképünkhöz.

No de addig milyen anyagokból tanulhatták, taníthatták a magyarul beszélni kívánókat, tehetjük fel a kérdést. A felvetés azért bír jelentőséggel, mert a nemzeti nyelvek 16–17. századi előtérbe kerülésével egyidejűleg megjelent a beszéd mint nyelvtanítási cél. Ezeket a nyelveket ugyanis már valós élethelyzetekben (a kereskedésben, a mindennapi ügyes-bajos dolgok lebonyolításában, a társasági életben) használták. A magyar nyelvre nézve pozitív történelmi változások a török kiűzése, vagyis 1686 után következtek be, amikor is megindult Magyarországra a különféle nemzetiségű kereskedők, újonnan betelepítettek, katonák áradata. A nyelvek tanulását megkívánó új körülmények egyre népszerűbbé tettek egy valójában régóta létező tananyagfajtát, a beszélgetésgyűjteményt. A magyarul tanulók szükségmegoldásként feltehetőleg Heyden Sebald nürnbergi iskolamester *Colloquiorum Puerilium Formulae...* című, 1524–25 táján megjelent, latin–német nyelvű, a címében foglaltaknak megfelelően eredetileg a gyermekek latin konverzációjának fejlesztésére írt munkáját forgatták, amely hosszú évszázadokon keresztül számos változatban jelent meg (bizonyítva, hogy a latin tanításához is hozzá tartoztak a mindennapi nyelv fordulatai). Hogy a latin formákat könnyebben megjegyezhessek, a tanulók anyanyelvére is lefordították a két diák (Balthasar és Andreas) dialógusait, sokszor egy kötetbe sűrítve a különféle nemzeti nyelveket. Az így létrejött többnyelvű anyag már alkalmassá lett akár a magyar nyelv tanulására is. Főbb kiadásai a nyelvpárosításokkal: 1527, Krakkó, latin–német–lengyel–magyar (a magyar rész értelmezője nem más volt, mint az akkoriban Krakkóban tanuló Sylvester János, vö. Melich 1912); 1531, Krakkó, latin–német–lengyel–magyar; 1591, Debrecen, latin–magyar; 1596, Debrecen, latin–magyar; 1638, Nürnberg, latin–magyar–német, 1653, Leutschoviae ('Löcse'), latin–német–magyar. A párbeszédeket persze más nyelvekre is lefordították (1635, Leutschoviae, latin–cseh–német; 1655, Leutschoviae, latin–cseh–német változatok).

Ezek a könyvek azonban az akkori nebulók iskolai témákra szorítkozó latin beszédét segítették, így szükségessé váltak felnőtteknek szánt tananyagok is, amik leginkább a mai turistáknak írt nyelvi útikalauzokhoz hasonlítottak. Tartalmaznak egy rövid grammatikai leírást az adott nyelvről, esetleg szójegyzéket, de terjedelmük nagy részét a különböző élethelyzetekre szánt dialógusok teszik ki. Szabó Dénes a nyelvkönyvírásunk kezdeteiről szóló tanulmányában ezt a műfajt már a nyelvkönyvvel azonosítja: „Megszületik nálunk is a tankönyvirodalom egyik világszerte elterjedt fontos könyvtípusa, a NYELVKÖNYV, régebbi nyelvén „nyelv-mester”, Sprachmeister” (Szabó 1980, 708; 1991, 629). Az első magyar nyelvkönyvnek ő Warmer Kristóf *Gazophylacium Decem Lingvarum Europaearum apertum, In Quo non solum Pronunciationes, Declinationes & Conjugationes sed etiam diversi Dialogi in Sermone Germanico, Polonico, Bohemico, Belgico, Anglico, Latino, Gallico, Hispanico, Italico & Vngarico reperiuntur...* barokkosan hosszú című, Kassán (Cassovia), 1691-ben napvilágot látott művét tekinti. (A cím németül is megismétlődik némi kiegészítésekkel.) A továbbiakban *Gazophylacium*-ként említem, amely szónak a magyar megfelelője: 'kincstár'. Mielőtt azonban részletesebben bemutatnám, Szabó Dénes megállapításához két kiigazítást fontosnak tartok megtenni: egyfelől klasszikus értelemben vett „nyelvkönyv”-nek (grammatika + szövegek

+ gyakorlatok) még korai nevezni, következésképp a *Sprachmeister* szó sem illik rá. A *Sprachmeister* 17. századi előfordulására különben én nem találtam adatot. Márton József 1803-as *Magyar–német és Német–magyar lexicon*jának (Bécs) megvan, de az értelmezése azt sejteti, hogy abban az időben sem pontosan úgy értették, ahogy mi most: a *Sprachmeister*-hez a 'nyelvtanító, nyelvmester' (i. m. 495) jelentéseket rendeli, tehát azt, amiben Bél is használja. Hozzá kell tennem, hogy a *Grammatik* szó magyar fordításai között is találunk olyat, ami rokonítható vele: az 1. megfelelőjének a *nyelvtudomány, grammatika, nyelvmesterség* szavakat mondja Márton, a 2.-nak pedig a *nyelvtudománykönyv*-et (i. m. 822). Ez olvasatomban a két fogalom (a nyelvtanítás és a nyelv grammatikájának leírása) közelségét jelzi az adott korban.

A *Gazophylacium* első magyarnyelvkönyv voltát amúgy Szabó Dénes sem tekinti biztosnak („én úgy látom” 1991: 628). Ennek megfelelően Nádor Orsolya is fenntartja a korrigálás lehetőségét, s csak az „eddiggi kutatások alapján” megjegyzéssel mondja első magyarnyelvkönyvnek (Nádor 1998, 621).

3. Valóban első magyarnyelvkönyvünk-e Warmer Kristóf *Gazophylaciuma*?

A továbbiakban azt bizonyítom, hogy óvatossága megalapozott volt. De mindenekelőtt ismerkedjünk meg előbb a szerzővel, Warmer Kristóffal! Színnyeitől nyert adatok alapján azt tudhatjuk róla, hogy evangélikus volt (apja lelkészként tevékenykedett), 1644-ben látta meg a napvilágot Bulkolukán, Sziléziában. Tanult Boroszlóban és Lipszéban, majd Tökésen lett ő is lelkész. 1691 körül a kassai evangélikus község fődiakónusává avatta. 1693-ban halhatott meg (Szinyei 1914, 1433). Kora többnyelvű, több kultúrában jártas (a klasszikus nyelvek mellett számos élő nyelvet beszélő) egyházi embere lehetett: bizonyára német volt az anyanyelve, a magyar mellett tudhatott szlovákul, csehül (lásd boroszlói iskolaévek), iskolázottságából adódóan pedig bírta a franciát, angolt.

Az időszak tankönyvírási módszereit ismerve azt kell feltételeznünk, hogy Warmer művének mindenképpen volt előképe, mintája, amit szorosan követett. (Évszázadosan bevált anyagokat másoltak, újítottak nagy körültekintéssel, amit tehettek, hiszen a szerzői jog a gyakorlatban nem is létezett.) Egészen biztosan alaposan ismerte (sőt tanulhatott belőle) a megjelenése óta több évszázadon át az iskolákban alapkönyvnek számító, már említett *Colloquiorum Puerilium Formulea*-t, de közvetlen előzményeit az időszak francia könyveiben kell keresnünk. Szabó Dénes idézett cikkében ugyancsak jelzi, hogy „külföldi minta” alapján készült, de csak egy fél évszázaddal későbbi hasonló könyvvel, az 1749-es *Recueil de dialogues raoyals*...-al hozza kapcsolatba, amit – teszem hozzá – Liszkai Miklós állított össze.

A bájos, rendeltetésének megfelelően kis formátumú (zsebbe való) könyvecske a címlap német szövege szerint a külföldre utazók, a tanuló ifjúság és az idegen nyelveket tanulók számára íródott. (A tanuló ifjúság kifejezés szerintem csak megszokásból került oda, a témái alapján inkább felnőtteknek szól.) Tipográfiai felépítésére jellemző, hogy a tíz nyelv megfelelői keskeny oszlopokban vannak elhelyezve egymás mellé. Az utolsó oszlopban találjuk a magyart. A mű két fő részre oszlik: az első rész rövid kivonat a tíz nyelv grammatikájából, a második pedig beszélgetéseket tartalmaz tíz nyelven.

Az első megállapításaim a *Gazophylacium*ról: műfaját tekintve beszélgetésgyűjtemény, amely elsődlegesen nem magyarul tanulóknak szól, hanem a címben megjelölt tíz nyelvet tanulók bármelyikének. Ez az olvasóhoz intézett „Elöljáró beszéd”-ből világosan kitűnik: „Kegyes olvasó ez könyvecske igen hasznos olvasásra, írásra, és szóllásra: Németül, Lengyelül, Belgaul, Angliaiul, Deákul, Francziául, Spanyolul, Olaszul és Magyarul” (i. m. 5). (A belga a hollandot jelenti.) Összeállítójának elképzelése szerint a latin és a használó anyanyelve nyújtott segítséget a többi megtanulásához: ez rokonítja a *Colloquiorum*-mal – de minő

különbség! – a célnyelv már nem a latin volt, hanem a tíz nyelv valamelyike vagy akár több is közülük. A szövegek elolvasása után azt valószínűsítem, hogy a szerző a tíz közül a francia nyelvet részesítette előnyben (erre számos apró jelet találunk a szövegekben), ősforrását tehát valamelyik franciát tanító munkában kell keresnünk. Megjegyzem, a többnyelvű Warmer Kristófnak nagy valószínűséggel nem a magyar volt az első nyelve (néha hibázik az alanyi-tárgyas ragozásban), ráadásul meg kellett birkóznia a magyar nyelvben még nem létező szavak visszaadásával is, ami zömében sikerül neki. A magyar szöveg helyesírásán látszik, hogy még az egységesítő törekvések legelején vagyunk: az *ö, ő, ü, ű* betűket nem különböztetik meg, mindegyiket a latin betű fölé írt *e*-vel jelzik, problematikus a palatális mássalhangzók megjelenítése, legtöbbször a kiejtés szerint írásmódot követik, a szedő sem lehetett magyar anyanyelvű, mert előfordulnak betűhibák, bár a könyv közepétől a magyar nyelvben valamilyen jártasabb nyomdász vehette át a munkát, mert az írásmód biztosabbá válik.

Warmer a nyelvtanulás fontossága mellett ésszerűen, gyakorlatiasan érvel: „Mert ha valaki Kereskedic, akar Udvarban forgolodic, akar hadba mennyen akar idegen Országra búdosik, annac Tolmatsa lenne ki csak valamellyeket ezekből a' nyelvekből neki meg-magyaráz'na” (i. m. 9). Lényegében tehát arról győzi meg olvasóját, hogy a nyelvtudással megspórolhatja a tolmácsok fizetségét. (A *búdosik* szót a többi nyelv alapján 'utazik' jelentésben kell értenünk.) Szavaiból ugyanakkor kiérződik az akkortájt mobilizálódó, a más nemzetek iránt nyitottá váló, a felvilágosodás útjára lépő Európa szellemisége is: „Valaha csak egy nyelvnek tudásával barátságot kitoda szerezhethet Idegen Nemzeteckel?... Mennyin gazdagultac pedig ezeknek a nyelveknek tudása nélkül? Kitsoda igazgathat jól vagy Városokat vagy Tartományokat, a' maga bé vött anya nyelvén kívül egyebet tudvan” (i. m. 11–12). A tanulás mikéntjéről szóló rövid tanácsából érződik, hogy a comeniusi pedagógiai elveket tette magáévá: az unalmas, kényszerű, keserves munka helyett a játékos, értelmes, a tanuló választásán is múló metódusokat tartja hatékonynak. Arra az esetre például, ha az olvasó nem akarja kívülről megtanulni a szövegeket, azt javasolja, hogy szedje ki, s tanulja meg a legszükségesebb formulákat, s így „mintegy játék által juttz értelmére” (i. m. 15).

Az első, nyelvtani rész (43–91) magyar változata a többi nyelvhez hasonlóan az olvasás és kiejtés néhány szabályát írja le (*Wie man die ungarische Sprache reht lesen und pronunciren sol* – i. m. 43), majd a névszóragozásra ad mintákat, öt esetet, a nominativust, genitivust, dativust, accusativust, ablativust említve. A névszók kiválasztásából (*ez' a Tudomány, az Ur, a Fül, az Erzékenység, A Nap, jo*) látjuk, hogy a deklinációkban nem tesz különbséget a névelős és a mutató névmási szerkezetek között, ami hiba. Őszintén szólva a grammatikára nem nagy gondot fordított: az alapján, amit a magyarról mond, kevesebbet tud a korabeli nyelvtanoknál, így a hozzá időben legközelebbi Pereszlényi-féle *Grammatica lingvae ungaricae*-nél (Tyrnavie, 1682). Ez szintén azt támasztja alá, hogy elsődleges célja nem a magyar megtanítása volt. A deklinációk után a „Következnec a Conjugatiok” fordulattal (i. m. 59) három igét (*vagyok, szeret, lenni* 'habeo' értelemben) ragoz el. A szerepeltetett igeidők, igemódok (plusquamperfect, optativus plusquamperfect, conjunctivus plusquamperfect, potentialis stb.), a passzívumi formák mind arra utalnak, hogy a latin vagy a francia lehetett a kiinduló nyelv, amihez igazodva megalkotta a ragozási sorokat. A bonyolult sokidős, passzívumokkal gazdagított rendszer éles ellentétben áll az életszerű párbeszédnek nyelvével (amelyben ezek az alakok egyáltalán nem fordulnak elő).

Azt, hogy a könyvecske egyértelműen beszélgetésgyűjtemény, a terjedelmes, 91-től a 315. oldalig tartó „Edgyütt valo Beszélgetés” címet viselő rész igazolja. A magyar változatok szerepeltetése vitathatatlan erénye a könyvnek, de ennél is nagyobb értéket képviselnek a dialógusok kultúrtörténeti szempontból: az a világ, amit a nyelveket tanulók elé tárnak, az általuk sugallt nem nyelvi és nyelvi viselkedési minták ugyanis messze túlmutatnak az őket megtestesítő formákon. A különféle európai nyelveket tanuló, még feudális felépítésű társadalomban élő lengyelek, csehek, a 150 éves török hódoltság időszakából éppen hogy felocsúdó magyarok

elé egy másfajta, követendően vonzó, polgáribb életmódot tárnak, aminek gyökerei, legfőbb tanításai (a keresztény erények, a család szeretete, az azon belüli viszonyok tisztelete) azonosak az övéikkel, de sok mindenben szabadabb, ésszerűbb, „elegánsabb”. A nyolc rész szereplői kereskedő-utazó, gazdag társadalmi-családi kapcsolatokat ápoló és azokat megfelelő formában ápolni tudó, családszerető, de a saját érdekeiket minden körülmények között szem előtt tartó, tevékeny emberek, akik nem zárkoznak be a saját provinciális környezetükbe, utaznak, útközben ismerkednek, szükségét érzik, hogy megcsodálják az új városokat, a szép házakat, templomokat, nőket, asszonyokat. Ha kell, vég nélkül képesek alkudni, hogy káruk ne legyen, tudják, hogyan kell beszélni a kintlevőségeiket vagy éppen pénzfizetési haladékot kérni. Az ifjak világot látnak, más országokban tanulnak, s – nincs új a nap alatt – állandó pénzzavarral küzdenek. A megoldást természetesen az atyjuktól várják. A Bécsben tanuló francia ifjú például így ír szívhez szóló levelében a Párizsban élő szülőjének: „Jól tudhatod édes Atyám hogy ennékem nagy szükségem legyen három vagy négy forintra” (i. m. 275). Persze jó gyermekhez illően megígéri, hogy jóra költi, amit az atya el is vár, mivel a pénzt „nagy fáradtsággal és testének verejtékével” szerezte (i. m. 281).

Ahogy az egyes részek címeiből kitűnik, az események szinte egybefüggő színielőadássá válnak, ahol a különálló beszélgetések egy-egy felvonást alkotnak megfelelő kezdettel, belső történésekkel és végkifejlettel, jellegzetes karakterekkel: *Vendégség; Forma az adásról és vevesről; Az adosságoknac be' szedéséről; Miképpen kellyen az utazásról tudakoznunk s' ehhez illendo szollásokrol; Közönséges Beszélgetés midön a'Szálláson vagyunk; Beszélgetés a' Felkelésről; Beszélgetés a' Kereskedésről; Miképpen kell leveleket írni Jó-Akaronak.* A ma olvasója számára mindez érdekfeszítő, néha mulatságos, de mindig tanulságos időutazás.

Az első, *Vendégség* című történetben például egy család életébe nyerünk bepillantást. A család négytagú, van egy fiú- és lánygyermek, de a szereplők száma a vacsora közben betoppanó nagybácsival, az ismerős szolgájával, az egyre érkező vendégekkel eléri a tízet. Megtudjuk, hogy a fiúgyermek akkor is hajlamosak voltak elkóborogni az iskola után (ez az előtörténetből, illetve a mama feddéséből világlik ki), a gyermekeknek feltétlen engedelmességgel kellett viseltetniük a szüleik iránt (a fiút többször szalasztják ezért, azért, s minden kérést zokszó nélkül teljesít), a szülők minden alkalmat kihasználnak arra, hogy gyermekeiket illő viselkedésre okítsák. Amikor az apa megjön a vendéggel, az anya így szól a fiához: „Menny elejekbe, vedd le a' süveget, hajts meg magadat szépen”, a lánygyermekkel viszont kézmosó vizet és fehér kendőt tétet ki nekik. (Evés előtt kezet kellett tehát mosniuk.) A nagybáty érdeklődik Péter, a fiú iskolai tanulmányairól, figyelmezteti a tanulás fontosságára, hasznosságára. Az atya büszkén újságolja, hogy Péter franciául tanul, amiért a nagybácsi megdicséri: „bezzeg azt jól tselekszi” (i. m. 104). A vacsora közbeni kedélyes beszélgetésből az is kiderül, hogy tulajdonképpen franciául társalognak: amikor Annát, a leánykát noszogatják, hogy kapcsolódjék be a beszélgetésbe, így válaszol: „Mit szollyac. Sokkal jobb hallgatni, hogy sem rosszul szollam” / „En nem tudoc jól Francziaul szollani azért inkább hallgatok” (129–133). (Persze ez csak álszerénység a részéről, mert jól beszél, sőt azt is megtudjuk, hogy nyelvrókat is vett.) A nagyjából négyórás, asztali áldással kezdődő vacsora bőséges (pástétom, béles, sült, sódar, retek, paszternák, nyúl, fogoly), közben sűrűn mondanak áldásokat egymásra, fogy a ser, a bor. A férfiak mindenről beszélgetnek, így a háborúról, ugratják is egymást, a háziasszony tisztje szerint kínálgat. Mindeközben különféle szereplők, kisebb történések szakítják meg a főeseményt, megfelelő nyelvi formát szolgáltatva a vendégmeghívásra, annak elfogadására, az új vendég marasztalására, kínálására stb. A jó hangulatú, kedélyes este 10 körül ér véget: a távozási szándék bejelentése után a vendégek marasztalása következik („Nincsen még illy későn”), majd kölcsönös jókívánságok után elválnak.

A könyvecske leghosszabb szcénája az ötödik, *Közönséges Beszélgetés midön a'Szálláson vagyunk* címet viselő. Az előző részben összetalálkozó, húsvéti sokadalomra' tartó Rupert és

Simon lóháton megérkeznek egy fogadóba. Az ott szükséges beszédfordulatok („Adsz-e szálást minékünk az Északára?; Vagyon-e jó istállód, Jó Szénád, jó Zabbod (abrakod)... Vagyon-e valami ételed” stb. (i. m. 201) után a lovakkal kapcsolatos instrukciókat, a fogadóban való ismerkedés formuláit is megtaláljuk.

A továbbiakban a rigolyásnak tűnő egyik vendég lefekvését követi végig a szerző: miután rosszullét miatt korábban nyugovóra tér, előbb a szegény Johanna nevű szolgát egzecírozza (megmelegítteti a hálósüvegét, kendővel bekötötte a fejét, amikor szorosnak találja, kibontatja, dolgokat rakat innen oda: „Hozd ide a vánkösömöt és takard be jól engem.. vond egybe a furhángot, és akasztald össze őket egy gombos tüvel” (i. m. 219). A szöveg minden lehetséges helyzetre felkészíti az utazót, köztük a szó szerint legszükségesebbre is: „Hol a húgy fazék? hol az arnyek-szék” (i. m. 219). Az angyali türelmű Johanna pontos útbaigazítást ad, amit praktikus megjegyzéssel fűszerez: „Ha nem láthatod-is, de meg-érzed a’ Szagát” (i. m. 221). Innen aztán majdnem felnőtt műsorba illő fordulatot vesz a történet, a vendég ugyanis így fordul a lányhoz: „Én kedvesem, csokolly-meg egyszer, hogy annyival is jobban el aludgyam” (i. m. 221). Hogy ez mégsem így történik, az Johanna erényességének köszönhető: „héj nem vagy te beteg, ha még a’ csokról szollasz. En inkább meg halnék, hogy sem mint egy férfiat az ő ágyában csokolnam, avagy másutt is” (i. m. 223). A hoppon maradt férfiú azért illedelmesen elköszön tőle („Köszönöm tenéked Szép Leányom”), sőt távozásakor borravalót ad neki.

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a könyvecske nem elsődlegesen és kizárólag a magyar konverzációra tanított. Azt viszont meglepéssel vehetjük tudomásul, hogy a magyar kilenc másik európai nyelv társaságában kapott helyet, ami talán ellensúlyozza azt a veszteséget, hogy le kell mondanunk róla mint első magyar mint idegennyelvkönyvről. Az európai nyelveket belőle tanuló magyar ajkúak vagy hungarusok a nyelvek mellett magukévá teheték egy nyitottabb, polgáribb életmód mintáit, megismerkedhettek az új idők haszonelvűbb, az egyéni boldogulást előtérbe állító törekvéseivel. A munkát minden bizonnyal forgatták az országunkba érkező nem magyar ajkú kereskedők, a tömegesen betelepítettek egyes rétegei vagy a társadalmi felemelkedés útját választó hungarusok. A Széchényi Könyvtárbeli gyönyörű példányból, mely dr. Todoreszku Gyula és neje, Horváth Aranka könyvtárából került jelenlegi helyére, a Régi Nyomtatványok Tárába, az aláhúzások alapján a tíz nyelv közül legalább ötöt, a latint, a németet, a magyart, a hollandot és a franciát tanulmányozta a birtokosa. A *Gazophylacium* által felkínált lehetőség, jelesül, hogy egymás nyelvén beszéltetett cseheket, lengyeleket, hollandokat, franciákat, olaszokat, spanyolokat, angolokat, németeket, magyarokat, számomra az európai egyetemesség megnyilvánulásának szép, elgondolkodtató példája. Bárcsak találkoznánk ma is több hasonló, az egyirányúságot színesítő, magyarokat, németeket, cseheket, lengyeleket nemcsak angolra, hanem egymás nyelvére oktató tankönyvekkel!

IRODALOM

- Melich János 1912. *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Nádor Orsolya 1998. A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In: *A magyar mint idegen nyelv/Hungarológia*. Szerk. Giay Béla – Nádor Orsolya. Janus/Osiris, Budapest, 55–125.
- Szabó Dénes 1980. Betekintés a magyar nyelvkönyvek írásának történetébe. In: *A magyar nyelv grammatikája*. Szerk.: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László. Budapest.
- Szabó Dénes 1991. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. sz. Szerk.: Kiss Jenő – Szűts László. Budapest. 626–630.
- Szinnyei József 1914. *Magyar írók élete és munkái XIV*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

Szili, Katalin

On the „first Hungarian” colloquial

The article introduces Kristóf Warmer’s colloquial – published in 1691 – entitled, *Gazophylacium....*, places it amongst the European colloquial books of the era and gives its correct location within the curriculum of Hungarian as a foreign language. The goal of the detailed analysis of dialogues is to unfold the universality and cultural value of the work.

IV. HUNGAROLÓGIA EURÓPÁBAN

*Brandt Györgyi***A berlini egyetem hungarológiai könyvtárának létrehozása
a két világháború között¹**

A berlini egyetem hungarológiai könyvtárának létrehozása a két világháború közötti művelődéstörténetünk egyik kiemelkedő alakjához, Gragger Róberthez (1887-1926) köthető. Berlinben eltöltött tíz éve alatt (1916-1926) jelentős kultúrpolitikai feladatokat látott el, melyek során legfőbb célkitűzésének tekintette, hogy Magyarországot a háborúval, válságokkal terhes időszakban kiemelje az elszigeteltség állapotából, és a magyar kultúrát Európa-szerte ismertté tegye. Úttörő feladatra vállalkozott, amikor az ország külföldön való megismertetésére intézményes keretek között szervezte meg a munkát. A Berlini Magyar Tudományos Intézet, az intézeti könyvtár, a lektorátusok, a Berlini Magyar Intézet Baráti Társasága, az első hungarológiai periodika, az Ungarische Jahrbücher és a Collegium Hungaricum – megannyi mérföldkő az intézményrendszer kialakításának történetében. Nevéhez köthető a hungarológiai kutatások megindítása, valamint fogalmának és művelésének bekapcsolása a nemzetközi tudomány vérkeringésébe.

Gragger tevékenységének eredményességét nagymértékben befolyásolta a magyar kultúrpolitikát 1922-től irányító és megújító kultuszminiszterrel, Klebelsberg Kunoval kialakított együttműködése. A trianoni Magyarország a kultúrpolitika, mindenekelőtt a "magas műveltség" területén törhetett ki legsikeresebben a háborús vereség miatti kényszerű elzártságból. Az önálló magyar kultúrdiplomácia fő feladatának tekintette a magyarság kulturális értékeinek elismertetését, a sajátos magyar értékeknek az egyetemes európai kultúrába való bekapcsolását. Klebelsberg minisztersége idején a magyar kulturális értékek külföldi terjesztését, a háború után külföldön kialakult negatív magyarságkép javítását felvállaló külföldi intézményrendszer kiépítése a kultúrpolitika egyik kulcsfeladata volt. Gragger tehát a kultuszminisztérium teljes körű támogatását élvezve vitte véghez nagy „misszióját”, a hungarológia intézményrendszerének megteremtését.

A kezdetek 1916-ig nyúlnak vissza, az első külföldi magyar tanszék létrehozásáig, amiben alapvető szerepet játszott az I. világháború során kialakult német–magyar fegyverbarátság. Ennek következményeképpen a porosz képviselőházban 1916. március 20-án egyhangúlag elfogadták a berlini egyetemen felállítandó magyar tanszékre vonatkozó javaslatot,² s a porosz kultuszminiszter a tanszék élére Graggert nevezte ki. A tanszék működésének kiegészítésére még az alapítás évében Magyar Szeminárium (Ungarisches Seminar) csatlakozott. 1917 októberében a Szeminárium a magyar és a porosz kultuszminisztérium támogatását élvezve Berlini Magyar Tudományos Intézetté (Ungarisches Institut an der Universität Berlin) alakult azzal a célkitűzéssel, hogy „hazánknak a Németbirodalomban, illetőleg tágabb értelemben a külföldön tudományos, culturalis és közgazdasági szempontból való ismertető szerve legyen”.³ A Gragger által alapított intézet az egyetlen külföldön létesített magyar intézet, ami megalapítása óta megszakítás nélkül működik ma is.

Az Intézet rendkívül sikeres működésében nagy szerepe volt a kiváló könyvtárnak, amit maga Gragger hozott létre, amidőn saját, mintegy tízezer kötetet számláló könyvtárát az Inté-

¹ Előadásként elhangzott a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.). A témát teljesebb formában dolgoztam ki doktori disszertációmban (*A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2011.).

² Vö.: GStA PK I. HA Rep. 76 (Kultuszministerium) V a Sekt. 2. Tit. IV. Nr. 67/37

³ GRAGGER RÓBERT, *A Berlini Magyar Tudományos Intézet*, Franklin, Budapest, 1918, 2.

zetnek adományozta.⁴ A könyvtár, ami a Kárpát-medencén kívül máig a legnagyobb hungarikagyűjtemény (mintegy hetvenezer kötettel), Gragger halálakor mintegy 23 000 kötetből állt, valamint 120 kurrens folyóirat és 15 napilap járt rendszeresen. Az Intézet 79 kül- és belföldi kapcsolattal rendelkezett, köztük voltak könyvtárak, kiadók, lapkiadók, intézetek, hivatalok, ahonnan könyvek és folyóiratok érkeztek.⁵

Gragger az alapítást követően egyik legfontosabb feladatának tartotta az állomány állandó növelését. Jelentős könyvküldeményeket kapott Magyarországból: a Nemzeti Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Könyvtári és Múzeumi Főfelügyelőség, a Szent István Társulat és különböző kiadók juttattak könyveket Berlinbe. Könyvek érkeztek továbbá a kolozsvári egyetemi könyvtártól, a helsingforsi Finn Akadémiától, de politikusok, profeszszorok és magánszemélyek is felajánlottak könyveket, köztük Becker, Hartmann, Bleyer, Riedl, Simonyi és Szinnyei.⁶ A könyvtár eleinte csak a Nagy-Magyarországgal és a Duna-medencében élő egyéb népekkel, különösen a német kisebbséggel kapcsolatos anyagokat gyűjtötte: Gragger hungarológia-felfogásának értelmében az irodalom, nyelvészet, történelem, jog, közgazdaság mellett a kulturális élet minden területe képviseltette magát. Később azonban kiterjedt a finnugor, majd az ural-altáji kultúrkörre is, így könyveket kapott Finn- és Észtországból, Oroszországból pedig mordvin, cseremis, votják, zürjén, csuvas és tatár könyvek bővítették az állományt.

Két németországi régi magyar könyvtár felkutatása és megszerzése révén nemcsak két rendkívül értékes gyűjtemény járult a könyvtár megalapozásához, hanem Gragger beillesztette általuk az újonnan létrehozott Berlini Magyar Tudományos Intézetet Németország, illetve a német főváros magyar kultúrtörténeti hagyományainak sorába.

Rögtön az alapítás évében az Intézethez került a berlini egyetemi könyvtárban őrzött mintegy ezer kötetet számláló Ungarische Bibliothek (Magyar Könyvtár). Gragger régi dokumentumokat tárt fel az egykori *Berlini Magyar Tanulóifjak Egyesületéről* (Bund Ungarischer Hochschüler), amelyet a reformkorban, 1842. július 18-án alapított huszonöt Berlinben tanuló magyar diák. Szellemi vezérük a hazai gyermekirodalom megteremtője, pedagógus és tanfelügyelő Gáspár János (1816-1892) volt.⁷ Saját könyvtárral rendelkeztek, a könyveket maguk gyűjtötték össze, segítségül tanulmányaikhoz. Később azonban jelentős könyvadományokat kaptak Magyarországból: a 40-es évek nagy magyarjai, Bajza, Fáy, Kossuth, Széchenyi, Schedel (Toldy), Török Pál, Garay, Vörösmarty, Vajda saját kezű dedikációjukkal küldték el műveiket. Kossuth lapja, a Pesti Hírlap félévenként beszámolt a könyvtár állományáról, ezzel egyben további adományozásra ösztönözve az írókat és a kiadókat. A diákok nemcsak a maguk számára gyűjtötték a könyveket, hanem abból a célból is, hogy német diáktársaikkal is megismertethessék a magyar kultúrát.

A társaság az alapítás évében megnyitotta a Berlini Magyarok Emlékkönyvét – elődeik göttingeni, hallei szép példáját követve, s az utánuk jövőknek egy kis szolgálatot téve –, ahogy a bevezetőben meg is fogalmazták. Az Emlékkönyvbe minden Berlinben tanuló vagy a városban megforduló magyar beírta a nevét, és néhány információt adott magáról. Így az Emlékkönyv nemcsak a berlini egyetem magyar diáktársadalmáról ad képet, hanem, mivel politikusok, művészek, iparosok és kereskedők is időztek itt, a magyar-német kulturális, társadalmi és kereskedelmi kapcsolatokat tükröző fontos dokumentum is egyben, s nagy jelentőséggel bír a magyar művelődéstörténet számára.⁸

⁴ Vö.: Universitäts-Registratur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I-II./4-5

⁵ Vö.: *A Berlini Magyar Intézet Baráti Társasága 1926/27. évre vonatkozó éves beszámolója*, BArch, R 4901/1441, UI 4757

⁶ Gragger erről részletesen beszámol folyóirata első számában, UJb. Bd. 1., 1921, 59.

⁷ Gáspár berlini éveiről részletesen lásd: *Visszaemlékezés életpályámra = Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok*, Összeáll.: AKNAY TIBOR, Budapest, 2003.

⁸ 2008-ban elkészült az Emlékkönyvben 1842-től 2006-ig található adatok számítógépes feldolgozása, ezzel megnyílt az út az anyagban való kutatáshoz. Lásd: KULCSÁR SZABÓ ERNŐNÉ, *A Berlini Magyarok Emlékkönyvé-*

Két év elteltével azonban az alapítók közül csak ketten maradtak Berlinben, s nehogy a könyvtár kevésbé gondos kezekbe kerüljön, valamint az egyre bővülő állomány kezelésére való tekintettel is, Gáspár javaslatára az egyetemi könyvtárban helyezték el a könyveket. A könyvtár átadásáról készített dokumentumot Gáspár 1844. március 19-én írta alá a Berlinben tartózkodó összes magyar diák nevében, mindnyájuk reményét kifejezve, hogy az egyetemi könyvtárban való elhelyezéssel az alapítás egyik célja, a magyar kultúra külföldi megismertetése könnyebben megvalósulhat. A könyvek így módon ugyanis bármely nemzet diákjai számára könnyen hozzáférhetővé váltak, lehetővé téve a magyar irodalomról és a magyar viszonyokról való ismeretszerzést.

A berlini egyetemi könyvtár felügyeletére bízott Bibliotheca Hungarica egy idő után azonban feledésbe merült, állománya már nem gyarapodott tovább. Az Emlékkönyv bejegyzései is megszakadtak, az utolsó 1896-ból való. Nemcsak a diákok nem használták, de Magyarország is elfeledkezett a magyar könyvtárról. Gulyás Pál hívta fel rá újra a figyelmet: „A könyvtár 1867-ig rendesen gyarapodott, azóta stagnál s még mindig a Gáspár-féle katalógus alapján, külön van fölállítva. Érdeemes volna, ha az illetékes körök figyelme ismét ráirányulna a magyar literatura e szerény végvására.”⁹

Gragger volt az, aki felfigyelt a régi könyvtárra, és megszerezte intézete számára. Az Emlékkönyvet is újra megnyitotta saját bejegyzésével. Ezt követően jócskán megnövekedett a bejegyzők száma, a dokumentum őrzi többek között Hankiss János, Négyessy László, Bartók Béla Gombocz Zoltán, Cholnoky Jenő, Szekfü Gyula bejegyzéseit, de megfordultak itt írók: Babits, Móricz, Herceg Ferenc, Szabó Lőrinc, valamint a hivatalos látogatások alkalmával politikusok, miniszterelnökök, miniszterek és követek is, így e nevek arról tanúskodnak, hogy ezután intézményesen megszervezve folyt a látogatás.¹⁰

A könyvtár további sorsát Jacobi R. Viktor paptanárjelölt 1917. július 29-i emlékkönyvi bejegyzéséből követhetjük nyomon: „Berlini magyar szemináriumunk és annak könyvtára is napról-napra gyarapodik. A kultuszminisztérium f. é. július 12-én kelt engedélye alapján a berlini magyarok könyvtára, amely eddig az egyetemi könyvtárban volt eldugva, magyar szemináriumunk könyvtárához csatoltatott...”¹¹ Gragger a könyvek számát is említi egyik alapvető értekezésében: „Ide került a berlini egyetem könyvtárából az 1842-ben alapított 'Berlini Magyar Könyvtár'-nak körülbelül ezer kötete”.¹²

A reformkori magyar diákok egyesületének könyvtára kezdettől fogva ott állt tehát a Magyar Intézet könyvei között, kicsiben képviselve azt a szellemiséget, ami Gragger intézetét áthatotta. A könyvtár megszerzésével Gragger nemcsak a meglevő kultúrtörténeti hagyományokra építette intézetét, hanem az egyesületet ezáltal intézete elődjének ismerte el.

A másik régi magyar könyvtár, aminek a megszerzése igen nagy jelentőséggel bírt a Magyar Intézet számára, a hallei *Kassai-féle* könyvtár, amit *Cassai (Kassai) Michaelis György* wittenbergi egyetemi tanár, dékán alapított a 17. században. Az intézeti könyvtár vitathatatlanul legértékesebb egysége, a Kassai-féle gyűjtemény, a Halléból Berlinbe került Bibliotheca Nationis Hungariae csak kemény harcok árán került Gragger intézetébe 1921-ben. Gragger

nek számítógépes feldolgozása, Debreceni Egyetem, 2008.

<http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/78156/1/Szakdolgozat1.pdf>

⁹ GULYÁS PÁL, *Magyar könyvtár a berlini egyetemen*, Magyar Könyvszemle Új folyam, 1911, 386.

¹⁰ Az Emlékkönyv a Berlini Magyar Tudományos Intézetben volt elhelyezve, ahonnan a berlini légítamadások idején került el, ekkor a könyv 81. lapjának megjegyzése szerint Farkas Gyula az OSZK őrizetére bízta (ott Fol. Hung. 2358 jelzeten volt a Kézirattár állományában), ahonnan 1958. június 18-án került vissza a berlini egyetem Finnugor Intézetébe. Jelenleg az egyetem magyar tanszékén (Seminar für Hungarologie), a tanári szobában, a Gragger-archívum anyagaival egy helyen található a könyv, ma is folyamatosak benne a bejegyzések, de csak a tanszéken megforduló vendégek jegyzik be nevüket.

¹¹ KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 8.

¹² GRAGGER, *I. m.*, 2.

törekvéseit mind a hallei egyetem, a wittenbergi professzori kollégium, a Hallei Magyar Egyet, mind pedig a magyarországi evangélikus egyház kifejezett tiltakozása ellenére siker koronázta. Annak ellenére, hogy a külföldi magyar intézetek közül a berlini a leginkább kutatott, a szakirodalom mindeztidáig csak érintőlegesen foglalkozott a témával, nem tért ki a könyvtár megszerzésének módjára és annak folyamatára. Ezt a hiányt szeretném ezennel pótolni, hogy ebben a tulajdonjogi kérdéseket is felvető helyzetben tisztábban láthassunk. A könyvtár megszerzésével kapcsolatos dokumentáció a berlini szövetségi levéltárban (Bundesarchiv) kutatható.

Kassai (Cassai) Michaelis György (1640-1725) Bars megyei születésű protestáns exuláns wittenbergi egyetemi tanár, dékán magánkönyvtárát és teljes vagyonát a Wittenbergben tanuló magyar diákokra hagyományozta, nemzeti művelődésünk szempontjából jelentős szerepet játszó könyvtárat alapítva ezzel.

A lutheránus egyházi értelmiség műveltségét a 18. század első felében Németország evangélikus központjaiban szerezte. Legtöbbjük az 1502-ben alapított konzervatív wittenbergi egyetemet látogatta, a közeli, 1694 óta fennálló pietista szellemű hallei egyetemen viszont a kor legnevesebb prédikátorai, tudósai tanultak. A magyarországi diákok szellemi kolóniát alkottak, aminek különállását és megerősödését vonta maga után Kassai hagyatéka.

A prédikátornak készülő magyarországi diákok leglátogatottabb külföldi tanulmányi helye már a reformáció évtizedeiben is Wittenberg volt. A nagyszámú diákság szükségét érezte egy őket összefogó szerv létrehozásának, így 1555-ben megalapították a wittenbergi *Coetus Ungarorum*-ot. A coetuson belül közös tudományos munka folyt, tagjai önálló könyvtárt gyűjtöttek maguknak.¹³ A diákok tanulmányaik befejezésekor könyveiket a közös könyvtárra hagyták, ami az állomány állandó gyarapodását jelentette, de a coetusnak juttatott pénzdíjakból is vásároltak könyveket. A 17. századból nem maradtak fenn adatok a könyvtárról, de valószínűsíthető, hogy maga Kassai is használta a közös magyar könyvgyűjteményt wittenbergi diák korában (1675-1681).

Kassai a diákközösség gyűjteményét is hasznosítva 1725-ben könyvtárat alapított a wittenbergi egyetemen tanuló magyarországi diákok számára, amikor – örökösei nem lévén – a diákokra hagyta teljes vagyonát és könyvtárát, létrehozva ezzel német földön az első magyar kultúrintézetet. Utolsó akaratát német, majd latin nyelvű végrendeletben rögzítette. 1725. augusztus 6-án kelt a második és egyben végleges latin nyelvű végrendelet-változata,¹⁴ a hozzászatolt katalógus azonban elveszett, így nem lehet pontosan tudni, hány kötetből állt a gyűjtemény. Kassai halálától, 1725-től kezdve a protestáns hagyományokban és kincsekben gazdag könyvtár a magyarországi diákok szellemi életének központja lett. Nemcsak a Wittenbergben tanuló diákok használták a könyvtárat, hanem az összefogta a Hallét és a többi közeli egyetemet látogató diákságot is. Mivel Kassai a házát is a diákokra hagyományozta, ebben őrizte a könyveket a könyvtár két öre, a kusztozok, akik a házban is laktak. Az állományt ezután szervezeten gyarapították tovább. A legértékesebb szerzemény Rotarides Mihály, a fiatalon elhunyt irodalomtörténész kéziratgyűjteménye volt, amit 1755-ben vásároltak meg, és illesztettek be a könyvtár állományába. Ekkor készítette el a könyvtár katalógusát Látsny Ádám, az akkori könyvtáros¹⁵. A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárába került (Quart. lat. 16 jelzésű) 166 írott oldalra terjedő kéziratának címe: *Catalogus librorum, dissertationum et manuseriorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientium ex bibliotheca, quae Vitebergae est Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die*

¹³ Erről részletesebben ld.: SZABÓ GÉZA, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. 1555-1613.*, Akademischer Verlag, Halle (Saale), 1941. Szabó a coetus könyvtárával a *Die gemeinsame Bibliothek* című fejezetben foglalkozik.

¹⁴ Vö.: FITZ JÓZSEF, *Georg Michaelis und seine Bibliothek. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin*, Walter de Gruyter, Berlin, 1927.

¹⁵ Látsny Ádám (?-1796) Turóc megyei származású, Wittenbergben tanult necpáli tanító majd lelkész.

XV. Nov. A. B. S. MDCCLV. A kézirat utolsó lapján olvasható bejegyzésből (Descriptum ex exemplari bibliothecae Saghiensis multis erroribus referto per exactoris scribam Harkamp 2-a Jan. 1785.) azonban látható, hogy egy harminc évvel később készült másolatról van szó, az eredeti valószínűleg elveszett¹⁶. A katalógus, ahogy már címében feltűnteti, három egységre tagolja a könyvtár anyagát. Az első egységben a nyomtatványokat gyűjti össze, a másodikban a Wittenbergben tanuló diákok nyomtatásban megjelent értekezéseit veszi sorra, a harmadikban pedig azok a kéziratok szerepelnek, amelyeket Rotarides hagyatékából megvásároltak a diákok. A kéziratos katalógus mintegy 1330 bibliográfiai egységet tartalmaz.

A 18. század végére a gyűjtemény a kéziratokkal együtt megközelíti a kétezer kötetet, annak ellenére, hogy a könyvek őrzése és kezelése nem volt mindig megfelelő.¹⁷ Volt, hogy a diákok elzalogosították őket, vagy fidibuszt készítettek a kéziratlapokból, de a hétéves háború is károkat okozott az állományban.

Közel száz évig működött a könyvtár az alapítás helyén, míg a napóleoni háborúk következményeként, Wittenberg Poroszországhoz történő csatlakoztatásával beszüntette működését az egyetem, majd 1817-ben a hallei egyetemmel vonták össze. Az így létrejött *Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg* könyvtárába, Halléba került a Magyar Könyvtár 1823-ban, annak állományát mintegy negyedével megnövelve. A könyvtár őrzéséről hivatalos módon gondoskodtak – noha a könyveknek 1890-ig mindig volt magyar diákőre is –, ami azt jelentette, hogy megszűnt a közvetlen és napi kapcsolat a diákok és a könyvek között. A könyvtár mellett a magyar ösztöndíjak is Halléba kerültek: a vallási üldözések elől menekült patrióták alapítványai, a Kubinyi (1711), a Cassai (1724) és a Temlin (1749) ösztöndíjak. A Kassai-alap közvetlen felügyeletét egy professzori testület (Collegium der Professoren der Wittenberger Stiftungen) látta el. Egy 1831-ben hozott rendeletben az ösztöndíjakat összevonták magyar ösztöndíj néven, az abban részesülők évi 300-500 márká közötti összeghez jutottak.¹⁸

A könyvtár régi, wittenbergi pecsétjén *Bibliotheca Nationis Hungaricae* jelzés található a könyveken, míg az újabb, hallei pecséten *Bibliotheca Hungarica Halensis*. Az egyetemi könyvtár 1890-től külön gyűjteményként (*Ungarische Bibliothek*) kezelte az állományt, s megkezdődött a könyvek és kéziratok több évtizedig tartó leírása és katalogizálása.¹⁹

Az egyetemegyesítéstől kezdve a század első felében 161 beiratkozott hallgató tanult Halléban, a század második felében 185 diák, majd az első világháborúig 200 fölé emelkedett a számuk.²⁰ A háború alatt magyar diákok nem érkeztek Halléba, azután pedig nem a teológiai vagy bölcsészeti tanulmányok vonzották ide őket, hanem főleg a gazdasági stúdiumok. Az újonnan érkező diákok azonban már nem használták könyvtárukat, így az értékes kötetek lassan feledésbe merültek.

¹⁶ A kézirat teljes szövegét kiadták 2005-ben: ILDIKÓ GÁBOR (Hg), *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755*, Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest. Mit Beiträgen von István Monok und Dorothea Sommer, Hildesheim, 2005.

¹⁷ Vö.: BUCSAY MIHÁLY, *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban*, Budapest, 1941.

¹⁸ Az ösztöndíjakról részletesen lásd: *Die Wittenberger Benefizien. Rede zur 100 jährigen Gedenkfeier der Vereinigung der Universitäten Wittenberg und Halle. Am 2. Juni 1917 gehalten von dem Ephorus des Wittenberger Professoren-Kollegiums, Carl Robert*. Hallische Universitätsreden 5, Halle(Saale), 1917.

¹⁹ Érdemes megjegyezni, hogy a könyvtár legértékesebb részéről, a kéziratokról külön katalógus is készült (1911), majd megjelent nyomtatásban: HEINRICH REINHOLD, *Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek zu Halle*, Zentralblatt für Bibliothekswesen XXX. Jg., 11. Heft, Leipzig, 1913. Majd: PÁLFI MIKLÓS, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale Bd. 4.), Halle/Saale, 1965.

²⁰ Vö.: RALF-TORSTEN SPELER, „His conveniebant cives Pannonos”: *Wissenschaftliche Beziehungen zwischen Ungarn und den Universitäten Wittenberg und Halle von der Gründungszeit bis zur Gegenwart anhand der Universitätsakten*, THOMAS BREMER (Hg.): *Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft*, Colloquium Halense, Band 2. Halle an der Saale, 35.

Gragger szüntelenül fáradozott könyvtára fejlesztésén. Hamarosan felkeltette figyelmét a Halléban levő régi magyar anyag, ami nézete szerint Berlinben, a Magyar Intézetben kerülne a legmegfelelőbb helyre ahhoz, hogy a hungarológiai kutatómunkába bevonható lehessen. Első lépésként ez ügyben 1920. február 26-án beadványt készített a kultuszminisztérium számára.²¹ A kultuszminisztérium rendeletére hivatkozik, mely előírja, hogy az egyes külföldi kultúrkörök kutatását centralizálni kell egy-egy egyetemhez kötötten. Mivel a magyarsággal kapcsolatos kutatások a berlini egyetemen folynak a Magyar Intézetben, ezért minden Magyarországra vonatkozó tudományos anyagot az itt folyó munkák szolgálatába kell állítani. A halle-wittenbergi egyetem könyvtárában található Magyar Könyvtár használaton kívül parlagon hever, mivel a soproni és debreceni teológiai fakultás megalapítása óta a magyar teológus hallgatók már nem Halléban tanulnak. A könyvtár önállósága az 1890. november 25-i miniszteri rendelettel úgymond megszűnt, szervezetten is az egyetemi könyvtárhoz csatolták, őrzését ettől kezdve csakis egyetemi könyvtáros láthatta el, s az alapító rendelkezése szerinti külön elhelyezés sincs biztosítva. A könyvtár tudományos kutatása, katalógusának megjelentetése nincs tervbe véve. Gragger érthetetlennek tartja, hogy miközben az egyetemi tanszékek könyvtáruk fejlesztésével kapcsolatosan a legnagyobb nehézségekkel küzdenek, a berlini egyetem és az Intézet számára nagy jelentőségű Magyar Könyvtár Halléban holt anyagként létezzen. Mindezekért kéri a minisztérium intézkedését az ügyben, hogy a már nem is az alapítólevél rendelkezései szerint működő Magyar Könyvtár Berlinbe áthelyeztessék. Mivel a könyvtárral ösztöndíj-alapítványok is összekapcsolódnak, kéri ezek áthelyezését is, így az alapítvány értelmében a tudományos munkát végző magyar diákok számára kiosztásra kerülhetnének. Az ösztöndíjak korabeli értékét 70000 márkára becsüli.

Gragger kérelmére a kultuszminisztérium egy hónapon belül reagált. 1920. március 15-én levelet intézett a felügyelete alá tartozó Könyvtárügyi Tanácshoz²² (Beirat für Bibliotheks-Angelegenheiten). Mivel a grémium feladata a könyvtári vonatkozású ügyekben való véleménynyilvánítás, javaslatétel volt, állásfoglalást kér az ügyben, a Magyar Intézet számára való rendkívüli fontosságra hivatkozva, emlékeztetve a magyar kultúrkörrel kapcsolatos kutatások egy helyre koncentrálásának szükségességére. Az iratot Carl Heinrich Becker – a későbbi porosz kultuszminiszter – helyettes államtitkári minőségében írta alá.

A Tanács a minisztériumi átiratra július 3-án válaszolt, miután felvette a kapcsolatot a halle-wittenbergi egyetem könyvtárával, s a könyvtárigazgató, Karl Gerhard június 18-án írt hat és féloldalas szakvéleményét függelékben csatolta.²³ Gerhard álláspontja szerint nem az a kiindulópont az ügyben, hogy a Magyar Könyvtár hol tölti be hasznosabban funkcióját, Halléban vagy Berlinben, hanem ez egy tisztán jogi kérdés. Azt kell megvizsgálni, hogy az alapító testamentumát értelmezve egyáltalán megengedhető-e az áthelyezés. A wittenbergi és hallei egyetem egyesítését rögzítő okirat szerint (1817. április 12. §6.) Halle rendelkezik a wittenbergi könyvtárakkal is. A Cassai-ösztöndíj,²⁴ aminek kamataiból magyar diákok részesültek, a testamentum alapján a wittenbergi egyetem tulajdona lett. Az egyetemegyesítés után a Cassai-féle és a többi wittenbergi ösztöndíj is Halléba került, felügyeletét az egyesítő okirat (§10) szerint hat professzorból álló testület (Das Collegium der Wittenberger Professoren) látja el. A könyvtárral kapcsolatban megjegyzi, hogy külön helyiségben helyezték el, bár gyakran költöztették. Őrzését magyar diák könyvtárosok látták el, akik sokszor váltották egymást, és néhányan igen hanyagok voltak, felügyeletük alatt sok kötet elveszett. Ezek alapján született meg a döntés a professzori kollégiummal egyetértésben, hogy a könyvtár (1891. február 15-i hatállyal) kerüljön át az egyetemi könyvtár helyiségeibe, és egyetemi könyvtáros

²¹ BArch, R 4901/1439, UI 5506

²² BArch, R 4901/1439, UI 5506

²³ BArch, R 4901/1439, UI 7648 (A dokumentumon kézzel írottan egy UI 6713 jelzés is található)

²⁴ Kassai neve a német forrásokban mindenütt a név latinus változatában (Cassai) szerepel. A források feldolgozásakor ezt a variánst közlöm.

felügyelje. Ezzel az intézkedéssel természetesen nem szűnt meg a könyvtár önállósága. Különálló helyen, az egyetemi könyvtár raktárhelyiségében van felállítva, saját katalógussal. A békekötés óta újra vannak magyar diákok, jelen szemeszterben 22 diák, akik használják is a könyvtárt, szó sincs tehát arról, hogy az állomány holt anyaggá vált volna. A könyvtár értékét véleménye szerint túlbecsülik. Kevés számban vannak magyar vagy Magyarországgal kapcsolatos könyvek, az állomány kétharmad részben német és latin nyelvű, főképp teológiai tárgyú művekből áll, melyek a Magyar Intézetben folyó kutatási területeken kívül esnek. Az értékes Rotarides kéziratok 21 kötetéből pedig csak 7 került Halléba, a többi a könyvtár őrzését korábban gyakorló magyar diákok hanyagsága következtében elveszett. Mivel tehát olyan értékekről van szó, melyek az alapító testamentumának megfelelően az egyetem tulajdonát képezik, Gragger professzor kérvényét elutasítja.

A Könyvtárügyi Tanács tehát Gerhard szakvéleményének birtokában reagált a minisztériumi megkeresésre július 3-án, elutasító választ adva. A Tanács elnöke, Adolf von Harnack a Polgári Törvénykönyv megfelelő paragrafusait idézve és értelmezve leszögezi, hogy a jogállás szerint a wittenbergi alapítványok jogszerűen kerültek az egyetemegyesítés után Halléba. Kizáró okok, mint a közjó veszélyeztetése, vagy a tény, hogy az alapítvány nem tölti be rendeltetését, nem állnak fenn, így Gragger kérésének teljesítésére nem lát jogi lehetőséget. Éppúgy hasznos lenne a könyvtár a Berlinben tanuló magyar diákok számára, mint ahogy az a Hallében tanulóknak, akik száma a tavalyi téli szemeszterben 33 volt, szemben a berlini 22 diákkal. A könyvtár állományának negyede, mintegy 1000 kötet magyar nyelvű vagy Magyarországgal kapcsolatos, sok kézirat pedig az ország történetével foglalkozik, így ez a rész a Magyar Intézet számára bizonyára sok haszonnal járna. Azonban az intézetet elsősorban nem a magyar diákok érdekében alapították, hanem a német kutatók és érdeklődők számára nyújt lehetőséget ahhoz, hogy behatóan foglalkozhassanak a magyar kultúrkörrel. Cassai testamentuma ezzel szemben világosan kimondja, hogy alapítványának a magyar diákok javát kell szolgálnia.

Graggerhez mindkét állásfoglalás eljutott. Mivel fontosnak tartotta a Könyvtárügyi Tanács pártfogását megnyerni az ügynek, 1920. október 18-án reagált az eddigiekre.²⁵ Ismerteti a magyar kultuszminisztérium október 4-i, számára megküldött véleményét, miszerint a magyar diákok jelenlegi szűkös anyagi lehetőségeinek, a pénz elértéktelenedésének, valamint a könyvbeszerzés nehézségeinek ismeretében üdvözölni tudná annak megvalósulását, ha az eszközök, melyek a magyar diákok számára biztosítva vannak, egy helyen összpontosulnának, ami a jelenlegi széttagoltság mellett sokkal célszerűbb megoldást jelentene. Saját véleményét hozzáfűzve megjegyzi, hogy itt nem jogi, hanem praktikussági szempontokról van szó. A tudományosság mai nehéz helyzetében célszerű a meglevő értékek legmegfelelőbb felhasználhatóságának elvét érvényesíteni. Mind a Magyar Intézet, mind pedig a Berlinben tanuló magyar diákok (akik száma – a pontosítás kedvéért – míg Gerhard adatai szerint Hallében 22 fő, addig Berlinben, ugyanabban a periódusban 100 diák volt, további 500-at nem tudtak felvenni) érdekének az felelni meg, ha a hallei anyag Berlinbe kerülne, ahol Kassai testamentumában meghatározott felügyeletét is megfelelő módon láthatnák el. A levélhez csatolja a Berlini Magyar Tanulóifjak Egyesületének véleményét is, akik 1842-ben alapított könyvtárukat már az Intézetre hagyományozták, s most támogatják őt a hallei anyag megszerzésének ügyében.

A wittenbergi professzori testület (Das Collegium der Wittenberger Professoren) Hallében csak az ősz folyamán szerzett tudomást a kérelemről, amikor a rektortól és az egyetemi tanácstól megkapták az eddigi információkat. November 30-án mind a minisztérium mind a Könyvtárügyi Tanács számára megküldték állásfoglalásukat a jogi helyzetet tisztázandó.²⁶ Felhívják a figyelmet arra, hogy a vitatott könyvtár ügyében, mint minden egyéb wittenbergi

²⁵ BArch, R 4901/1439, UI 7648

²⁶ BArch, R 4901/1439, UI 8158

alapítvány ügyében is a törvény szerint kizárólag a professzori kollégium kompetens tárgyalásokat folytatni. Az ezt kimondó rendelkezésről 1818. május 2-án királyi határozat született. A könyvtár főfelügyeletét az 1831. október 17-i szabályzat (§12b) határozataként az ephorus látja el. A Magyar Könyvtár elnevezést teljességgel félrevezetőnek tartják, mert nem utal a halle-wittenbergi egyetemre mint jogos tulajdonosra. Helytelen a magyar alapítványi ösztöndíjakat a könyvtárhoz tartozónak tekinteni, pont fordított a helyzet: Cassai a Wittenbergben tanuló magyar diákok számára hozta létre alapítványát, melyhez könyvtár is tartozik. A három magyar ösztöndíj-alapítvány, amit 1831-ben össze is vontak, független a könyvtártól. A magyar ösztöndíjak a wittenbergi ösztöndíjak részét képezik, azoktól jogsértés nélkül nem leválaszthatók, más egyetem nem rendelkezhet felettük, mint a jogutód halle-wittenbergi egyetem. Ugyanez vonatkozik a könyvtárra is, így annak áthelyezése az alapító végakarátának súlyos megsértését jelentené. Az iratot a testület tagjai: Kattenbusch, Langheineken, Roux, Wangerin és Strauch professzorok mellett Robert ephorus írta alá.

Minden tiltakozás és a tisztázott jogi viszonyok ellenére Konrad Haenisch kultuszminister 1920. december 18-i keltezéssel miniszteri rendeletet adott ki,²⁷ melynek szövegét írásban megküldte Halléba az egyetemi könyvtár igazgatójának, az egyetem rektorának és az egyetemi tanácsnak, valamint Berlinben a Magyar Intézet igazgatójának és a Könyvtárügyi Tanácsnak. A berlini egyetem Magyar Intézetét méltatva kiemeli, hogy az Intézet fennállásának rövid ideje alatt a magyar kultúrkör kutatásának központjává, a külföld tanulmányozásának mintaintézetévé fejlődött. További fejlesztése kiemelt feladat politikai és kultúrpolitikai szempontból egyaránt. Mivel a könyvtárigazgatói szakvéleményből az derül ki, hogy a könyvtárat több szemeszteren keresztül alig használták, és mivel Hallében főképpen leendő mezőgazdászok tanulnak, akiket a könyvtár ideiglenes áthelyezése nem érint hátrányosan, meg kell találni annak lehetőségét, hogy a végrendelet megsértése nélkül, a Hallét megillető jogok fenntartásával a Magyar Intézetben koncentrálódjanak a magyar anyagok annak érdekében, hogy az Intézet rendkívül fontos feladatainak eleget tehessen. Mindezekért a miniszter elrendeli, hogy a könyvtár állományából valamennyi magyar nyelven írott, vagy a magyar viszonyokra vonatkozó, a gazdálkodást nem érintő anyag ideiglenesen, kölcsönképpen a Magyar Intézethez kerüljön át. Miközben felvilágosítást kér a könyvek számát és értékét illetően, felajánlja, hogy kész kompenzációt nyújtani Hallének egy későbbiekben meghatározott formában.

Halle gyorsan reagált a rendeletre. A Wittenbergi Professzori Collegium ephorusa, Carl Robert 1921. január 14-én kézzel írt levélben²⁸ ad hangot sérelmüknek, miszerint a kultuszminister döntése meghozatalakor nem vette figyelembe november 30-i, a Könyvtárügyi Tanácsnak küldött tényfeltárást. Ebben világossá tették, hogy a könyvtár feletti felügyeletet a kollégium látja el, így kéri, hogy a további tárgyalásokat kizárólag velük folytassák. Mérlegelniük kell, hogy a tervezett intézkedés összeegyeztethető-e a végrendeletben foglaltakkal. Addig kéri a rendelet végrehajtásának felfüggesztését.

Az egyetemi könyvtár 1921. január 15-én küldte meg jelentését a kért könyvekről.²⁹ A könyvtár állományából kölcsönadandó rész 1531 kötetből áll, magyar nyelven íródott, de nem képez zárt egységet, inkább véletlenszerűen összeállított gyűjtemény benyomását kelti. Értéke a korabeli könyvtárak mellett 8-10000 márkára becsülhető. A kötések kevés kivétellel jó állapotban vannak. A kompenzációval kapcsolatban előterjeszti kérését, mely szerint az egyetemi könyvtár érdekeit szolgálná, és a professzori kollégium elkeseredettségén is módosítana, amennyiben a miniszter felvenné a könyvtárt azon intézmények sorába, melyek a minisztérium támogatását élvezik.

²⁷ BArch, R 4901/1439, UI 7648

²⁸ BArch, R 4901/1439, UI 5203

²⁹ BArch, R 4901/1439, UI 5204

A miniszteri válasza a wittenbergi professzorok által hiányolt november 30-i levélre hivatkozva január 25-én került sor.³⁰ A válasz a miniszteri rendeletben foglaltak megismétlését tartalmazza, egyetlen új eleme egy rövid megjegyzés, mely szerint szó sincs a Kassai-könyvtár mellett a magyar ösztöndíjak berlini áthelyezéséről.³¹ Az ephorus január 14-i levelére február 14-én³² a hallei egyetemi kurátornak címzett válaszában a kultuszminiszter megütközésének adott kifejezést: jóllehet a Kassai-könyvtár feletti felügyeleti jogot az ephorus gyakorolja, ez azonban nem zárja ki, hogy miniszteri jogkörénél fogva másképpen ne rendelkezessen, amennyiben azt szükségesnek ítéli. Egyben felhívja a kollégium figyelmét a fentiek tudomásulvételére.

Gragger január 31-én köszönőlevelet fogalmazott meg Beckernek kérése hathatós támogatásáért,³³ Tóth kultuszminisztériumi államtitkár nevében is, aki arról tájékoztatta, hogy a magyar kultuszminisztériumban nagy örömmel fogadták a hírt. A tiltakozások azonban nem maradtak abba. A következő hónapban, február 14-én tiltakozó nyilatkozatot fogalmazott meg a Hallei Magyar Egylet (Ungar-Verein Halle),³⁴ a kultuszminiszternek címezve. A magyar diákok szövetségeként alapított Egylet egyik célja mindig is a diákok érdekeinek képviselete volt. Most is ebben a funkciójában fordul a kultuszminiszterhez azzal a kéréssel, hogy vonja vissza rendeletét a Magyar Könyvtár Berlinbe helyezésével kapcsolatban. Kérésük indoklásaképpen arra hivatkoznak, hogy nem áll fenn az a helyzet, miszerint a könyvtár nem látogatott. A kölcsönzési füzet tanúsága szerint a könyvtárt 1914-ig szinte minden magyar diák használta, csak a háborús évek alatt szünetelt a használata, amikor nem volt magyar diák Halléban. Igaz, hogy jelenleg nem jönnek magyar teológus diákok, de ennek az oka a pénz rossz átváltásában keresendő. A magyar evangélikus egyház újra küldeni fogja fiait mind az évszázados hagyományok okán, mind pedig, mert a 18. században alapított ösztöndíjak a diákok rendelkezésére állnak. Az Egylet kötelezve érzi magát arra, hogy tiltakozzon a végrendelet megsértése és azon szándék ellen, hogy könyvtárukat, ami számukra a haza egy részét jelenti, áthelyezni kívánják.

Hallén kívül Magyarországról is érkezett tiltakozás. Amint az evangélikus egyház értesült a rendeletről, a Magyarhoni Ág. Hitv. Evang. Keresztyén Egyházegyetem Főjegyzői Hivatala február 21-én levelet intézett a kultuszminiszterhez, melyet a Generális Konvent elnöksége nevében Raffay Sándor püspök-elnök és Zsigmond Jenő főfelügyelő-helyettes írt alá.³⁵ A Bibliotheca Hungarica alapítója jogutódjának tekintve magukat kizárólagos jogot formálnak arra, hogy a könyvtár sorsáról döntsenek. Ezért protestálnak az ellen, hogy megkérdezésük nélkül határoztak Berlinbe helyezéséről. Az a kíváncsi, hogy a történelmi szempontokra való tekintettel is, a könyvtár a halle-wittenbergi egyetem könyvtárában maradjon.

A kultuszminiszter nem válaszolt a tiltakozó levélre. Ezt Gragger tette meg helyette, miután az egyház iratát a minisztériumból átküldték neki. Az előző dokumentumhoz hozzáfűzött, külön jelzet nélküli, március 9-én kelt levelében megjegyzi, azért ragadja magához a lehetőséget a válaszára, mert úgy látja, az evangélikus egyház rosszul van tájékoztatva. A Magyar Intézetnek nincs szándékában a könyvtárat kisajátítani, kizárólag kölcsönképpen helyezik át Berlinbe – a miniszteri rendeletnek megfelelően – a tudományos kutatáshoz szükséges könyveket és kéziratokat, melyek feldolgozása a könyvtár és a magyar tudományosság érdekeit egyaránt szolgálni fogja. Miután a magyarországi illetékes körök jóváhagyták a berlini

³⁰ BArch, R 4901/1439, UI 8158

³¹ Az alapítványi ösztöndíjak így nem kerültek Berlinbe, Halléban maradtak, ahol a 20. század 40-es éveiben még kiosztásra kerültek. Az NDK létrejöttével az ösztöndíjak megszűntek.

³² BArch, R 4901/1439, UI 5203

³³ BArch, R 4901/1439, UI 5280

³⁴ BArch, R 4901/1439, UI 5369 A Hallei Magyar Egyletet 1863-ban alapította tizenegy magyar teológus diák, 1943-ig működött, működése nem volt mindig folyamatos. Tagjai közül került ki a Kassai-könyvtár második kustosza.

³⁵ BArch, R 4901/1439, UI 5409

áthelyezést, Gragger reményét fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy az evangélikus egyháztól ezek után nem érkezik több tiltakozás.

Az evangélikus egyház elnöksége nem tarthatta kielégítőnek Gragger válaszát, hiszen egy sajátos jogi helyzet állt fenn, melynek központi kérdését, a jogutódlást Gragger álláspontja nem érintette (bár nem is érinthette, mivel nem volt kompetens a kérdés megítélésében). Az egyház joggal sérelmezte, hogy tiltakozó levelére nem reagált a kultuszminiszter. Ezért a Magyarországi Evangélikus Egyház elnöksége július 16-án ismételt levelet intézett a kultuszminiszterhez.³⁶ A Bányai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület pecsétjével ellátott tiltakozó levelben megismétlik az előző kérelmükben leírtakat, s miután arra nem érkezett válasz, szükségesnek tartják, hogy kifejezzék újbóli tiltakozásukat. A Bibliotheca Hungarica a magyar evangélikus egyház tulajdona, rajta kívül senki nem jogosult a könyvtárt vagy annak egy részét máshova áthelyezni, még kölcsönképpen sem. Halléba az engedélyükkel került át azzal a kikötéssel, hogy ott külön gyűjteményként kezeljék. Ragaszkodnak ahhoz, hogy a könyvtár Halléban maradjon, s kérik az 1920. december 18-i kultuszminiszteri rendelet hatályon kívül helyezését. Ahhoz természetesen beleegyezésüket adnák, hogy a könyvtár egyes kötetait a Magyar Intézet kikölcsönözze.

A levéltári iratok között nem találtam miniszteri választ a magyarországi tiltakozásra. Nem gondolom, hogy a gondosan őrzött dokumentumok közül éppen ez hiányozna, az tűnik valószínűbbnek, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház tiltakozását a kultuszminiszter figyelmen kívül hagyta.

A Wittenbergi Professzori Collegium március 11-én fordult ismételt a kultuszminiszterhez.³⁷ január 14-i levelükben foglaltaknak megfelelően fontolóra vették, hogy a tervezett intézkedés összehangolható-e az alapító akaratával. Ennek során arra a belátására jutottak, hogy noha az alapítványi könyvtár felett gyakorolt felügyeleti joguk alárendelődik a minisztérium főfelügyeleti jogának, azonban a könyvtár akár részleges elszállításához is, mivel az nem egyeztethető össze az alapító végrendeletének rendelkezéseivel, az államminisztérium engedélye szükséges.

A levéltári dokumentumok tanúsága szerint az utolsó tiltakozást a hallei teológiai kar dékánja (Der Dekan der theologischen Fakultät der vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg) nyújtotta be április 15-én.³⁸ A dékán a leghatározottabb tiltakozását fejezi ki a Magyar Könyvtár berlini áthelyezésével kapcsolatban. Arra hivatkozik, hogy mivel egy alapítványról van szó, senki nincs olyan jogkörrel felruházva, hogy annak rendelkezéseit önhatalmúlag felülírhasssa. Ragaszkodik mind a latin, mind pedig a magyar nyelvű rész Halléban maradásához. A könyvtár jelenlegi kisebb mértékű látogatottságát azzal magyarázza, hogy az itt tanuló magyarok többnyire németajkú erdélyi szászok voltak, ami azonban a határok módosítása következtében változni fog. Ismételt nagyobb mennyiségben fognak érkezni Magyarországról a teológus diákok, mert tudják, hogy itt magyar ösztöndíj-alapítványok és a régi magyar könyvtár várják őket.

Gragger április 18-án Halléba utazott, és személyesen is megtekintette a könyvtárt, hogy konkrétan kijelölje a könyveket, amelyekre igényt tartott, továbbá azért is, hogy tárgyalásokat folytasson az egyetemi könyvtár igazgatójával és a wittenbergi professzori kollégiummal. A látogatást a minisztérium, pontosabban, ahogy utal is rá, Werner Richter miniszteri tanácsos ösztönzésére tette. Útjáról Richternek beszámolót készített (1921. május 7.),³⁹ melyben kifejti, hogy a Berlinbe kért könyveket és kéziratokat a könyvtár VIII. főcsoportjának A és B

³⁶ BArch, R 4901/1439, UI 6832 Ekkorra a kultuszminiszteri poszton személyi csere történt, a funkciót C. H. Becker töltötte be. Első kultuszminiszteri működése rövid ideig tartott (1921. április 21-1921. november 7.), azonban a hallei könyvtár ügyében már ő hajtotta végre a rendeletet.

³⁷ BArch, R 4901/1439, UI 5810

³⁸ BArch, R 4901/1439, UI 6057

³⁹ A dokumentum külön jelzés nélkül a BArch, R 4901/1439, UI 5409 sz. irathoz csatolva.

alcsoportja tartalmazza, így kölcsönbe vételük nem okoz semmilyen technikai problémát, hiszen könnyen leválaszthatók a könyvtár többi részétől. Ezeken kívül az állományból szükségük lenne még további mintegy 150 kötetre és a kéziratokra. Ezekről listát készített, amit a könyvtár igazgatójának már el is küldött, hogy mielőbb sor kerülhessen ezek elkülönítésére. Az ephorustól pedig ígéretet kapott arra, hogy a testület május 1-jéig döntést hoz a könyvek esetleges átadásáról, és egy levélváltás során megállapodhatnak a kölcsönszerződés részleteiről.

C. H. Becker a már több mint egy éve húzódó ügyet le akarta zárni, ezért immáron kultuszminiszteri hatalmánál fogva – a professzori testület tudta nélkül – utasította a hallei egyetem könyvtárigazgatóját, hogy a kívánt könyveket *fenntartás nélkül* küldesse Berlinbe. Erről a könyvtárigazgató tájékoztatta a testület tagjait, akik az eljárás ezen módját sérelmezve fogalmazták meg levelüket május 30-án Beckernek.⁴⁰ Beszámolnak arról, hogy időközben Gragger a minisztérium megbízásából tárgyalásokat folytatott velük, s levélváltásuk során (április 25. és május 18.) megállapodtak az átadás feltételeiben. A miniszteri utasítás kiadásával egyidejűleg történt tehát a megegyezés. A professzori kollégium a Magyar Intézetben folyó kutatások fontosságára való tekintettel, a minisztérium intenciójának megfelelően hajlandó a kívánt anyag kölcsönadására, amennyiben annak időtartamát konkrétan be tudják határolni. Gragger megfogalmazása ugyanis, miszerint addig kívánja a könyveket Berlinben tartani, míg a hozzájuk kapcsolódó kutatások be nem fejeződnek, túl általános, és fennáll az esetleges végleges elszakadás veszélye. Elkészítették a kölcsönszerződés tervezetét, amit Graggernek május 18-án, a hallei egyetem kurátorának május 21-én elküldtek, a kurátor pedig május 27-én továbbította a minisztériumba.⁴¹ A kölcsönszerződés hat pontot tartalmaz. Az első pontban megjelöli a kölcsönadandó könyveket (mintegy 400 kötet). A második pont megszabja a kölcsönadás időkereteit, mégpedig öt évben határozza azt meg, hároméves hosszabbítási lehetőséggel. A harmadik pont előírja, hogy a Magyar Intézet biztosítson szakszerű elhelyezést a könyveknek, különálló egységként helyezze el, megtartva régi könyvtári jelzeteit. A negyedik pont kimondja, hogy a könyvek oda- és visszaszállításának költségeit a biztosítási tételekkel együtt a Magyar Intézet fedezi. Az ötödik pont feltételül szabja, hogy amennyiben Halléban egyes könyvekre igény mutatkozik, az Intézet haladéktalanul, saját költségén megküldi azokat. A hatodik pontban azt fogalmazza meg a testület, hogy nem kér ellenszolgáltatást a könyvekért, de azt elvárja, hogy Berlin tegyen kötelező ígéretet arra, hogy nem lép fel igénnyel a kölcsönvett könyvek tulajdonlására vonatkozóan.

A kölcsönszerződés végleges változatát nem találtam meg, de valószínűleg a tervezethez nagyban hasonló vagy azzal megegyező szövegezésű lehetett. Erre utal Gragger kézzel írt levele az ephorushoz augusztus 16-án,⁴² amely a szerződés szövegére való hivatkozásokat tartalmaz. Nyomatékosítja, hogy a miniszteri rendeletben foglaltaknak megfelelően a könyvek kölcsönadásáról van szó, ezzel mintegy a hatodik pontban megfogalmazott aggályokat kívánja eloszlatni. A harmadik pontra utal az a kitétel, miszerint biztosítja az ephorust arról, hogy a könyveket különálló gyűjteményként kezeli Cassai-könyvtár (Cassaische Bücherei) néven, és megtartja a régi szignatúrákat. A második pontban meghatározott kölcsönzési idő azonban fejtörést okoz számára, mint írja, ezt megfontolás tárgyává teszi.

A könyvek és kéziratok Berlinbe szállítása az őszi szemeszter folyamán történt, és kissé el is húzódhatott, legalább is erre lehet következtetni abból a pár soros, kézzel írt levélből (1921. december, nap megjelölése nélkül),⁴³ melyben a miniszter Graggertől az iránt érdeklődik, hogy megérkeztek-e már Halléból a könyvek. A Kassai-féle könyvtár megszerzése Graggernek mindezek alapján – a tiltakozások és a súlyosan felvetődő jogi problémák ellené-

⁴⁰ BArch, R 4901/1439, UI 6405

⁴¹ BArch, R 4901/1439, UI 6353

⁴² BArch, R 4901/1439, UI 6832

⁴³ BArch, R 4901/1439, UI 6912

re, a porosz és a magyar kultuszminisztérium támogatásával, főképpen azonban Becker pártfogásának köszönhetően – meglepően rövid időn belül sikerült, hiszen az 1920 februárjában megfogalmazott kéréstől a könyvek 1921. decemberi megérkezéséig két év se telt el. Gragger a hallei anyag mintegy negyedrészt kérte át Berlinbe, vagyis összesen mintegy 865 nyomtatott, továbbá 105 kéziratos mű és 100 folyóirattári szám került a Magyar Intézet könyvtárába.

Sarkalatos kérdés volt azonban a könyvek kölcsönzésének időtartama. Gragger egyetértett a kölcsönszerződés szövegével, mindössze egyetlen pontot kifogásolt, nem tartotta valószínűnek ugyanis, hogy a könyvek és kéziratok feldolgozása öt (vagy némi hosszabbítással nyolc) év alatt befejeződhet. Kételyének hangot is adott, azonban annak sehol nincs írott nyoma, hogy az öt (esetleg nyolc) évre tervezett kölcsönzési idő miképpen hosszabbodott meg oly jelentős mértékben, hogy végül is kilencvenkilenc évre szóló tartós kölcsönbe kapta meg a könyveket a Magyar Intézet. Esetleg az is elképzelhető, hogy nem készült erről írásbeli dokumentum, és a hosszú kölcsön egy szóbeli megállapodás eredményeképpen valósult meg.

Gragger a hallei gyűjtemény katalogizálására Fitz Józsefet kérte fel. A könyvek új számozást kaptak, de megtartották az eredeti hallei szignatúrájukat is. A Halléban maradt egyházi rész feldolgozását és katalogizálását először Bucsay Mihály végezte el,⁴⁴ amikor az 1938-ban a hallei egyetem hittudományi karán felállított magyar protestáns egyháztörténeti kutatóállomás (Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns an der Theologischen Fakultät der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg) első vezetője lett. A kutatóállomás a hungarológia egyházi vonatkozását vizsgálta, és célul tűzte ki a Halléban maradt anyag gyarapítását is.⁴⁵

A Kassai-könyvtár megszerzésével Gragger a Magyar Intézet könyvtárát nemcsak rendkívül értékké tette, hanem ezzel a németföldi első magyar kultúrintézetet mintegy beolvasztotta Magyar Intézetébe, kétszáz éves kontinuitást biztosítva a Németország felé irányuló magyar törekvéseknek.⁴⁶

⁴⁴ BUCSAY MIHÁLY, *Jelentés a Hallei Egyetemi Magyar és Délkelet-európai Egyházi Kutatóállomás működésének első szakaszáról. 1938. május 15–1940. március 31.*, A Középdunai Protestantizmus Könyvtára. A) sorozat, 2. kötet, Budapest, 1941.

⁴⁵ A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy Wittenbergben is maradtak könyvek, róluk külön katalógus készült: ASZTALOS MIKLÓS, *A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvállománya*, Magyar Prot. Egyháztört. Adattár XII., 1928, 123–185.

⁴⁶ A könyvtár („Ungarische Bibliothek” megjelöléssel) az utóbbi évekig a Humboldt Egyetem Idegennyelvű Filológiai Könyvtárának Finnugor részlegében volt található, különálló egységként kezelve. Katalógusa 2007-ben készült el: Simon-Szabó (szerk.) 2007. A katalógus elérhető az interneten is, 88 oldalon, nyomtatható formában tartalmazza mind a hallei, mind a berlini könyvtári jelzéseket:

http://info.ub.hu-berlin.de/bibliothek/zweigbibliotheken/philologie/Halle_Verz.pdf

A könyvtár egyes egységei az utóbbi években folyamatosan visszakerültek Halléba, a Hallei Egyetemi és Tartományi Könyvtárba (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle/Saale). Már 2009-ben megjelent a könyvtár honlapján az „Ungarische Bibliothek” oldalon a tájékoztatás, miszerint a „Magyar Könyvtár” 110 kézirata idő előtt, 85 év elteltével visszakerült. Vö.:

http://bibliothek.uni-halle.de/sammlungen/sondersammlungen/ung_bibliothek/ Az oldal legújabb információi szerint pedig már 1228 kötet érkezett vissza Berlinből 90 év után, így lassan teljessé válik a gyűjtemény. Vö.: http://bibliothek.uni-halle.de/info/news_2011/ungarische-bibl/ Jelenleg folyamatban van az állomány katalogizálása és felvétele az elektronikus katalógusba (OPAC). A gyűjteményt Dorothea Sommer, a könyvtár igazgatóhelyettese gondozza.

FORRÁSOK

Bundesarchiv, Berlin – Lichterfelde, Abteilung R (BArch)

R/4901/1439 Acta (Ministerium der geistlichen und Unterrichts-Angelegenheiten), Ungarisches Institut

R/4901/1441 Acta (Ministerium der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-Angelegenheiten), Ungarisches Institut

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin (GStA PK) Kultusministerium, Ungarisches Institut

Universitätsarchiv, Humboldt-Universität, Berlin (Universitäts-Registratur, Littr. G[ragger])

Brandt, Györgyi

**The Establishment of the Library for Hungarian Studies at the University of Berlin
between the two World Wars**

In the years between the two World Wars, Hungarian cultural policy led to the creation of foreign Hungarian institutions. In this spirit, the Berlin Hungarian Academy of Sciences was established in 1917 by Robert Gragger, the only Hungarian institution established abroad, which even today has continued to operate without interruption since its foundation. Gragger considered one of the most important tasks of the institution to be the creation of Hungarology Library, which still has the largest library in Hungarica material outside the Carpathian Basin.

My presentation deals with the history of its foundation, and within that the most valuable part, the Kassai Collection, the history of the acquisition of the Bibliotheca Nationis Hungariae from Halle to Berlin, based on documents found in the Bundesarchiv in Berlin, the processing of which has not yet been carried out. With the obtaining of the Kassai Collection by Gragger, the first German-Hungarian cultural institute merged with the Berlin Hungarian Academy of Sciences providing a two hundred year continuity of Hungarian aspirations towards Germany.

Marthy Annamária

Magyar nyelvoktatás Helsinkiben

2013-ban Campus Hungary ösztöndíjjal vettem részt egy rövid tanulmányúton Helsinkiben. Ennek keretében látogattam meg a Magyar Kulturális és Tudományos Intézetet és a Helsinki Egyetem *magyar nyelv és kultúra* szakját.

Magyarok főleg az ország déli részén élnek nagyobb számban, a fővárosban, Helsinkiben, illetve vonzáskörzetében, valamint egyéb nagyobb városok (Turku, Tampere, Oulu) közelében. Ezenkívül laknak magyarok szétszórva kisebb városokban vagy falvakban is, szerte az országban. Magyar szervezetek Helsinkiben, illetve a főváros vonzáskörzetében találhatók.

A Helsinki Egyetemen August Ahlqvist és Oskar Blomstedt már az 1860-as években megteremtette a magyaroktatás és -kutatás alapjait. 1881 és 1909 között Antti Jalava működött rendkívüli magyar lektorként, majd Yrjö Wichmann professzor tartott magyar nyelvészeti és irodalmi előadásokat. Az első állandó magyar lektori állást 1925-ben alapították, melyet Weöres Gyula töltött be 1942-ig. Őt Fazekas Jenő, Viljo Tervonen, majd Garam Lajos követte. A Magyar Intézet 1928-ban alakult; könyvtáruk magyar könyvgyűjteményének alapját a magyar állam ajándéka képezte. Az 1959-ben aláírt finn–magyar kulturális szerződés rendszerezte a magyarországi vendéglektorok küldését a Helsinki Egyetemre. Magyar nyelvet és kultúrát mellékszakként 1985, főszakként pedig 1990 óta lehet tanulni. Bürokratikus okokból a magyar nyelv és kultúra szakot 1999-ben a finnugor nyelvészet alá rendelték (ahogy az észti szakot a balti-finn alá), de ez nem változtatott azon, hogy a magyart továbbra is el lehet végezni főszakként, sőt doktorálni is lehet magyarból.¹

Az egyetemen a Finn Tanszék Finnugor és skandináv tanulmányok programján belül tanulhatnak a diákok *magyar nyelv és kultúra* szakon, amely fő- és mellékszakként egyaránt fölvehető. Kovács Magdolna és Vecsernyés Ildikó az egyetem alkalmazásában tanítanak a szakon, nincs Magyarországról a Balassi Intézet által küldött lektor. Munkájukat egy fő óráadó segíti.

BA-szakon 180 kredit teljesíthető, az alapsomag részeként ebből 25 megszerzésére van lehetőség. A tanszék különböző szakjai között a 25 kredit elvégzése után szabadon válthatnak a diákok, így van, aki a magyar program 25 kreditjének megszerzése után például általános finnugrisztikát tanul. Átjárhatóak a karok, bármelyik diák számára felvehetőek a magyar órák. Az alapsomag részeként a következő tárgyelemeket tanulják a hallgatók: bevezetés a finnugor nyelvekbe (5 kredit), bevezetés a hungarológiába (3 kredit), magyar alapkursus 1. (5 kredit), magyar alapkursus 2. (4 kredit), magyar fonológia és morfológia (5 kredit), magyar irodalom (3 kredit). Ha a hallgató főszakként végzi el a magyart, abban az esetben legalább egy elemet kell teljesíteni a következő tárgyak közül: nyelvészet 1., irodalom 1., kultúra, történelem, társadalom. A tanszék általános kurzusai közül legalább 22 kreditet kell teljesíteni, választható például: magyar nyelvgyakorlat, ICT tanulmányok a főszakkal kapcsolatban, beszéd- és íráskészség a második nemzeti nyelven. Az alapkursusoknál kevesebb a magyarul tartott óra, de két félév után magyar nyelven folyik az oktatás. A diákok nyelvtudása általában teljesen kezdő szintről indul.

MA-szakon (120 kredit) is folytathatják tanulmányaikat a diákok a Helsinki Egyetemen (ebben az esetben szakdolgozatot is írnak magyarból), és doktoranduszképzés is létezik. Ezzel a struktúrával a Helsinki Egyetem az egyetlen hely Finnországban, ahol az alapoktól (BA) a doktoriig minden szinten lehet magyarul tanulni. MA-képzésre például sokan jönnek át Turkból, mert ott nincs lehetőségük magyar szakon tanulni mesterképzés keretein belül. Kovács

¹ <http://hungarologia.net/research-2/research/magyar-a-helsinki-egyetem-finnugor-tanszeke/>

Magdolnának az elmúlt két évben egy-egy doktorandusza szerezte meg a doktori fokozatot magyarból, a következő két doktorjelölt várhatóan 2015 tavaszán, illetve őszén doktorál majd. Jelenleg öt doktorandusz foglalkozik magyar témával, ami egy ilyen kis szak esetén mindenképpen kiemelkedő teljesítmény.

Kovács Magdolna elmondása szerint a 25 kreditet sok diák teljesíti, de a későbbiekben bizonytalan, hogy valóban a magyar tanszéken képzelik-e el a továbbtanulást. Magyarországról vagy határon túli egyetemekről is érkezhetnének hallgatók, de ők inkább a finnugrisztikát választják, sajnálatos módon hátrányban van a magyar. Az előadó szerint Magyarország Európai Unióba való belépését követően a finnek már nem tartják annyira különlegesnek a magyar nyelvet, elvesztette exkluzivitását, egy az Európai Unió nyelvei közül számukra. A fiatalokban sem él már annyira a finn–magyar nyelvrokonság gondolata, mint a korábbi nemzedékekben. Ha nyelvrokonságról van szó, inkább az ész–finn kapcsolatra tekintenek. A tanszék helyzetét nem könnyíti meg az sem, hogy Magyarországnak a finn sajtóban az elmúlt 10 évben kissé negatív hírneve alakult ki. A magyar szakra jelentkező finnek teljesen más alapokról kell elkezdni tanítani, mint a kelet-közép-európai diákokat; nagyrészt ismeretlen kontextusba kell helyezni Magyarországot. A tanszék nagy figyelmet fordít a kontrasztivitásra az oktatásban, hiszen a középkori magyar irodalmat nem nagyon lehet tanítani, sajnos régies fordításai léteznek csak, az elmúlt évtizedekben nem készültek újabb fordítások, a diákok számára ezek a változatok problémát jelentenek. Mivel a középkori történelem és irodalom nem összevethető számukra, ezért az oktatás inkább a modernebb időkre koncentrál. A finn iskolákban kevés irodalmi elemzés van, ezért nehézkes erre építeni a későbbi tanulmányok során. A finn oktatás nem a tárgyi tudásra, hanem egy-egy téma átfogó tanítására koncentrál.

A szak elvégzése után jellemzően a követségen vagy a kulturális központban kaphatnak állást a hallgatók, s olyan városi állásokat tölthetnek be, ahol speciális tudásra van szükség. Ezeken kívül természetesen tolmácsként, fordítóként dolgozhatnak, és van, akit vegyes házasság motivál a szak elvégzésére.

Általános jelenség világszerte, ami Finnországban is jellemző, hogy a bölcsészkar ázsioja csökken, kevesebb pénz jut az oktatásra. Veszélybe kerültek a kis szakok, egyesítik őket, illetve el is tűnhetnek. A Helsinkii Egyetemen folyó magyar nyelvoktatás különösen fontos, hiszen csak ebben az intézményben nyílik lehetőség a magyar nyelv tanulására a felsőoktatás minden szintjén. Nagyon fontos lenne egy erősebb motiváció a diákok számára, egy zenekar, egy sportoló, művész, akiért rajonghatnának. Manapság nem igazán ismernek olyan személyt Magyarországról, aki miatt kifejezetten a magyar nyelv tanulását választanák. Jelenleg a kurzusok oktatása magyar nyelven folyik, ami szintén visszatart néhány hallgatót. Ha az oktatás részben finn nyelven történne, azzal is több hallgatót lehetne megnyerni.

Az egyetemmel szemben található a Helsinkii Kulturális és Tudományos Központ épülete. Az intézmény igazgatója, Richly Gábor nagyon szívesen fogadott. Megtudtam, hogy a központ fő feladatának új emberek bevonását tekinti programjaiba. Erre különféle rendezvényeket hoznak létre. Évente négyszer megrendezik Helsinkiben a *Restaurant Day*-t, melynek keretein belül az intézménybe is betérhet bárki az utcáról, és megkóstolhatja a „finnugor bisztró” kínálatából a magyar gulyást vagy a rénszarvas pizzát is akár. Az intézményvezető elmondása szerint ez kifejezetten sikeres rendezvényük, amely nagyon sok látogatót vonz minden alkalommal.

Az augusztusi *művészetek éjszakája* rendezvényen is részt vesz a központ, 2012-ben például egy háromórás programot állítottak össze 15 Finnországban élő művész bevonásával. Az igazgató elmondása szerint nagyon sokan kíváncsiak voltak erre a műsorukra is. 2013. október 13-án, a mese napján egy magyar bábművész látogatott el a Bóbita magyar óvodába, ahol bábelőadást láthattak a gyermekek. A művésznak az intézetben is biztosítottak fellépési lehetőséget.

Az igazgató részletezte, hogy az elmúlt 10 évben több mint 40 finn gyerekönyv jelent meg Magyarországon. Fontosnak tartják, hogy fordítva is elinduljon ez a folyamat, és egyre több magyar mesekönyv jelenjen meg Finnországban. Ennek érdekében a Helsinki Egyetem magyar szakján létrehoztak egy gyerekönyv-fordítói szemináriumot. Az itt készült műveket kiadókhöz is eljuttatják – bízva a jövőbeni sikeres együttműködésben. A középfokú oktatásban minden év októberében mindkét ország iskoláiban megrendezik a "Rokon Népek Napját", két évente pedig sor kerül a másik országot kölcsönösen bemutató tematikus iskolai hétre. A hét során az egyes tanórákon a diákok részletesen megismerkedhetnek Magyarországgal, illetve Finnország földrajzával, történelmével és kultúrájával. A finn tanulók magyar kulturális témában készített videoklipekkel versenyeznek. A nyertes egy hetet tölthet Magyarországon.

Jellemző még, hogy minden évben magyar kulturális hetet, illetve évadot rendeznek meg egy-egy vidéki finn városban. Tampereben 2012-ben például magyar koncerteket, színházi előadásokat láthattak az érdeklődők. Az igazgató elmondása szerint Tampere a jövőben is szeretne együttműködni a magyar kulturális partnereivel.

Richly Gábor egyik célja, hogy ne csak az intézetben legyenek rendezvények, hanem különböző fesztiválokhoz kapcsolódva ki lehessen vinni a programokat a helsinki központból, ezáltal sokkal több emberhez juthatnak el a magyar irodalmi, könnyűzenei, képzőművészeti kiállítások.

A magyar kultúra iránt szerencsére még mindig van érdeklődés Helsinkiben, részben az itt élő több mint 1000 magyarnak köszönhetően. 50 helyi szervezet – több mint 1000 taggal – vesz részt különböző magyar vonatkozású programokon.

A központban található egy könyvtár, megközelítőleg 5000 magyar kötettel, több mint 20 folyóirattal, hetilappal (HVG, Heti Válasz, Fotóművészet, Mozgó Világ, Helikon, HOLMI, Jelenkor, Octogon, Hungarian Review, Színház, Nemzet, Hungarian Quarterly stb).

A központ épületén belül működik a Finn–Magyar Társaság Helsinki Szervezete. Itt is lehetőség adódik a magyar nyelvtanulásra. Négy csoportban tanítanak magyar nyelvet: kezdő, középfokú, haladó, illetve társalgási szinten. 2013 őszén körülbelül 35 diákjuk volt. Jellemzően az esti órákban folyik a nyelvtanítás, másfél órában heti egy alkalommal. Egy Európai Unió projekt keretében létrehozták saját tananyagukat, melyet az egyetemen kívüli felnőttoktatás is használ Finnország szerte. A tananyag két kötetből áll, B1 szintre juttatja el a diákokat. Jellemző rá, hogy leegyszerűsített nyelvtant alkalmaznak, és kész modulokkal operálnak. A két kötetet kiegészíti egy DVD, két CD, egy frazeológiai zsebszótár és egy tanári segédanyag. A társaság honlapján sok hasznos linket, ismeretet találhatnak mind a nyelvtanulók, mind a nyelvtanárok. Egy nagyon hasznos link például a Te-Le-Hu program oldalára² vezet. Az Európai Unió által támogatott és 2010 júliusában lezárult Te-Le-Hu-program az iskola-rendszeren kívüli felnőttoktatásban tevékenykedő magyarnyelv-tanárok továbbképzését célozta meg. A program eredményeként új anyagok készültek, illetve készülnek, amelyekből a nyelvtanárok folyamatosan bővülő tanári kézikönyvet állíthatnak össze maguknak. Jelenleg az adatbank a következőket tartalmazza: tanulói önértékelő lap, tanári útmutató a tanfolyamok tervezéséhez, magyarnyelv-tanárok nemzetközi hálózata, annotált tankönyv- és segédanyag-jegyzék, ajánlott irodalom, internetes linkek tanárok számára.

Az általam meglátogatott társalgásórán hét fő vett részt. A csoporthoz való csatlakozás feltétele a Társaság saját nyelvkönyvének második kötetében található tananyag elsajátítása. A hallgatók főként nyugdíjasok, illetve középkorúak. Vannak, akik már húsz éve magyarul tanulnak, ők rendszeres nyelvgyakorlás céljából látogatják az órákat. Nagyon lelkesek, ez az egyetlen lehetőségük a magyar nyelv tanulására. Van, aki 40 percet utazik az órára, mert a férje magyar, és szeretne ő is megtanulni magyarul. Jellemző, hogy rendelkeznek valamilyen személyes kötődéssel Magyarország iránt. Egyiküknek szőlészete volt hazánkban, egy másik diáknak a barátnője magyar (40 éve leveleznek, néhányszor találkoztak is már Budapesten),

² <http://suomiunkari.fi/telehu/>

egy harmadik hölgy lovagolni járt Magyarországra. Egy másik diák azt mesélte, hogy 10 évvel ezelőtt munkanélküli volt, és ekkor kezdett el magyarul tanulni. Olyan diák is akadt, aki nyugdíjasként a letelepedést tervezi Magyarországon. Nagyon különböző a motivációjuk, de mindegyikük nagyon szeretne jobban beszélni magyarul. Ezen az órán nincs meghatározott tananyag, a tanár a résztvevők igényeinek megfelelően alakítja a témákat, nyelvtani ismereteket.

A Finn–Magyar Társaság részt vesz a Hungarobox projektben³ is. A Hungarobox projekt egy kétéves Grundtvig projekt részeként 5 ország magyar nyelvet oktató intézményeit fogja össze (Finnország, Észtország, Magyarország, Olaszország, Németország). Az együttműködés célja a tapasztalatcsere, kiemelten a szókinccstanítás területén. A közös munka eredményeként internetes tananyagokat szeretnének létrehozni, workshopokat szerveznek tanárok és diákok számára, kutatást végeznek egy lehetséges többnyelvű online magyar szójegyzék létrehozásának lehetőségeiről.

Nagyon hálás vagyok mind a Helsinki Egyetem oktatóinak, mind a Helsinki Kulturális és Tudományos Központ munkatársainak azért, hogy idejüket nem kímélve bemutatták nekem az oktatás folyamatát, engedték, hogy bármelyik órát meglátogassam, betekintést nyújtva így a finnországi magyar mint idegen nyelvi oktatás folyamatába. Örömmel láttam, hogy annak ellenére, hogy kis szak a magyar az egyetemen, mégis sok hallgatót érdekel ez a tárgy. A Magyar Kulturális és Tudományos Központban is hasonlóan pozitív élmények értek, minden kolléga maximálisan tájékoztatott a kulturális és pedagógiai tevékenységükkel kapcsolatban. Remélhetőleg tevékenységük eléri célját, és egyre több érdeklődőt vonzanak majd a magyar kulturális programok.

Marthy, Annamária

Hungarian Taught in Helsinki

I have visited several places where Hungarian is taught in Helsinki and I am trying to introduce these institutions or organizations. The present paper focuses on the background of teaching Hungarian in Helsinki, the motivation of the students and the study material. It also deals with the aims and programs of the Hungarian Cultural and Scientific Centre of Helsinki.

³ <http://suomiunkari.fi/hungarobox/>

Nádor Orsolya

Nyelvtörténet – funkciók és kultúráközvetítés. Zágrábi tapasztalatok¹

1. Bevezető gondolatok a funkcionális nyelvszemléletről és a nyelvtanításról

„A funkcionális szemlélet lehetővé teszi, illetve megköveteli a nyelvhasználat beépítését a nyelv rendszerszerű leírásába. A történeti folyamatok nem utólag ráaggatva, hanem szervesen, magyarázóelvként világítják meg a folyamatokat” – írja Hegedűs Rita (2011, 15), éppen a kevésbé ismert nyelvek hatékony és sikeres tanításáról gondolkodva. Ez a szemlélet kevésbé tud érvényesülni egy átlagos, kommunikatív központú nyelvtanfolyami oktatásban, azonban a hungarológiai képzések nemcsak az érdekességek felvillantására, hanem a történeti nézőpont rendszerbe helyezésére is hangsúlyt fektethetnek, és amit a nyelvtanuló „kivételként” tanul, vagy éppen nem is tudja elhelyezni a rendszerben, a magyarul már jól beszélő IV. és V. évfolyamos hungarológus számára éppen a történetiség világítja meg az addig rejtve maradt összefüggéseket.

A nyelvtanításban, így a magyar mint idegen nyelv tanításában is már a 19. század óta jelen van valamilyen formában a funkcionális szemlélet, bár túlzás lenne tudományosan megalapozottnak vagy éppen általános jelenségnek feltüntetni. A tankönyvszerző nyelvtanárok közül például a német nyelvterületen munkálkodó Márton József Bécsben, illetve Riedl Szentde Prágában számos ilyen elemet építettek be a nyelvtanaikba, egyebek között a sokesetű rendszert – akkor, amikor még a magyarországi grammatikai szemlélet igen messze állt ettől; a „serdültebbeknek” (haladóknak) készített tankönyveikben pedig úgy törekedtek a nyelv és a kultúra összhangjának megvalósítására, hogy a kortárs irodalmat is beillesztették a szemelvények sorába. A néhány kiemelkedő felkészültségű korai nyelvmester- és tankönyvszerző többnyire egy-egy könyvön belül próbálta megvalósítani a kontrasztív szemléletet, világított rá egy-egy nyelvtani jelenség használatának szabályaira, a tanuló anyanyelvétől való eltéréseire, pragmatikai útmutatókat készített; Riedl Szentdének azonban, aki már valódi tanszéki kezetek között dolgozott a prágai egyetemen, módja volt arra is, hogy hungarológiai, egyebek között nyelvtörténeti előadásokat is tartson. Talán az ő munkásságát tekinthetjük a mai, bolognai rendszerben végzett hungarológiai képzés ősváltozatának.

2. Nyelvtörténet és funkcionalitás

A funkcionális szemlélet érvényesítése a hungarológusok nyelvtörténeti képzésében olyan nyelv- és egyéb tudományterületekre is betekintést enged, amelyeket külön tantárgyként nem tanulhatnak a képzés során (pl. szociolingvisztika, areális nyelvészet, nyelvi világkép, művelődéstörténet, néprajz). Az okok a külföldi egyetemek hungarológiai tanszékei körében jól ismertek: a szűkös oktatói kapacitás és órakeret; a vendégelőadók miatt meghirdethető, de az eredeti tantervben nem szereplő kurzusok elismertetése nem könnyíti meg a külföldi hungarológiai kínálat szélesítését.

Tolcsvai Nagy Gábor szerint „a funkció nem merev kategória, nem doboz, amelybe valamely nyelvi jelenség beletartozik, hanem folyamat jellegű jelenség, amely a beszélői vagy hallgatói feldolgozás révén jön létre” (2005, 350).

¹ Készült a „*Mi lesz veled, kis nyelv?*” címmel Berlinben rendezett konferenciára. A jelen írás a 2014. november 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

A „funktionalitás” jelen esetben – némiképpen egyszerűsítve, a nyelvtanulás céljainak alárendelve – úgy értelmezendő, hogy az egyes, szinkrón és leíró szemlélet szerint már elsajátított ismeretet a hallgató diakrón módon, folyamatában, változásában, a nyelvi funkciók szerepére fókuszálva, új elrendezésben, interdiszciplináris környezetben ismeri meg.

Nyelvtörténetet minden nyelvszakos diák tanul; akkor is, ha anyanyelvi képzésben vesz részt, de akkor is, ha valamely idegen nyelvből szeretne mesterszakos diplomát szerezni. Természetesen az anyanyelvi és az idegen nyelvi nyelvtörténeti kurzusok közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Míg az előbbinél a lehető legteljesebb rendszertani és művelődéstörténeti ismeretek átadására kell törekedni, amire több szemeszter és kurzus is rendelkezésre áll, az idegen nyelvek esetében általában egyetlen félév alatt kell egy célszerűen redukált, művelődéstörténeti alapon szervezett tudás birtokába juttatni a hallgatókat. A funkcionális szemlélet elsősorban úgy érvényesül, hogy az oktatás során ki kell térni az egyes korok nyelvhasználati sajátosságaira, a nyelvi változásokra, más népekkel, kultúrákkal összefonódó nyelvi kapcsolataikra, valamint ki kell tölteni azokat a hiátusokat, amelyek a szinkrón alapon szerveződő nyelvórákon keletkeznek. Természetesen itt megint meg kell különböztetni az átlagos nyelvtanulót és a hungarológus hallgatót. Míg az előbbi csoport elsődleges célja a kommunikáció, utóbbi a nyelvi rendszer miértjeit is tudni akarja, és nyelvi-kulturális szempontból komplex ismereteket szeretne kapni. Erre kitűnő alkalmat kínál a nyelvtörténettel eltöltött szemeszter.

Dömötör Adrienne a nyelvtörténet nyelvoktatásban betöltött szerepét vizsgálva felteszi a kérdést: hol és hogyan jelenhet meg a nyelvtörténet a magyar mint idegen nyelv órákon (2007, 5), és összefoglalja azokat a jelenségeket, amelyekre a szinkrón szemléletre támaszkodó, elsődlegesen a kommunikatív célokat szem előtt tartó nyelvoktatás nem szokott választ adni. A nyelvtanulók nehezen fogadják el a „kivételeket”, a nyelvtörténet azonban egyértelmű magyarázatokkal szolgál ezekre is, és igen hatékonyan csökkentheti a számukat. A diakrón szemlélet egyebek között feloldja az *-o/-a-* kötőhang problémáját, választ ad a *híd / iszik*-típusú magas hangrendű szavak mély toldalékaira, rávilágít a birtokos személyjelek és a határozott igeragozás összefüggéseire. Kérdés persze, hogy a legalapvetőbb nyelvtani ismeretekkel hadilábon álló átlagos nyelvtanuló számára mennyivel tudjuk közelebb hozni, érthetőbbé tenni ezen a módon a magyar grammatikát. Természetesen vannak olyan jelenségek, amelyek mint érdekességek könnyen beépíthetők akár a nyelvtanfolyami oktatásba is (pl. a veláris /i/ „felelőssége” a toldalékok illeszkedésében), de a legtöbb, a nyelvtörténet szemszögéből egyértelműen magyarázható nyelvi formának a külföldi hungarológiai szakos képzésben, valamint a magyar mint idegen nyelv szakos tanárképzésben bontakozik ki a szerepe: a hallgatók megtanulják két szemszögből is – a nyelvi funkciókat előtérbe állítva – együtt látni a grammatikai jelenségeket.

3. A Zágrábi Egyetem hungarológus képzéséről dióhéjban – avagy: mi lesz veled, „kis”² nyelv?

3.1. Hungarológia szak a Zágrábi Egyetemen

A Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karán jelenleg több mint 6000 diák tanul – a 2005/2006-os tanévtől bolognai, 6+4 féléves rendszerben.

A Hungarológiai Tanszék hivatalosan a turkológiával és a judaisztikával alkot egy lazán összekapcsolódó intézetet. Jelenlegi formájában ez az egyik legfiatalabb hungarológiai egyetemi műhely: éppen 20 évvel ezelőtt, 1994 őszén kezdte meg hungarológia szakos tanulmányait az első évfolyam. Egyben a zágrábi az egyik legrégebbi, tanszéki keretben magyar nyelvet oktató felsőoktatási intézmény is: 1880-ban még csak lektorátus, 1892-től pedig már Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékként szerepel az egyetemi annalesekben. A folyamat 1923-ban politikai okokból megszakadt, a tanszék megszűnt, és csak az 1960-as évek végén érkezett újra magyar lektor Zágrábba (Jauk-Pinhak 2002, 13; Žagar Szentesi 2007, 144–150). A 20 évvel ezelőtti tanszékalapításnak, valamint a rendszeresen megújuló horvát–magyar kulturális egyezménynek köszönhetően a magyar nyelv és a hungarológia szak biztonságban van, évente 60–70 beiratkozott hallgató látogatja a BA- és MA-képzések kurzusait, szakdolgozatot írnak magyarul, egy vagy két szemeszteres részképzésen, nyári egyetemen vesznek részt a Balassi Intézetben, a Károli Egyetemen, az ELTE-n, valamint Debrecenben, Pécsen, Szegeden. A BA-ra bekerülő hallgatók egy része lemorzsolódik, mivel a felvételi rendszernek köszönhetően olyan diákok is akadnak, akiknek a pontszáma nem elég az eredetileg választott szakpárhoz, és egy felkínált listából választhatnak, hogy mit tanulnának helyette. Ők általában nem motiváltak, emiatt nem képesek teljesíteni a félévközi és év végi vizsgákat sem, tehát a heti 8 nyelvóra ellenére nem válnak alkalmassá arra, hogy az első évfolyam után magyar nyelven is folytassák a tanulmányaikat. Persze akad ellenpélda is, amikor egy véletlenül hungarológussá lett hallgatóból motivált, a magyar nyelv és kultúra ügyének elkötelezett diák lesz. A számok nyelvén ez azt jelenti, hogy az első évfolyamok 30–40 hallgatójából átlagosan 12–18 diák lép tovább a második évre, viszont a többségük nemcsak a BA-, hanem az MA-diplomát is megszerzi.

3.2. Kevéssé ismert nyelvek találkozása

Zágrábban két kevésbé ismert nyelv találkozási pontjában helyezkedik el a hungarológiai képzés: mind a horvát, mind a magyar nyelv az EU hivatalos nyelve, de mindkettő a kevésbé ismert és kevésbé választott nyelvek közé tartozik. Az ismertség, tehát az a tény, hogy egy nyelv hány nyelvtanulót tudhat magának, csak hozzávetőlegesen mérhető, bár alig van olyan nyelv az angolon, németen, francián, olaszon, spanyolon kívül, amelyet igazán széles körben tanulnának. A nyelvek nagy része csak igen szűk körben hasznosítható, a nyelvi sokféleség uniós célkitűzésének ellentmond, hogy a jó nyelvtudási mutatókkal rendelkező országok

² Nekem kissé idegen a „kis” nyelv megnevezés, inkább a *kevéssé ismert* vagy *kevéssé választott* terminust használnom a továbbiakban. Kis nyelvnek talán azokat az elszigetelt, írásbeliséggel sem rendelkező nyelveket lehetne nevezni, amelyek csak korlátozottan, esetleg más, magasabb presztízsű, kidolgozottabb nyelvekkel társulva, a kétnyelvűség keretei között alkalmasak a társadalmi funkciók betöltésére. A konferencián szereplő európai nyelvekkel kapcsolatban azonban fontos megjegyezni, hogy olyan nyelvekről van szó, amelyek több milliós nyelv-közösséggel rendelkeznek, van normatív változatuk, és a nyelv a magán- és társadalmi érintkezés minden lehetséges színterén alkalmasak a gondolatok, érzések kifejezésére. Emellett – esetünkben a magyar és a horvát nyelv – az Európai Unió hivatalos nyelvei is. Azonban *nyelvtanulási szempontból* a *kevéssé választott* nyelvek közé tartozik mindkettő.

nyelvi palettája is az angol mellett néhány, a térség areális szempontból hasznos nyelvére szorítkozik. Kevesen vállalkoznak arra, hogy egy szűkebb körben hasznosítható nyelvvel és kultúrával megismerkedjenek, arra pedig még kevesebben, hogy hivatásul is válasszák. Az Európai Unióhoz való csatlakozás nem hozott kimutatható növekedést sem a magyar, sem a horvát nyelv tanulói körében. Ezeknek a tényeknek a birtokában még inkább megnyugtató az a viszonylag állandó létszám, amely a zágrábi hungarológusképzést jellemzi.

4. Nyelvtörténet – funkciók és kultúraközvetítés

4.1. A nyelvtörténet tanításának keretei a zágrábi hungarológus képzésben

A sok évszázados történelmi, nyelvi és kulturális összefonódás különlegessé teszi a horvát–magyar kapcsolatokat. Ennek tudatosításában a hungarológiai képzés során fontos szerep jut a történeti (így a nyelvtörténeti) stúdiumnak is, amely a képzés 8. félévében (a mesterszak 2. félévében) kerül sorra.

A tantárgy elsődleges célja az, hogy képet adjon a magyar nyelv történetéről, bevezesse a hallgatókat a nyelvemlékek olvasásának, értelmezésének a világába, ugyanakkor fontos cél az is, hogy hozzájáruljon a nyelvi – nyelvészeti – irodalmi – kultúratudományi előadásokon hallott ismeretek diakrón eszközökkel és interdiszciplináris módon történő szintetizálásához. Tapasztalataim szerint a horvát hallgatók nyitottak a múlt befogadására, különös tekintettel a közös pontokra – így a jövevényszavak oda és vissza történő vándorlására, a frazeologizmusokra, a helyesírás-történeti érdekességekre.

A nyelvtörténet tanítása a mindenkorai nyelvész vendégtanár feladata, aki 6–7 alkalommal 4–4 (félévenként tehát 24–28) tanítási óra keretében próbálkozik meg a majdnem lehetetlen feladattal. A kurzus azonban nem kizárólag ezekre a kontaktórákra korlátozódik, hanem fontos szerepet kapnak a személyre szabott feladatok, így az önállóan feldolgozott cikkek, tanulmányok, amelyekből a hallgatók kivonatot készítenek, és szóban röviden be is számolnak a tartalmukról, valamint egy-egy nyelvtörténeti témájú szótár (etimológiai szótár, nyelvújítási szótár, Szómuzeum, Szófejtő szótár stb.) bemutatása. Szívesen olvassák a nyelvrokonsággal kapcsolatos vitákat (pl. a Honti László szerkesztésében 2010-ben megjelent *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság* című kötet tanulmányait), Sándor Klára *Nyelvrokonság és hun hagyomány* című könyvének részleteit, illetve a székely rovásírásról szóló írásait, a „Rénhíreket” és a *Nyest.hu* nyelvtörténeti vonatkozású cikkeit, emellett mindig érdekes feladat Róna-Tas András a Mindentudás Egyetemén (2004) tartott előadásának (*Nép és nyelv: a magyarság kialakulása*) feldolgozása a filmfelvétel alapján. Nagyon hasznos mind a művelődéstörténeti háttér szemléltetésére, mind a szövegolvasás gyakorlására az Országos Széchényi Könyvtár *Magyar nyelvemlékek* című multimédiás nyelvemlék-összeállítása (<http://nyelvemlekek.oszk.hu/>). Ennek az oldalnak a segítségével a hallgatók könnyen össze tudják kapcsolni a hangtan- és helyesírás-történeti ismereteiket a nyelvemlékek eltérő olvasatával. (A szóbeli vizsgán a *Halotti Beszéd és Könyörgés*, valamint az *Ómagyar Mária-siralom* felolvasása és egy-egy mondatának komplex értelmezése a feladat. A felkészülés során a közösen kiválasztott olvasat hangos változatára támaszkodnak.)

A tematika összeállításánál a nyelvtörténeti korszakolás tűnt a legjobb megoldásnak, és nem a nyelvi rendszer szerinti felosztás. Az elmúlt évek tapasztalata igazolta ezt a választást, mert így könnyebben lehetett bekapcsolni a történelmi, művelődéstörténeti, néprajzi szakterületet is, az interdiszciplinaritás hasznosnak bizonyult, és a szemeszter végére rendszerben látták a hallgatók, milyen nyelvi változásokon ment át a magyar nyelv a finnugor korszaktól a nyelvújítás, a nyelvi norma kidolgozásáig. Mivel ez utóbbi korszakra nem jut idő, ezért az első félévben, amikor a szóképzés, szóalkotás témájával foglalkozunk, az önálló feldolgozásra

kiadott cikkek között szerepel a 18–19. század, valamint a nyelvújítási szótár anyagával való ismerkedés.

4.2. Betekintés a nyelvtörténet tanításába

4.2.1. Mivel a hallgatók egy része nem tanult még nyelvtörténetet, nem találkozott a diakrón megközelítéssel, az első feladat annak tisztázása, hogy mit jelent ez a szemlélet, mióta van jelen a nyelvtudomány történetében, milyen forrásokra támaszkodik a kutatása, és miért fontos, hogy egy nyelvszakos diák ilyen ismereteket is szerezzon. A nyelvi változások és a nyelvváltozatok fogalma is többnyire új ismereteket hordoz, ha a hallgató a másik szakján nem tanult szociolingvisztikát, vagy nem hallott még az areális szempontú vizsgálatokról – ez utóbbi különösen fontos a horvát–magyar kapcsolattörténet nyelvi vonatkozásai miatt.

4.2.2. A nyelvrokonsággal foglalkozó témakör kapcsán nemcsak a nyelvcsalád fogalmával, a magyar nyelv rokonsági kapcsolataival és az ezt bizonyító nyelvi tényekkel találkozunk a hallgatók, hanem az időről időre fellángoló vitákkal is, és megismerkednek a délibábos nyelvészkedés sajátos érveivel is. A szociolingvisztika, a nyelvpolitika és a nyelvi jogok, a nyelvi veszélyeztetettség, a nyelvi revitalizáció fogalmainak tárgyalása segít megérteni a finnugor népek jelenlegi helyzetét, a tárgyi és szellemi néprajz bevonása pedig hiteles filmrészleteken keresztül támasztja alá a nyelvészet érveit. Igen nagy segítség ennek a távoli időnek a megértéséhez a Reguly Társaság honlapján található *Madártávlatból* című összeállítás (<http://www.regulytarsasag.hu/madartavlatbol/>), amely interaktív módon ad képet a finnugor népekről és nyelvekről.

4.2.3. Az ősmagyar kor tárgyalása történelmi, földrajzi és régészeti vonatkozásokat is tartalmaz, valamint a korai hangzórendszer, a morfológiai sajátosságok és a jövevényszavak képezik a korszakra vonatkozó ismeretek gerincét. Az alábbi kép az ősmagyar kort tárgyaló diasor összefoglalója:

4.2.4. Az ősmagyar kort két részre bontva ismerik meg a hallgatók. A kulturális és történeti vonatkozások a magyarság teljes életmódváltását, a keresztény-feudális államalapítást – ezzel

együtt a korábbi kultúra háttérbe szorítását – mutatják be, emellett kiemelt hangsúlyt kap a Kárpát-medencei népek 9–16. századi együttélésének története, a latin mint *lingua franca* térhódítása. Mivel ez a korszak már közvetlenül is kapcsolódik a horvát–magyar együttéléshez, a hallgatók önálló kutatómunkával egészítik ki a közös múltra vonatkozó ismereteiket (pl. a jövevényszavak, a helyesírás területén). Az írásrendszer kialakulása kapcsán kitérünk a közös európai jegyekre, így a huszitizmus hatására, és ugyanitt említjük a rovásírás témakörét is.

Nagy próbatételnek, de érdekes kihívásnak bizonyul a nyelvelmékekkel való megismerkedés, illetve ezek olvasása.

Nyelvelmékek olvasása

- Hallgassuk meg többször a nyelvelméket!
– http://nyelvelmek.oszk.hu/ism/multimedia_nyelvelmekinkrol
- Mondjuk el a saját szavainkkal, mit hallottunk!
- Próbáljuk elolvasni a szöveget az átírás segítségével!
- A kiemelt szavakon vizsgáljuk meg a hangváltozásokat – hasonlítsuk össze a mai formával!

A hangzórendszer átalakulása, ennek kihatása a szavak alakjára sok – a nyelvtanulás folyamatában – meg nem értett jelenséget világít meg.

4.2.5. A középmagyar kor tárgyalása során a nyelvtörténeti tények mellett művelődéstörténeti és grammatikatörténeti ismeretekkel egészül ki a hungarológus hallgatók tudása. A régi grammatikák és szótárak, bibliafordítások párhuzamba állíthatók a horvát nyelvtörténeti emlékekkel, vizsgálatuk rámutat a kelet-közép-európai térség népeinek szellemi rokonságára is.

5. Végül: a nyelvtörténeti tanulmányok egyik lehetséges folytatása

Azoknak a diákoknak, akiket mélyebben is érdekel a Kárpát-medence, illetve Kelet-Közép-Európa népeinek és nyelveinek múltja és jelene, a *Népek és nyelvek Kelet-Közép-Európában* címmel meghirdetett speciálkollégium keretében bővíthetik ismereteiket. Itt a művelődés- és kapcsolattörténetet szem előtt tartva sor kerül az eurolingvisztikai és az areális nyelvészeti kutatások eredményeinek ismertetésére, valamint a társadalmi nyelvészet szocio-lingvisztikai, nyelvpolitikai és kétnyelvűségi vonatkozásaira is, amelyekkel a hungarológiai képzés során csak érintőlegesen találkozhatnak a hallgatók.

A nyelvtörténet tehát szintetizáló stúdiumként illeszkedik be a magyar nyelv rendszerét elsődlegesen szinkrón szemlélettel bemutató hungarológiai képzés folyamatába. Azon túl, hogy a szinkrón mellett a diakrón szemlélettel is megismerteti a hallgatókat, alkalmas arra is, hogy választ kapjanak azokra a grammatikai kérdésekre, amelyeknek már a megfogalmazásához is magas szintű nyelvtudás és nyelvészeti ismeretek szükségesek.

IRODALOM

- Dömötör Adrienne 2007. Nyelvtörténeti kérdések és válaszok a magyar mint idegen nyelv tanításában. *THL₂* 1–2: 5–15.
- Hegedűs Rita 2011. A puding próbája... A funkcionális szemlélet egy lehetséges alkalmazása az egyetemi szintű grammatikatanításban. *THL₂* 1–2: 5–18.
- Jauk-Pinhak, Milka 2002. Hungarológia szak a Zágrábi Egyetemen. In: Jauk-Pinhak, M. – Kiss Gy. Cs. – Nyomárkay I. (szerk.): *Croato-Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Zágrábi Egyetem – Matica hrvatska, Zagreb, 12–19. (Ford. Čurković-Major Franciska)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 3: 348–362.
- Žagar Szentesi Orsolya 2007. A Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszéke – a bolognai rendszer kezdeti tapasztalatainak tükrében. *THL₂* 1–2: 144–150.

Nádor, Orsolya

**Language history: functions and culture transfer
(Zagreb experiences)**

Hungarian Studies in Zagreb are situated at the meeting point of two less known languages. Although both being official languages in the European Union, both Croatian and Hungarian belong to the less known and studied languages. There are also other languages and cultures forming this kind of relationship such as e.g. Estonian and Hungarian, Finnish and Hungarian, Slovakian and Slovenian. While different belonging the number of their native speakers, they are all languages which only a few decide to study and still far fewer want to make them to their profession. Historical studies and therefore also studies of language history play an important role in emphasising the fact that a centuries-long historical, linguistic and cultural intertwining makes the Croatian-Hungarian relationship special.

Hungarian Studies at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb are located at the same institute as Turkology and Jewish Studies. This year we are celebrating the 20th anniversary of the Department of Hungarian Studies. The number of the students is constant with totally 60-70 students in the BA and MA programmes (from which 10-12 students a year enrol in the MA programme). After the accession to the EU, despite our hopes, neither Hungarian nor Croatian have attracted an increased number of language learners.

The language history course on which the presentation is focussing takes place in the second term of the fourth year of the program. Its purpose is not only to give an introduction into the history of the Hungarian and in its historical relationships (e.g. loanwords) but also (as synthesising studies) to explain issues which can not be discussed in the language courses and further to lighten the complicated system of the East Central European language area.

Contents

I. GRAMMAR – TEACHING / STUDY OF HUNGARIAN – ASSESMENT.....7

Dóla, Mónika: On the relationship between the grammar proper and the lexicon – with special attention to language learning.....8

Kajdi, Alexandra: Some questions on the short-term memory in case of Hungarian native speakers and L2 learners of Hungarian..... 30

Molnár, Mária: Linguistic Norm In Hungarian Linguistics.....41

Szűcs, Tibor: The importance of declamation in the processing of poetic and musical texts from the point of view of the development of pronunciation.....55

II. LITERARY RECEPTION..... 66

Kelemen, Mária: Where we might arrive. Which denomination leads us to happiness?.....67

Kovács, Renáta: High culture in the Hungarian as a foreign language lesson: how to use literary texts in the classroom..... 70

Szűcs, Tibor: Texts saturated with linguistic-literary motivation in the reflection of literary analysis and translational stylistics..... 84

III. HISTORY OF THE HUNGARIAN STUDIES.....96

Stern, Manfred: „I have created a new and different world out of nothing“ (A sentence of János Bolyai)..... 97

Szili, Katalin: On the „first Hungarian” colloquial..... 120

IV. HUNGARIAN STUDIES IN EUROPE..... 127

Brandt, Györgyi: The Establishment of the Library for Hungarian Studies at the University of Berlin between the two World Wars..... 128

Marthy, Annamária: Hungarian Taught in Helsinki..... 141

Nádor, Orsolya: Language history: functions and culture transfer (Zagreb experiences).....145

A 15. szám szerzői

Brandt Györgyi; BME GTK Idegennyelvi Központ. brandtgyorgyi@gmail.com

Dóla Mónika; PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék. dola.monika@pte.hu

Kajdi Alexandra; ELTE BTK Alkalmazott Nyelvtudományi Doktori Iskola. alexandra.kajdi@gmail.com

Kelemen Mária; LMU Institut für Finnougristik/Uralistik (München): M.Kelemen@finn.fak12.uni-muenchen.de

Kovács Renáta; PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. kovacsrena@gmail.com

Marthy Annamária; PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. annmarthy@gmail.com

Molnár Mária; PTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. molnar0430@gmail.com

Nádor Orsolya; KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék. nadororsolya@gmail.com

Stern, Manfred; Kiefernweg 8, D-06120 Halle. www.manfred-stern.de/ / info@manfred-stern.de

Szili Katalin; ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar mint idegen nyelv Tanszék. szilikatalin5@gmail.com

Szűcs Tibor; PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék. szucs.tibor@pte.hu

Útmutató **a Hungarológiai Évkönyv munkatársai számára**

Szerkesztőségünk a **magyar mint idegen nyelv / hungarológia** témaköréből vár tanulmányokat, tankönyvelemzéseket, ismertetéseket (max. 25.000 n terjedelemben). Évente megjelenő köteteinkben kérésre közöljük a MANYE előző évi alkalmazott nyelvészeti kongresszusának hungarológiai szekciójában megtartott előadások írott szövegváltozatait is.

Minden írást – rövid **angol nyelvű összefoglaló**jával együtt (s azt természetesen **angol címváltozattal** is ellátva) – elektronikus rögzítésben (számítógépes adathordozón vagy e-mail küldeményhez csatolt RTF formátumban) kérünk. (Ha ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, ki nyomtatott példányt is kérünk.)

Megújított formai követelmények:

- betűtípus: Times New Roman
- sortávolság: 1 (szimpla)
- szerző neve: **kurzív és félkövér**, középre zárva (16-os betűméret)
- cím: **félkövér**, középre zárva (16-os)
- szöveg: sorkizárással (12-es)
- bekezdés: 0,5-ös behúzással
- lábjegyzet (automatikus beszúrással számozva): sorkizárással (10-es)
- irodalom: sorkizárással, 0,5-ös függő behúzással (10-es) – az alábbi minta szerint:

Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.

Giay Béla – Nádor Orsolya (szerk.) 1998. *A magyar mint idegen nyelv / hungarológia*. Budapest, Janus/Osiris

Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Nyr.* 126/1: 12–30.

- fejezetcímek: **kurzív és félkövér** (14-es); további tagolásban: **kurzív** (12-es)
- nyelvi példák (szövegben): **kurzív**
- értelmi kiemelések: **félkövér**
- hivatkozás szövegben belül: zárójelben a szerző(k) vezetékneve, évszám, oldalszám: (Szili 2002, 12)
- hosszabb szövegbetétet alkotó idézetek és összefüggő példasorok: elkülönített bekezdésben (10-es)

**ECL
EUROPEAN CONSORTIUM FOR THE CERTIFICATE
OF ATTAINMENT IN MODERN LANGUAGES**

NYELVVIZSGA-BIZONYÍTVÁNY MODERN NYELVEK ISMERETÉRŐL

AKKREDITÁLT NYELVVIZSGA
magyarból mint idegen nyelvből is:

kommunikáció-központú általános nemzetközi nyelvvizsga;
szintjei és követelményei összhangban vannak a KER-leírásokkal;
Magyarországon pontot ér az egyetemi fölvételnél;
vizsgázóbarát, változatos feladatok;
nincs nyelvtani teszt és fordítási feladat;
a fogalmazáshoz szótár használható

Elfogadják:

a diploma kiadásához szükséges nyelvtudás igazolására,
ösztöndíjas pályázatokhoz, PhD-fokozathoz

További vizsganyelvek:

*angol, német; francia, olasz, román, spanyol; bolgár, cseh, horvát, lengyel, orosz, szerb,
szlovák; héber*

**Az ECL Konzorcium Nemzetközi Titkársága
és
az akkreditált ECL nyelvvizsgarendszer magyarországi központja:**

**PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
Idegen Nyelvi Titkárság**

7633 Pécs, Szántó Kovács János u. 1/b
Tel: (72) 501-500/22133 és 22102 * Fax: (72) 251-929
e-mail: ecl@inyt.pte.hu
www.ecl.hu
<http://inyt.pte.hu>

